ЯНКА БРЫЛЬ

У СЯМ'І

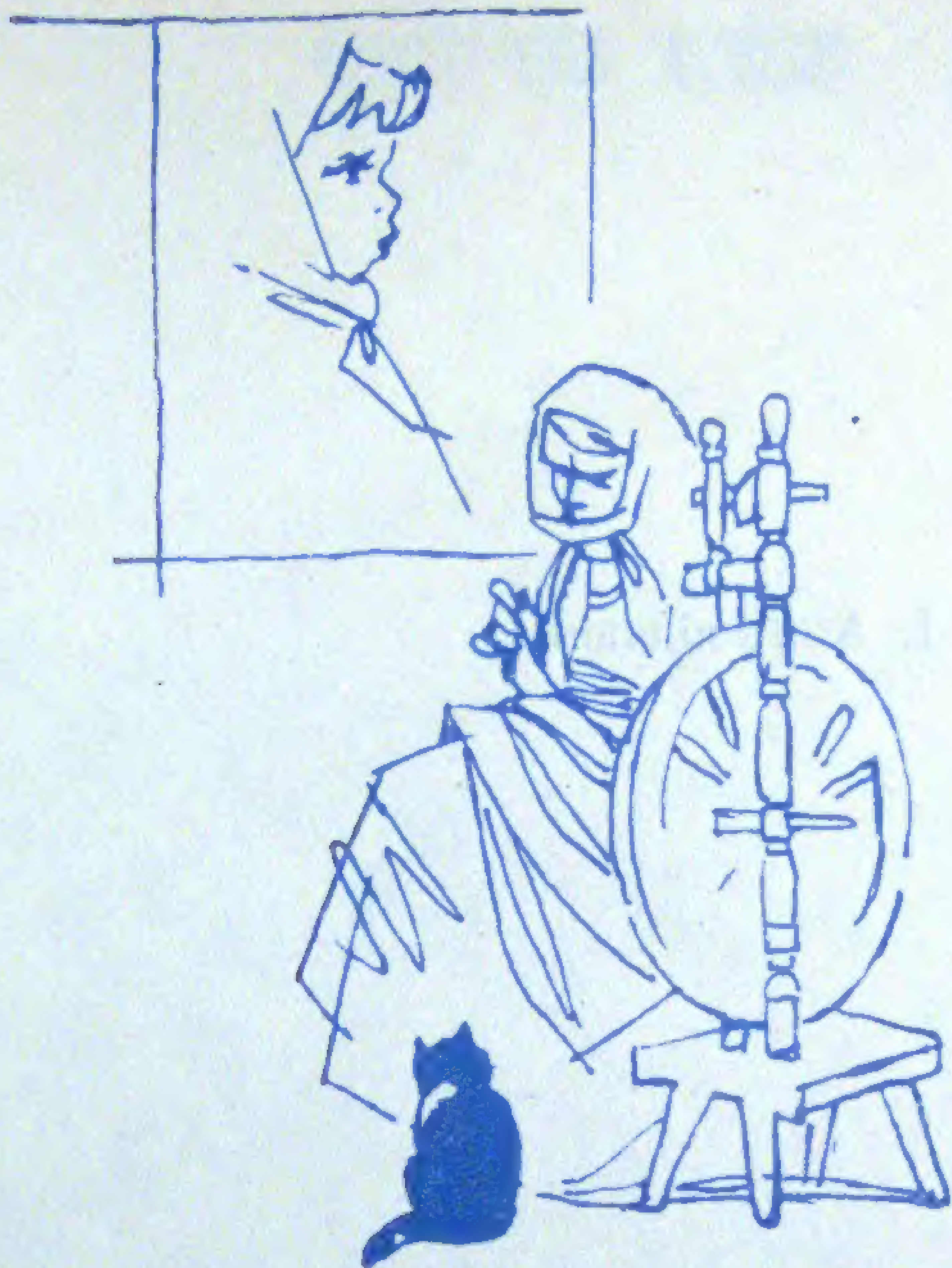

ЯНКА БРЫЛЬ

У СЯМ'І

Аповесці і апавяданні

МІНСК «МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА» 1976

Бел 2
Б 87

Мастак І. А. Давідовіч

Брыль Я.
Б 87 У сям'і. Аповесці і апавяданні. Мн., «Маст. літ», 1976.
368 с. з іл.

У зборнік «У сям'і» ўключаны дзве аповесці «Сірочы хлеб» і «У сям'і», а таксама выбраныя апавяданні. Гэтыя творы пераканаўча гавораць юнаму чытачу пра красу нашай савецкай рэчаіснасці, вучаць маральнай чысціні і любві да Радзімы.

Б $\frac{70830\text{-}138}{М302(05)\text{-}76}$ 142-76 Бел 2

СІРОЧЫ ХЛЕБ

1

Нехта, кажуць, спытаўся ў такога, як ён, свінапаса: «Хлопец, а колькі штук у тваёй чарадзе?»

«Колькі? Сем семярэй, сем старых свіней, свінка, свінок, свінчын браток і адно парасятка».

Ну, паспрабуй далічыцца!.. Не менш, мусіць, будзе, як тады, калі малыя гоняць іх з выгану ды крычаць: «Гэй вы, белыя, чорныя і рабыя!..»

У Даніка было іх трое: свінка, свінок — свінчын браток і адно парасятка. Свіння Рабая вельмі любіла, калі яе чухаеш,— ажно вочы заплюшчыць. Парсюк Белы, той самы «свінчын браток», калі Данік, як і ўсе хлопцы, садзіўся на яго верхам і паганяў пяткамі пад бакі, толькі рохкаў ды трос лапухамі вушэй. Затое каравы, худы кнычок Свіны Татка лез у шкоду, як вуж, пакуль яму не прывязалі на шыю «бурдзёлак» — паленца, што барабаніла па каленях.

Ды са свіннямі яшчэ паўбяды,— горш было з некаторымі сябрукамі.

Данік, як і кожны з малых, меў не адну, а некалькі мянушак,— то Сівы, то Гусак, то Манька... Сівым яго празвалі за валасы, асабліва светлыя ўлетку, калі яны выгаралі на сонцы. Гусаком — таму, што калісьці, яшчэ пазалетась увосень, хлопцу нагнаў страху стары Міронаў гусак. «Манькай» у іхняй вёсцы называюць левую руку, а Данік хацеў чамусьці быць ляўшою і ўсё страшыў, крычаў: «Вось як дам табе з манькі!..» На кожную з гэтых мянушак можна было адказаць любому з сяброў таксама

мянушкай, а то і пабіцца. Зрэшты, не ўсе мянушкі аднолькава прыжываюцца. З трох першых мянушак, з якімі Данік уступаў у жыццё, да хлопца прыліпла найбольш адна — Сівы, і за яе Данік амаль не злаваўся.

Была, аднак, яшчэ і чацвёртая мянушка... Жабраком называлі яго толькі Палуянавы хлопцы, Шурка і Павел. І сам стары Палуян не раз крычаў цераз плот на Данікаву маці: «Жабрачка ты! Я цябе з адной кішэні магу купіць з усёй тваёй паршывай гаспадаркай!..»

У Палуяна — многа поля і кожны год служыць парабак, а ў Зосі, Данікавай мамы, нават каня свайго няма. Да таго ж яшчэ Зося — удава, а Марка Палуян — начальнік на ўсю Галынку — солтыс.

— Не чапайся ты з імі, няхай іх,— вучыла Зося свайго хлопца.— Не чапай, у іх бацька.

Данік быў сірата. Бацьку яго забілі на вайне з польскімі панамі, у дваццатым годзе. Хлопчык яшчэ зусім няшмат разумеў у тым, хто такія паны і чаму яго тата не хацеў іх пусціць сюды, у Заходнюю Беларусь. Данік ведаў адно — тата быў вельмі вясёлы і добры. Нібы праз сон успамінаецца,— у шэрым шынялі, з чырвонай зоркай на шапцы, тата казытаўся вусамі і рагатаў, падкідаючы Даніка на руках... Мама кажа, што бацька, калі наша армія гнала паноў на захад, толькі «вады напіцца» забег. Пайшоў, а назад не вярнуўся... Не вярнуўся дадому і татаў брат, дзядзька Пятрусь. Ды ён жывы,— недзе за граніцай, у Савецкім Саюзе. Ёсць у Даніка і другі дзядзька, мамін старэйшы брат, але ён — у суседняй вёсцы Мікулічах, і яму не заўсёды паскардзішся,— трэба абараняцца самому.

Неяк на пашы солтысаў Шурка першы палез да Сівага,— перабраў усе яго мянушкі, а ўжо калі дайшоў да апошняй — Данік не вытрымаў і сцебануў салтысёнка пугай. Шурка разроўся і пабег ад свіней да чарады кароў, дзе быў іх Павел. Той, ужо здаровы бэйбус, заўсёды біўся кіем па галаве. Убачыўшы, што ад кароў бягуць абодва

Палуянчыкі, Данік пабег у вёску. Яны яго, можа, і не дагналі б, але Павел папаў яму сухой грудкай у патыліцу, і Данік заплакаў. Быццам адразу зразумеў, што ворагі — вось-вось, мама яшчэ не чуе яго, а самому ўжо забівае дух...

Каля Мікітавых гулялі, бо гэта было ў нядзелю.

— Ага яго! — крыкнуў на Даніка здаравенны Сымонішын Васіль і затупаў «на страх» вялізнымі ботамі.

Рагочучы, ён злавіў хлопчыка, і, пакуль малы вырываўся, старэйшы салтысёнак, Павел, падбег і трэснуў яму кіем па галаве.

— Прыдурак ты! — загрымеў на Васіля другі дзяцюк, Мікола Кужалевіч. Меншы і маладзейшы за Васіля, Мікола штурхануў гэтага здаравілу ў грудзі і замахнуўся:— Табе б вось самому па сківіцах! А ты, кулацкая гніда! Вось я табе!..

Павел і так ужо адышоўся, а цяпер — пабег, агрызаючыся, дахаты.

Мікола адвёў Даніка пад плот і пасадзіў на траве.

— Нічога. Ты, брат, не плач,— гаварыў ён прыгнуўшыся.— Вырасцеш — мы ім пакажам. Твой бацька быў герой, і ты не плач.

Дужай мужчынскай рукою, якой так даўно не было на светлай галаве Даніка, Мікола правёў па «сівых» валасах малога, намацаў гуз ад кія і, заплюшчыўшы вочы, праз зубы ціха вылаяўся.

— Пайдзі да студні...— пачаў ён і нечакана змоўк.

Сівы глядзеў яму ў вочы вялікімі, поўнымі слёз вачыма.

— Пайдзі да студні, выцягні вады і прымачы...

— Грай польку! — пачулася за спіной у Міколы. Гэта быў голас таго ж Васіля.

Мікола пакінуў хлопца каля плота і вярнуўся ў круг.

— Грай, Сцяпан,— сказаў ён гарманісту,— ды толькі не для яго. Дурня трэба, хлопцы, трохі правучыць.

— Правільна, Мікола! Байкот яму сёння! — пачуліся

галасы.— Не ідзіце з ім гуляць, дзяўчаты! Не бойцеся, не зачэпіць!

— Ды што вы, хлопцы! — апраўдваўся Васіль.— Няўжо вы думаеце, што я хацеў, каб ён яго ўдарыў? І не думаў, каб мне вось з гэтага месца не сысці!

— І не сыходзь,— сказаў Мікола,— пастой ды падумай, чаго табе трэба хацець, чаго — не.

Данік не пайшоў да студні. Ён толькі стаў каля плота і пазіраў на Міколу — ужо з захапленнем у заплаканых вачах.

Маме нехта наказаў, і вось яна прыбегла. Ужо іграў гармонік, і моладзь гуляла польку, з тупатам уздымаючы пыл. Данік ужо не плакаў, а яна ўзяла яго, як малога, на рукі і, хоць ніхто не чуў яе, спачатку люта кляла Палуянаў, а потым да хлопца:

— Ціха ты, ціха, сынок. Не чапай ты іх, я ж гаварыла, няхай іх свая кашуля не чапае. Ціха...

І ён заплакаў зноў,— усё ж такі дзіця.

Назаўтра ўранку, яшчэ раса пяклася холадам, Сівы ўжо ехаў верхам на парсюку — зноў на балота. Падганяў Белага парэпанымі пяткамі пад бакі і зноў смяяўся.

2

Свайго поля было ў іх няшмат: для такой жняі, як Данікава мама, няма дзе і разгарнуцца. Зося хадзіла ў зажон. Жала чужое, думала пра сваё... А пад восень зрабіла тое, пра што думала,— купіла свайму хлопцу боцікі. Першыя ад роду.

Прынесла іх увечары з мястэчка — чорненькія, блiскучыя, з чырвонымі падэшвамі... І абцасы, і ранты блішчаць, бо насмолены!.. Выйшла, праўда, няладна: бот да бота былі прычэплены дратвай, і са спеху Данік не дратву парваў, а прарваў у адной халяве дзірачку. Мамінага «чымборыка» на гэты раз Сівы нават і не пачуў.

Усю ноч не далі яму заснуць гэтыя новыя боты. Яны

віселі, як спакуса, на жэрдцы над палком, на якім хлопец спаў, і, каб не дзірачка ў халяве, гэтак добра было б думаць, што ён ужо вырас вялікі, што ўжо вельмі хутка, праз тры толькі дні, ён пойдзе ў першы клас!..

Школа стаяла наводшыбе ад вёскі, на ўзгорку. Сама старая і ў акружэнні старых бяроз, што асланялі яе ад зімовых вятроў. Заманілі Даніка і гэтыя высокія бярозы, і прыгожыя дарожкі вакол школы. Не раз вясною ён глядзеў, як дзеці, што ўжо вучыліся, праскрабалі гэтыя дарожкі ў мураве, пасыпалі іх жвірам і абсаджвалі касачамі. А ў сярэдзіну школы, дзе вучацца, так дагэтуль яму і не ўдалося прабрацца.

Настаўнік, якога ў вёсцы называлі пан Ца́ба, Даніку не вельмі падабаўся.

Неяк улетку яны, пастушкі, спаткалі яго на пашы. Ішоў ён з-пад рэчкі з трыма вудамі, са збанком і з нейкай торбай за плячыма. Школьнікі, а з імі і меншыя хлопцы паскідалі шапкі і, адзін перад адным, як гусі, загаманілі: «Дзень добры! Дзень добры!..» Спыталіся нават, ці хутка ўжо ў школу.

— Яшчэ будзе тры нядзелькі ды тады ў чацвер,— сказаў настаўнік.

Потым пан Цаба паглядзеў на Даніка і спытаўся:

— А чый гэта такі Іванка?

— Ён не Іванка, ён Данік,— адказалі старэйшыя хлопцы.— Ён Зосін, а прозвішча іхняе Малец. У яго толькі маці, ён сірата.

— Дык, значыцца, ты — пан Даніла Малец,— засмяяўся настаўнік.— Ты таксама прыйдзеш вучыцца? Ходзь ту, не буй се.— Ён узяў хлопца за плячук і падцягнуў бліжэй да сябе.— А які ж ты, пане Малец, сівы, мурзаты, нястрыжаны!..

Пастушкі засмяяліся. Тады і з'явілася яшчэ адна мянушка: «Пан Даніла Малец адмарозіў палец». А Даніку было зусім не смешна.

— Ну, дык хочаш вучыцца?

Адказаць настаўніку трэба, ды і ў школу хочацца, і хлопец цераз сілу выціснуў:

— Ыгы.

— Не «ыгы», а хачу. А рыбу вудзіш?

— Хачу.

Дзеці зноў засмяяліся. А чаго? І пэўна ж, хочацца з вудай на рэчку, але рэчка далёка за пашай, на лузе, і не заўсёды можна туды пайсці.

У руцэ пана Цабы пагойдваўся жоўты збанок, падвязаны за шыйку вяровачкай. Сівы цікнуў у яго раз, другі раз і, нічога не ўбачыўшы, спытаўся:

— Што там?

— Рыба,— адказаў настаўнік.— Не пашанцавала мне сёння, пане Даніла Малец, аднаго толькі акунька ашукаў.

— А чаму ж у торбе поўна?

— У торбе? Там руўнеж рыбы.

— А вы ж кажаце — толькі адну злавілі.

— Ну адну. А гэтыя купіў.

— Дзе купілі?

— Дзе? У склепе, ктуры называ се Немэн [1]. Ха, ха, ха!.. Не, злавіў усе, пане Малец, толькі адну нясу жывую.

— А чаму вы лжаце?

— А што, ты ніколі не лжэш?

— Ыгы.

— Бачыў ты яго — «ыгы». Ну што ж, пане Малец, я табе за гэта ксёнжку дам, калі прыйдзеш у школу. З цацкамі.

На развітанне хлопцы зноў паздымалі шапкі і, адзін перад адным, загаманілі: «До відзэня! До відзэня!..» А Данік стаяў разгублены, не ведаючы — верыць ці не верыць?.. І неяк прыкра было, невядома чаму...

Цяпер ён успамінае пра гэта, і зноў вяртаецца думка: верыць пану ці не?..

А боты — чорныя, бліскучыя боцікі — вісяць на жэрдцы, над самай галавой, і, гледзячы на іх, ніяк не заснеш...

---

[1] У краме, якая называецца Нёман.

Праз тры дні ў школу!.. Пасля пачнуцца халады і можна будзе абуцца!.. А можа мама дазволіць і ў першы дзень?..

3

Пан Цаба не ашукаў,— як толькі Данік прыйшоў у школу, ён даў і яму кніжку з цацкамі і неяк смешна назваў яе — «элемэнтаж» [1].

Літары даліся хлопцу няцяжка. Толькі з дзвюма з іх Данік, як і ўсе іншыя навічкі, меў многа клопату. Нейкае «*a* з хвосцікам» і «*э* з хвосцікам»; першае трэба вымаўляць, як «не то *a*, не то *он*», а другое — «не то *э*, не то *эн*»... Так муштраваў іх настаўнік. І вымаўляць удавалася толькі яму. Малыя неўзабаве вырашылі, што тут уся справа ў носе — які ў каго нос. У пана Цабы нос быў доўгі, чырвоны, і настаўнік гугніў у яго неяк вельмі ж адмыслова. А ў іх яно так не выходзіла гладка — ні «он», ні «эн»...

Пасля пачалі складаць з літараў словы: «ма-ма», «та-та», «А-не-ля»... Мама і тата — таксама як і ў нас. Анеля — гэта імя дзяўчынкі. Такой дзяўчынкі ва ўсёй Галынцы не было, і таму Данік назваў Анеляй іхнюю пярэстую, вельмі ж пацешную цялушку.

Неяк зімою, прыйшоўшы са школы, Данік адразу ўзяўся за ўрокі, як ён рабіў цяпер, ужо не пасучы, заўсёды. Мамы не было дома. Ён сам дастаў з печы капусту, з паліцы — хлеб, пад'еў, прыбраў са стала і разгарнуў «элемэнтаж». Пачаў чытаць вершык, які трэба было вывучыць на памяць. У вершыку польскі хлопец Янэк хваліўся сваёй маме, што ён налавіць многа рыбы. А потым:

Ловіл Янэк до полудня,
Маёнц пружнон храпкэн... [2]

---

[1] Буквар.
[2] Вудзіў Янэк да паўдня,
Маючы дарэмную ахвоту...

На гэтай «храпкэн» Сівы і засеў. Што гэта за «храпка»? Думаў, думаў — дарэмна. Успамінаў, успамінаў... Не, настаўнік не гаварыў ім нічога пра гэтае слова. У мамы не спытаешся: яна пайшла з кудзеляй. Ды, зрэшты, колькі ў яе ні пытайся, толькі і будзе адказу: «А багі яго ведаюць! Адчапіся. Што я табе — пані ці настаўніца? Бабуля твая, нябожчыца, пакаёўкай у пана была: тая табе адказала б!..»

Раптам Данік успомніў, у каго сёння маці з кудзеляй, і ўсё яму стала ясна. Ну, калі не адразу цяпер, дык хутка будзе ясна,— вось толькі ён пойдзе туды, да Кужалевічаў, ды пакажа гэтую «храпкэн» сябру свайму — Міколу.

Мікола — сябар Даніку? Вялікі дружыць з малым?.. А што ж тут дзіўнага? Пасябравалі яны... Хто яго ведае калі — ці тады, летась вясною, як Мікола абараніў яго ад салтысёнка, ці тады, як і Данік дапамог Міколу? Відаць, і тады, і тады.

Месяцы тры таму назад, увосень, хлопчык бег з пашы дахаты. Іван Цярэшкавых, з якім ён «пускаўся ў школу», прыйшоў з першай змены і пусціў Даніка на другую. Сівы спяшаўся, трусіў подбегам, а тут, з загуменнай дарогі, што за капуснікамі, нехта гукнуў яго:

— Данік! — і памахаў рукою.

Ён пазнаў, хто яго кліча, і пабег па капусце туды.

Пачаўшы ад дарогі новую баразну, Мікола сядзеў на плузе і курыў.

— Вось што, браце Даніла,— сказаў ён.— Дар за дар, а дарма нічога. Я цябе выручыў, і ты мяне выруч. Збегай ты да нас у адрынку, дзе я сплю... Глядзі толькі, каб маці мая не ўбачыла. І вазьмі ты там, у кутку каля дзвярэй, адну штуку. Схавай толькі, каб ніхто не бачыў...

Данік пабег. Зайшоў у двор да Кужалевічаў з загумення. Азіраючыся, адчыніў адрынку і ўбачыў у кутку каля дзвярэй стары бязмен: з булавешкай, але без кручка, на які падвешваюць тое, што важаць. Больш нічога ў кутку не было. Значыцца — трэба ўзяць гэта.

Хлопчык схаваў бязмен пад кашулю, высунуў галаву з дзвярэй на двор, азірнуўся ва ўсе бакі і, колькі духу, памчаўся па сцежцы на загуменне, а там — па дарозе да Міколы.

— Ну вось,— усміхнуўся яго абаронца.— Давай сюды. Гэта, брат, тая самая булава, з якой яшчэ асілак Машэка ваяваў з панамі. І я тут гэтай штукай не каня паганяцьму. Яму ўжо і булава не паможа...

Хлопчык глядзеў то на аратага, то на худога, як драч, каня, то зноў на аратага... Той самы Мікола — добры, вясёлы, чубаты дзяцюк, якога ён бачыў і босага, і ў лапцях, і ў ботах,— здаўся цяпер малому такім здаравенным і страшным з гэтай сваёй булавою... Страшным, вядома, для тых, хто не сябруе з Міколам, як Данік.

— З-пад кашулі ідзі пад кашулю,— усміхнуўся Мікола, затыкаючы бязмен за пояс.— А ты, браце Даніла, толькі маўчы пра гэта. Я не разбойнік. Я толькі тут успомніў пра гэты бязмен. Там, за гарою,— ён паказаў рукой на ўзгорак, за які цягнулася вузкая, недааpaная палоса,— там чакаюць мяне. Макар Палуян захацеў надаваць жабраку Кужалевічу. Адзін пан солтыс баіцца, дык брата паклікаў. Таго, што ў прымах жыве, у Мікулічах. Між сабою, кулаччо, грызуцца, а на нашага брата — разам. Сядзяць там недзе ды пакурваюць, чакаюць... Нічога, пакажу бязмен — не палезуць. Ну, ты ідзі, брат, бо ў школу спознішся. Што ж, гняды, пацягнулі!..

У школу Данік спазніўся. Пан Цаба паставіў яго ў куток на калені. Гледзячы на сцяну, пакалупаную ў гэтым месцы пазногцямі і пакрэмзаную алоўкамі яго папярэднікаў, Сівы думаў пра тое, што цяпер робіцца там, за гарою. Там, дзе два Палуяны сустрэлі Міколу. Эх, вось дзе, мусіць, бамберыць недзе па іх спінах булава! Гэта ім не да мяне ды не да мамы мае чапляцца!.. Гэта ж ім не хтонебудзь — Мікола!..

Такі сябар і можа і ведае ўсё. Ён і пра «храпку» гэтую скажа.

Данік хуценька апрануўся і пабег да Кужалевічаў.

Аднак і Мікола не змог яму нічога адказаць. Паклаўшы на лаву свой малаток і бот (Мікола яшчэ і шавец!), ён узяў Данікаў «элемэнтаж» і пачаў думаць уголас:

«Конская мыза — храпа. Калі гразь замерзне нагалік, без снегу,— таксама гаворым храпа. Але гэтая «храпка» тут, брат, не падыходзіць... А ў што ты, калі рыбу вудзіш, угортваеш сваіх печкуроў? У анучку. Можа яна і па-польску трапка?»

Сівы шморгануў носам і на момант задумаўся. У іх толькі Іван Цярэшкавых рыбу ў анучку ўгортвае. Але ў яго і плоткі бываюць, і акуні. Данік рабіў інакш. Ён выпіваў з бутэлькі малако, а тады, як толькі зловіць рыбку,— туды яе, у бутэльку. Аднаго за адным упіхаў цераз рыльца слізкіх, халаднаватых печкуроў, часта мяняў ім ваду, а яны ўсё чамусьці пазяхалі. Сыпаў ім крошкі хлеба, і здавалася, рыбкі ядуць... Жуюць, жуюць — пакуль нарэшце не падохнуць...

— Ды не, дзядзька Мікола,— сказаў ён,— храпка гэта не ануча. Анучка па-панску — шматка. Мы ёю ў школе дошку выціраем.

— Ну дык я, брат, не ведаю. Я, брат, у іхнюю школу і дня нават не хадзіў.

— А што ж настаўнік? — азвалася з-за прасніцы Данікава мама.— Што ж яму — толькі грошыкі аграбаць?

Стары Кужалевіч, дзядзька Рыгор, ляжаў на печы, лапцямі на хату. Здавалася — спіць, адно ж паварушыўся і кажа:

— А пакіньце вы з гэтым настаўнікам! Які ён паляк! Ён жа з Бярозаўкі. Бацьку я яго ведаю і самога. З багатай хаты, нічога не скажаш. У Нясвіжы вучыўся, па-руску. А цяпер вось у панскую скуру палез. Ужо, бачыш, і паню сабе падхапіў, ажаніўся. Сястра, кажуць, нейкага паліцыянта. Угрунтаваўся добра. А нашага брата, калі каторы і вучоны, настаўнікам, нябось, не паставяць. Ды не кожны і захоча, як гэты Цаба. Храпка, шмапка... Калец-

тва адно! Хутчэй бы на іх які парадак рабіўся. То пан паліцэйскі, то пан саквістратар [1], то пан які-небудзь Цаба — усе на нашу мужыцкую шыю...

Данік глядзеў на Міколу. Сябар яго ўстаў, падышоў да паліцы і зняў з яе нейкую кнігу.

— Гэта Купала,— сказаў ён.— Той самы, што і пра Машэку напісаў. Памятаеш? — падмаргнуў ён Даніку.

— Ыгы,— таксама па-змоўніцку ўсміхнуўся Сівы, успомніўшы пра бязмен.

— І пра мяне ён напісаў,— гартаў кнігу Мікола.— Глядзі вось, верш: «Я шавец-маладзец». І пра цябе напісаў. Пра цябе і пра маму тваю. Вось паглядзім. Ага! Ну, слухай.

Гэта была размова беднай маці-сялянкі з хлопцам сваім, які пасвіў чужыя каровы. У хлопца было тое, чаго ў Даніка ніколі не будзе,— бацька і браты. Было і тое, чаго ў Даніка яшчэ няма,— служба ў чужых людзей. Было, аднак, і галоўнае, што радніла Сівага з тым пастушком,— горкая доля.

Мікола чытаў, стоячы сярод хаты:

Як у служкі сходзяць леты —
Ў пастуха,
Пытай, маці, птушкі гэтай —
Канюха.
Запытайся гэтай хмары —
Гэтых слёз;
Гэтай кветкі на папары —
Гэтых лоз;
Гэтай грушы сярод поля
І балот:
Яны ўсе аб маёй долі
Вядуць шчот.

Ну і галоўнае, што ты, браце Даніла, запамятай назаўсёды:

Не плач, маці, і не злуйся
На жыццё,
Як я ў сілачку ўбяруся,
Змагу ўсё.

---

[1] Секвестратар — зборшчык падаткаў.

Вось так, брат, і запісана. Зразумела?

У адказ Данік змог вымавіць толькі сваё «ыгы». За яго адказала маці.

— Як жа хораша, божачка,— уздыхнула яна.— Чула, Алена, га? — спытала ў Міколавай маці, якая таксама не прала, а слухала.

— Ну, што, Данік,— сказаў Мікола,— хочаш вось так навучыцца чытаць?

— Ыгы!..

— Калі «ыгы», дык ідзі цяпер і вучы сваю храпку, а ўвечары прыходзь.

І вось быў вечар, у які яшчэ адзін заходнебеларускі пастушок з мужыцкай прагнасцю на ўсё жыццё запамінаў трыццаць дзве літары ўжо не чужое граматы. І была пасля вечара ноч, у якую ў старой, занесенай снегам хаціне доўга не мог заснуць маленькі чалавек.

4

Парты ў школе старыя. Паднімеш дошку і — ляп-ляп ёю, як маці бёрдам, ткучы. Вельмі прыемна. А ўсе яны парэзаны, пакрэмзаны!.. У ямцы, дзе стаіць чарніліца,— цэлы сметнік. А яшчэ, як разальеш туды чарніла ды вымеш чарніліцу, рукі запэцкаюцца — не дамыешся. Мацнеш сябе за нос або пачухаеш астрыжаную галаву, а потым дома: «Эх ты, пісар,— кажа мама,— зірніся ў люстэрка, які ты!..»

Яшчэ і тата Данікаў вучыўся на гэтых партах. Кажуць, што і тады яны былі таксама пакрэмзаны... Мама на іх не вучылася, бо яна не з Галынкі, а з Мікуліч. Ды яна і зусім не вучылася, а служыла з маленства. І вось не ўмее цяпер ні чытаць, ні пісаць. Аддаўшы Палуяну-солтысу падатак, яна ставіць на паперцы тры крыжыкі, ды і то нейкія крывыя. І сама галаву неяк скрывіць, і аловак не ўмее трымаць...

Данік ужо ў трэцім класе. Першыя школьныя радасці

даўно прайшлі. Праўда, вучыцца «па-панску» з кожным годам як быццам лягчэй. Ужо і сам пан Цаба гаворыць з імі толькі па-польску. Вось і цяпер ён тлумачыць ім нешта, але Сівы не чуе, бо задумаўся. Ад невясёлых думак ён абмакнуў у чарніла тупы канец алоўка і напісаў на парце: *Д. Малец.* Па-беларуску, вядома. Настаўнік заўважыў гэта і паставіў «грамацея» ў куток, дзе яшчэ, напэўна, стаяў неаднойчы і тата...

Глухаваты Лявон, як заўсёды, калі настаўнік вёў каго-небудзь за вуха ці за валасы ў куток, сказаў уголас: «Ну, павялі бычка на ярмарку!» І, як заўсёды, пан Цаба паставіў Лявона побач з пакараным.

У кутку за дошкай падлога прагніла, і Акулінін венік трапляе ў тую яму не часта. Шыбы шэрыя, запацелыя. На атынкаваных сценах доўгія трэшчыны. На покуце — пазалочаны бог, якога, кажуць, выдумалі паны. А на сцяне паміж вокнамі — вусаты пан Пілсудскі, які прывёў сюды ўсіх паноў з усімі іх падаткамі, стрэльбамі і «элемэнтажамі»...

— Лявон,— шэпча Данік.— Ты чуеш? Калі мы ў першым яшчэ былі, знайшоў я раз грыфель пад партамі... Ну, грыфель,— «га?..». І панёс я яго нашаму мармолю, у яго пакой. А ён гэта сядзіць за сталом і сала з хлебам аплятае. Ажно насішча лукам выгінаецца...

— Га? — уголас спытаўся Лявон.

— Ціха вы там, галга́ны! [1] — павярнуўся за сталом настаўнік.

— Ат, глушак! — шапнуў Данік на Лявона.

І вось яны стаяць моўчкі. Малец думае пра настаўніка.

Тады, калі ён насіў яму грыфель (таксама дурань: не мог спытацца сам у класе, чый ён!..), у пана Цабы яшчэ і наймічкі не было. Тоўстая пані Юля ўсё рабіла сама. Цяпер у іх Акуліна. А Юля яшчэ патаўсцела і, як гавораць у вёсцы, гуляе з панам Вільчыцкім...

---

[1] Галга́н — нягоднік.

Пазаўчора гэты пан зноў прыязджаў сюды з маёнтка. Як толькі коні яго зазванілі шамкамі ды захраплі перад вокнамі, Цаба пабег на ганак. Неўзабаве ён увайшоў у клас з панскім фурманам Фэлікам. Спяшаючыся, Цаба напісаў на дошцы некалькі сказаў і загадаў ім перапісаць гэта ў сшыткі.

— І ціха мне! — сказаў ён.— Будзеце слухаць гэтага пана.

«Гэты пан» — вусаты, заікасты Фэлік — зняў сваю калматую шапку і палажыў яе на стале. Разгірачыўшы здаравенныя боты, якімі ён ужо наслядзіў цэлую лужыну, фурман стаяў перад партамі, трымаючы ў левай руцэ вялікія рукавіцы з аўчыны, а ў правай — сырамятную пугу на доўгім бамбукавым пугаўі. Дзе ж тут табе будзе ціха! Хлопцы і нават дзяўчаткі хіхікалі і круціліся на партах. А Фэлік раз-пораз ляпаў пугай па падлозе і заікаўся:

— А я ц-цяб-бе і там, на п-покуце, ад-гэтуль д-дастану!..

Потым пан Цаба прыйшоў са свайго пакоя ў клас, увесь чырвоненькі пасля чаркі, і адпусціў фурмана на двор.

А пан Вільчыцкі застаўся там, у пакоі...

Цаба ўжо і карову прывёў з маёнтка. А нешта з месяц таму назад, калі малыя прыйшлі ў школу, Акуліна зноў змывала два акрываўленыя ўслоны. Асмаленыя і памытыя свіныя ногі і галава з каменем у лычы ляжалі на першай парце. На стале, побач з глобусам, стаяла вялізная міса з сіняватымі трыбухамі. Малыя абступілі Акуліну.

— Што? — спытаўся Лявон.— Ужо другога ўходалі? Можа Вільчыцкі Юлі даў?

Ды Акуліна толькі коўгала анучай па ўслоне і маўчала. Тады Лявон пахнуў Даніка на Акуліну, а тая пляснула яму каравай анучай па твары. Цьфу, ажно цяпер смярдзіць!.. І ўсё — і школа, і сам настаўнік — смярдзяць крывёй і трыбухамі...

«Панскі падліза»,— кажуць у вёсцы пра Цабу.

Пакуль Данік так думаў, стоячы на каленях, гасцінцам з мястэчка брыла па адліжным снезе Акуліна.

У старых салдацкіх валёнках, засопшыся, яна несла з пошты вялікі пакунак. Вось яна мільганула ў акне... у другім...

— Кніжкі! Кніжкі нясе! — загаманілі дзеці.

Акуліна ўнесла пакунак, напусціла з двара холаду, навалакла шлапакамі снегу.

— Ух, панок! — уздыхнула яна, папраўляючы хустку.— Хай іх нечага халера! Наце вам і запіску яшчэ.

— А ты не лайся, дурніца. Ідзь прэч!

Акуліна згорбілася і пайшла.

— Ну вось,— сказаў настаўнік.— Вось вам і тое, чаго так хацелася вашым бацькам. Тутай сон бялорускє элемэнтажэ «Зорка». Хто з вас умее ўжо чытаць па іх?

Данік азірнуўся. Ды і азірацца не трэба,— і так чуваць, як загаманіў, узняў рукі ўвесь клас:

— Я! Я! І я!..

— Праве ўшысцы,— загугнiў пан Цаба.— Ну што ж, пшынаймней, не тшэба мне будзе лішне заўрацаць [1] сабе галаву.

Ён памаўчаў.

— А хто ж вас навучыў? — спытаўся.

Аказалася — каго бацька, каго нават маці, каго — старэйшы брат, а трох — Яна Бусліка, Уладзімежа Чарадойлу і Шымона Мамоньчыка, як называў іх настаўнік,— навучыў Да́нель Малец.

— Ты? — спытаўся пан Цаба.— А ну, устань!

Данік устаў і павярнуўся да класа.

— А хто цябе навучыў? Ну, чаго ты ўнурыўся?

Сівы маўчаў, толькі глядзеў на пана спадылба.

— Не повеш? — зноў па-польску спытаўся пан Ца-

---

[1] Праве ўшчысцы — амаль усе, пшынаймней — прынамсі, заўрацаць — марочыць.

ба.— Не повеш? Мысліш, я сам не вем? Ідзь знуў до свэго конта!..[1]

Данік павярнуўся і, па прывычцы, стаў на калені.

Ён не сказаў, не назваў свайго сапраўднага настаўніка. І не скажа. Не пану аб гэтым казаць!..

Чатыры месяцы прайшло з таго дня, калі ў іхняй Галынцы, як і ва ўсіх навакольных вёсках, быў сход, на якім сяляне дамагаліся ад паноў школы на роднай беларускай мове.

У тую нядзелю ў школе было паўнютка людзей. За сталом сядзеў пан Цаба, яшчэ два нейкія паны з мястэчка і пан паліцыянт. Не хто-небудзь іншы, а ён, Данікаў друг Мікола Кужалевіч, паказваў панам вялікі, складзены ўдвая ліст паперы. На гэтым лісце было напісана тое, што называецца незвычайным і вельмі ж, мусіць, моцным словам — *П Р А Т Э С Т.*

— «Мы, сяляне вёскі Галынка,— чытаў Мікола,— заяўляем пратэст супраць таго, каб нашы дзеці вучыліся не на роднай мове, і патрабуем адкрыць у нас беларускую школу...»

Данік ведаў — не хто-небудзь іншы, а ён, Мікола, пісаў гэты пратэст. А падпісала яго ўся вёска — з канца ў канец. Нават і солтыс, Марка Палуян, падпісаў. Маўчаў, чакаў, а ўсё ж такі падпісаўся. Увесь вялікі ліст спісалі: хто алоўкам, хто чарнілам, хто прозвішча паставіў, а хто крыжыкі. Недзе там, каля самага пачатку, стаяць і маміны крывыя тры крыжы. Пад імі — рукой Міколы — напісана: «За непісьменную, па яе просьбе, падпісаўся:», а яшчэ ніжэй — рукою Даніка — *Д. Малец.*

На сход, у школу, малых не пусцілі. Нават ад вокнаў Цаба адганяў. Вокны былі адчынены, і ўсё чуваць было здалёк. Зрэшты, Данік схаваўся за бярозай перад акном і самае важнае бачыў.

— Не трэба нам чужая школа. Яна не маці для на-

[1] Не скажаш? Думаеш, я сам не ведаю? Ідзі зноў у свой куток!

шых дзяцей, а мачыха! Ды і мачыхі бываюць куды лепшыя! Не трэба нам і настаўнік, што за аб'едкі з панскага стала запрадаўся панам з душою! Не хочам мы і парадкаў такіх, калі на нашага брата глядзяць, як на быдла, калі кожны цябе кешкае нагою, як свіную ражку... Мы заяўляем пратэст!..

Так гаварыў тады Мікола. Так гаварылі і другія хлопцы і мужчыны.

Паны маўчалі. Цаба сядзеў чырвоны, як бурак, і толькі соп у сваю дзюбу. І паліцэйскі маўчаў, аберуч трымаючыся за стрэльбу, сціснутую каленямі.

Нешта праз месяц Міколу забралі. Той самы паліцыянт, а з ім яшчэ адзін гналі яго па вёсцы ўранні, калі малыя ішлі ў школу. І нельга было, вядома, падбегчы да сябра, шапнуць: «Можа прынесці табе тое, Мікола, што стаіць у вашай адрыне ў кутку каля дзвярэй? Я пабягу...» Нельга было сказаць, бо паліцэйскія адганялі іх, адзін нават крыкнуў:

— Большэвіцке шчэнента! Прэч! І вам до па́кі захцяло се?..[1]

Данік, разам з іншымі хлопцамі, ішоў за імі воддаль, там, дзе ішла, галосячы, цётка Алена, Міколава маці.

Цяпер, стоячы ў кутку на каленях, Данік то думае, то нават шэпча:

— Панскі падліза... Запрадаўся з душой... І Міколу прадаў...

Гэта — пра Цабу. Так гаварыла ўся вёска.

5

Сонца, мароз і вецер. Эх, завірыў, разгуляўся!.. Так і скрабе па хрупкім снезе, так і падвільвае белымі вужакамі снежнага пылу. Гоніць яго па полі, цераз гасцінец,

---

[1] Бальшавіцкія шчаняты! Прэч! І вам у турму захацелася?

зноў па полі, па хмызняках і — пад саменькі лес. А сонца такое, што не зірнеш на снег!..

Ад сонца Даніку не цёпла — цёпла ад бацькавага салдацкага башлыка, ад вялікага, з чужых плячэй, паўкажушка, ад хады па глыбокай сцежцы. Ён дрэпае ззаду за мамай і глядзіць на пяткі яе лапцей.

Мама шырока ступае, спяшаецца за дзядзькам Кастусём і з-пад вялікай хусткі-канапляпкі глядзіць на дзядзькавы боты.

Ідуць яны, якраз як тыя дзядзькі, што ходзяць у акруговы суд — з-пад Нясвіжа ў Наваградак — за сто кіламетраў. Спераду — сам той, які-небудзь дзядзька Сымон, што судзіцца з некім ці на якога нехта падаў у суд. За дзядзькам — сведкі. Глядзяць задні пярэдняму на пяты, быццам хочучы ўгадаць, ці ў Карэлічах будзе толькі сітніца і селядзец да чаркі, як у Міры было, ці можа Сымон каўбасы яшчэ возьме, як учора ў Гарадзеі?.. А сам той дзядзька Сымон павесіў галаву і думае пра свайго сабакуадваката: як ён заўтра адбрэшацца? І пра тое думае, як ім цяпер у хаце пойдзе без каровы... Адвакат гаворыць: «выйграем!», ды гэта яшчэ на вадзе віламі пісана, а Падласку прыйшлося прадаць...

Данік ужо бачыў не раз, што гэтак ходзяць па гасцінцы, каля іхняй, галынкаўскай, пашы. Ходзяць так людзі і з іхняй Галынкі.

Вось так ідзе цяпер дзядзька Кастусь — спусціўшы галаву, а яны з мамай — следам, таксама моўчкі...

Толькі ідуць яны — не на суд, а ўнурыліся — ад ветру.

Дзядзька Кастусь, мамін старэйшы брат, прыйшоў да іх сёння з Мікуліч. І думае ён цяпер пра тое, як гэта раптам, знячэўку, пашанцавала ягонай сястры. Дзевер яе, брат Данікавага бацькі Пятрусь Малец, прыслаў ім грошай. З Мінска ажно, з-за граніцы. Там ён недзе жыве, відаць, як чалавек, бо — дайце раду! — адразу гэтулькі грошай прыслаў... Калі перавесці па золата гэтыя савецкія чырвонцы, дык будзе іх цэлых трыццаць рублёў — мі-

калаеўскім золатам. Ну, а на панскія злоты — яшчэ ў чатыры столькі больш. Як з неба гэта звалілася... І піша Пятрусь Малец, што гэта — пляменніку яго, Данілу, каб вучыўся. «Сыну брата майго Івана, які аддаў жыццё за савецкую ўладу» — так і піша — у заказным пісьме... Як яно пойдзе цяпер сястры пры грошах?.. На добры лад, дык трэба было б хоць паўморга зямлі абзадачыць або каня якога, нарэшце, купіць. Ды што ты зробіш, калі дзевер загадвае хлопца вучыць?.. Калі ён сам, дзядзька Кастусь, збіраўся ўранні сюды, у Галынку, баба яго таксама хітранька ўсміхалася: «На парасятка хоць,— кажа,— пазыч...» Яно-то, праўда, не шкодзіла б. Памагае ж ён Зосі, сястры, ва ўсім-усялякім. Але ж і не разявішся адразу: дай!.. Няхай ужо, бедная, сама хоць трохі ачалавечыцца. Гэтулькі грошай!..

Сама Мальчыха, дык тая проста аслупянела ад шчасця. Учора, як прынеслі з пошты пісьмо і павестку, загаварыла ўся вёска. І «з таго мэнту», як кажа Зося, думкі ў яе галаве блытаюцца адна за адну, а іх раз-пораз прадзімае вялікая радасць. Грошай раптам будзе столькі, што і ў галаву не тоўпіцца. Дагэтуль Зося насіла ўвесь свой капітал у хустачцы, туга заціснуўшы вузлом і медзякі і паперкі. Калі нават якая-небудзь пяцёрка няшчасная была за душою, дык і то думалася, што з капейкай — усюды смялей. А цяпер... Страшна было б адной ісці па іх. Кастусь, дзякуй яму, ідзе. Паслухаў. Ён-то, нябось, разбярэцца ўсюды! Ды і свой сынок таксама. Бачыш, жаба, упёрся — «пайду». Трэба ж яму апрануцца што-небудзь купіць... «Сыну брата майго...» — успамінае Зося пісьмо. Няхай бы ён, яе Іванка, лепш сам быў жывы, чым усе гэтыя грошы. Але што ты парадзіш?.. Сёння дык яшчэ не, а ў другую нядзельку яна закажа па ім паніхіду. Як і ўсе добрыя людзі...

І Зосі ўжо цяпер здаецца, нібы наяве, як будзе тады ўсміхацца ёй заўсёды п'янаваты псаломшчык Харкевіч, беручы ад яе залатоўкі. Пасля абедні — паніхіда. Зося

ўяўляе, як яна кленчыць са сваім хлопцам сярод царквы і ў руках іхніх гараць, аплываючы духмяным воскам, вялікія свечкі. Данік і рад, што ўсе людзі глядзяць на іх, і нудна яму, жуліку,— наслухаўся ўжо і ён, што кажуць у вёсцы — бога няма. Ён садзіцца на пяткі і разглядаецца ва ўсе бакі. А сама яна прыслухоўваецца да незразумелых, святых слоў бацюшкі, ловіць у іх імя свайго Івана і хрысціцца ўдагон яму, старанна прыціскаючы тры пальцы да зморшчанага лба. Праз сінявата, пахучы дым кадзіла блішчыць пазалота іканастаса. Барадатыя багі глядзяць чамусьці панура. Толькі божая маці ўсміхаецца. А пеўчыя як хораша пяюць! Адзін псаломшчык як раўне сваім басам, дык ажно сэрца заные... І верыцца Зосі, што цяпер дык Іванавай душачцы палягчэе,— такая, людцы мае, паніхіда!..

«Не забыцца толькі прышыць бакавую кішэню ў бурносе»,— думае Зося, зноў успомніўшы пра грошы. А потым аднекуль з'яўляецца думка, што бога, можа, і сапраўды няма... І Іван жа казаў калісьці таксама, і брат ягоны, дзевер Пятрусь, напэўна ж, таксама бязбожнік. А людзі ж яны якія разумныя! Усё пачынае блытацца ў галаве. Ды вось зноў усплываюць на памяць пісьмо і грошы — ажно з Мінска, а за імі — вялікая, небывалая радасць. І ўсё становіцца ясна, як гэты вось белы, сонечны дзянёк. Толькі ж вецер які! Прыпыніўшыся, Зося азіраецца і з усмешкай пытае свайго гаспадара:

— Ідзеш, Даніла?

— Іду, іду,— адказвае Сівы. І вочы яго ажно пабліскваюць з-пад башлыка.

Данік таксама думае.

Яму ўжо адзінаццаць. Ужо другі год хлопец сядзіць у трэцім класе. Што, хіба ён вучыцца дрэнна? Ды не! Цяпер ужо не толькі ўся школа, а ўся Галынка ведае, што ён, Зосін Данік, вучыцца лепш за ўсіх. Найбольш чытае — і беларускіх, і рускіх, і польскіх кніжак, абы дзе якую дастаў. А вось застаўся ў трэцім класе на другі год.

Хто ведае — можа і яшчэ год будзе сядзець... Такі ўжо заведзены лад у паноў: хто не адходзіць у школу да чатырнаццаці год — плаці штраф або адседжвай у каталажцы пры гміне. За ўсё адседжваюць людзі — за падаткі, за штрафы, калі няма чым заплаціць. Дзеду Раману прыйшло ад сына з войска даплатное пісьмо, дык ён і за даплату гэтую прасіўся адсядзець. Маме ні штрафу плаціць, ні адседжваць, вядома, не хочацца, дык вось Данік і ходзіць другую зіму ў трэці клас. Ісці ў чацвёрты, у мястэчковую школу,— няма за што і няма ад каго. Трэба ж і маме дапамагаць. Шэсць чужых кароў і сваю Рагулю пасе ён улетку.

А ў школу, у чацвёрты клас, так хочацца!..

Вясной, калі ён скончыў трэці, быў у іх сам «пан кіроўнік» — дырэктар мястэчковай сямігодкі.

«Пан, зразумела,— звярнуўся ён да іхняга Цабы,— лепшых вучняў накіруе да мяне, у чацвёрты клас, а гэтага, Мальца,— у першую чаргу, абавязкова».

«Пане кіроўніку,— загугніў Цаба,— ён, Данель Малец, вельмі бедны, сірата. Дарэмная гаворка».

«Ну што ж, як не дык не»,— сказаў кіроўнік.

А тут учора дзядзька Пятрусь прыслаў пісьмо і грошы. Вось табе і «не дык не»! Абы-толькі да вясны дацягнуць, а там, увосені, я табе, пане Цаба, не здрастуй, а ты мне не застуй!

Ад вялікага кажушка Даніку цяжка ў плечы і мокра за спіной. Канцы башлыка, якімі хлопец абвязаны ледзь не да носа, запацелі і падмярзаюць на ветры, ад подыху зноў растаюць і зноў падмярзаюць. Хлопец перабірае заслiненае сукно гарачымі губамі і ўсё думае...

Дзядзька Пятрусь, незнаёмы Даніку брат яго бацькі,— вельмі добры, відаць, і вельмі разумны чалавек. І ён, як калісьці Мікола, гаворыць, што Данікаў тата — герой. Каб паны не забілі яго на вайне ды каб ён жыў, ён быў бы таксама разумны і добры. А каб паноў не было і тут? Што ж, тады не было б і пана Цабы з яго школай і не ся-

дзеў бы ў турме такі разумны, добры, смелы Мікола Кужалевіч... Ды ці адзін хіба Мікола!.. Данік успамінае, як плачуць бабы і дзеці, калі паліцыянты гоняць у пастарунак каго-небудзь з хлопцаў ці мужчын... А ўсё ж спяваюць у Галынцы песні супраць паноў, усё ж чакаюць прыходу таварышаў...

Тут на думку хлопцу ўзыходзіць, што школа ў мястэчку — таксама не свая, як і ў Галынцы... «А ці добра, што я пайду туды, што я хачу вучыцца, хоць і па-польску? Што ж я — хачу панам Цабам зрабіцца?.. Ды дзядзька ж піша, каб я вучыўся! — успамінае ён з палёгкай.— У школе буду вучыцца па-польску, а дома — па-свойму. І буду шмат чытаць, буду такі разумны, як тата, як дзядзька Пятрусь, як Мікола!..»

Вецер вірыць і дзьме па-ранейшаму. Мама, зноў прыпыніўшыся, азіраецца і пытае:

— Ідзеш, Даніла?

— Ды што ты ўсё: «ідзеш, ідзеш»? Ну іду...

І вочы Сівага, здаецца, яшчэ больш паблісквающь з-пад пакрытага інеем башлыка.

6

Калісьці, пры цару, школа ў мястэчку была «царкоўнапрыходская», на тры класы. Невялікі драўляны дом яе стаіць на схіле ўзгорка, на якім, акружаная дрэвамі, узвышаецца прыгожая царква. Гэтыя бліскучыя крыжы над светла-зялёнымі купаламі відаць ажно ў Галынцы. Мястэчка малое: ад незабрукаванай плошчы разыходзіцца шэсць вуліц. Хаты — такія самыя, як у Галынцы, аднак людзі, якія ў іх жывуць, называюць іншых людзей, хто не з мястэчка, вясковымі. Навокал рынычнай плошчы стаяць драўляныя і нават цагляныя дамы, у якіх жывуць прыезджыя паны-«ўжэнднікі» [1] і гандляры-яўрэі. Восем

[1] Чыноўнікі.

крам, адна пякарня і дзве карчмы. У адным такім доме каля плошчы размясцілася гміна, куды солтысы посяць садраныя з людзей падаткі, у другім доме — пастарунак, дзе паліцэйскія ў цёмна-сініх мундзірах катуюць усіх тых, хто не хоча, каб тут была панская ўлада. А яшчэ ў двух нанятых яўрэйскіх дамах вучацца чатыры старэйшыя класы сямігодкі, якія не ўмясціліся ў старым доме на схіле царкоўнага ўзгорка.

Чацвёрты і пяты класы вучацца ў новым драўляным доме, насупраць якога, цераз плошчу, стаіць пастарунак.

Выхавацелька чацвёртага класа — пані Мар'я, або кіроўнічыха, як называюць яе вучні,— увайшла пасля перамены ў клас з вялікім пачкам чырванабокіх яблыкаў.

— Лісты кляновыя прынеслі? — спыталася яна.

— Прынеслі! Во якія! Во! — загаманілі вучні.

— А-ёй, навошта гэтак шмат? Я ж казала па два-тры, не больш.

Пані Мар'я гаворыць па-польску чыста, не так калечана, як пан Цаба.

— Але нічога, дзеці,— кажа яна.— Зробім так: кожная парта атрымае адно яблыка, паложыць некалькі лістоў, а на іх зверху — яблыка. Праўда, на кляновыя лісты яблыкі не падаюць, бо на клёнах яны не растуць, але гэта таксама нічога: гэта вельмі нагадвае восень, яе хараство. Дык пачынаем, дзеці. Не спяшайцеся. І кожны няхай памятае: хто нарысуе лепш,— з'есць яблыка, а хто паляпуецца,— будзе есці лісты.

Сказала і засмяялася, а клас — за ёю. Якая яна добрая, вясёлая! Зусім не такая, як муж яе, пан кіроўнік,— нейкі маўклівы і нават страшнаваты. Дзяўчаткі, дык тыя гавораць «наша пані Мар'я», як быццам яны любяць яе больш за хлопцаў. І ўсё падлашчваюцца, усё шчабечуць: «проша пані» ды «проша пані»!..

Як толькі ў класе ўсталявалася цішыня, пані Мар'я села за стол і дастала з шуфляды класны журнал. І вось гартае яго і нешта запісвае.

А Данік, які сядзіць на першай парце, насупраць стала, малюе, а сам усё глядзіць на кіроўнічыху,— то крадком цікне спадылба, а то, калі яна не бачыць гэтага, пазірае адкрыта.

Сёння дваццатае верасня. А Даніку здаецца, што толькі ўчора поп адслужыў ім у царкве малебен на добры пачатак школьнага года. Вучыцца весела, час ідзе хутка. Чаму ж, аднак, сёння яму ніяк не рысуецца?

Толькі і глядзеў бы, здаецца, на паню Мар'ю... Чаму? Найбольш, мусіць, за тое, што яна чытала ім пазаўчора.

Пазаўчора яна прынесла на ўрок польскай мовы маленькую кніжку і сказала: «Сёння мы прачытаем апавяданне выдатнага польскага пісьменніка Генрыха Сянкевіча пад назвай «Янка-музы́ка».

За чатыры гады Данік — нават у пана Цабы, а найбольш дык сам, [illegible] кніжак,— навучыўся ўжо разумець папольску амаль усё. Зрэшты, чытаючы, пані Мар'я растлумачвала ім паасобныя словы. І ўсё зразумела для іх, хоць у школе амаль адны беларускія дзеці, з мястэчка і з навакольных вёсак. Дзеці яўрэйскіх крамнікаў, краўцоў, анучнікаў і кавалёў таксама лепш, чым па-польску, гавораць на беларускай мове. Вучняў-палякаў — зусім няшмат: сынкі і дачушкі «ўжэнднікаў» і паліцэйскіх, сем чалавек на ўвесь вялікі клас.

Усё зразумела Даніку яшчэ і таму, што ў апавяданні, якое чытала ім настаўніца, гаварылася пра такіх жа, як ён, дзяцей вясковай беднаты. Янка-музыка — польскі хлопец-пастушок, таксама сірата, а маці — батрачка, якіх недзе там, у Польшчы, называюць «каморніцамі». Музыка — гэта мянушка Янкі. Для яго ўсё іграла,— і лес, калі ён шуміць і звініць галасамі птушак, і луг, дзе ноччу кумкаюць жабы і крычаць драчы, і вёска, калі яна вясновай ноччу спявае-гамоніць спачатку дзявочымі песнямі, а потым — пераклічкаю пеўняў... Рэха іграла таксама. Ігралі на ветры нават і рагі вялікага сахара́, якім малы Янка растрасаў гной на панскім полі.

— Малец, устань!

Данік прахапіўся ад задумы і ўстаў.

— Ты чаму не рысуеш?

— Я рысую.

— Ну дык сядай і рысуй.

Так, рысаваць трэба ўсё ж такі лепш. «Спачатку лёгенька алоўкам, а тады пойдуць фарбы»,— успамінае Сівы словы настаўніцы. Хлопец глядзіць на яблыка, на кляновыя лісты.

Як яны хараша жаўцеюць на іхнім клёне перад хатай! Непрыкметна адчэпліваюцца хвосцікам ад галінкі і асядаюць у бясшумным палёце, лажацца на пясок і на траву. Добра збіраць іх у пучкі,— маме, хлеб пячы,— добра ўглядацца на іх далікатныя жылкі або шалахцець па іх босымі нагамі... А яблыкі!.. Улетку Данік часта спаў у садку каля хаты, пад іхняй адзінай яблыняй белы наліў. Звечара ён доўга не мог заснуць, бо ўсё прыслухоўваўся, як яблыкі ападаюць у мяккую, глыбокую траву, як яны на ляту торкаюць, непакояць лісты і галінкі. Часта ён уставаў з-пад коўдры і, стоячы на каленях, мацаў навокал рукамі ў халоднай расе. Знойдзеш-абмацаеш яблыка і ўвап'ешся зубамі ў кіславата-салодкую смакату!.. Зоркі — высока над хатай і яблыняй, жабы гудуць на балоце, у садзе звіняць камары... Ночка і сапраўды спявае,— так ціха і так шматгалоса...

Той польскі хлопчык Янка-музыка і сам захацеў іграць. Змайстраваў сабе скрыпку з гонціны, начапіў драцяныя струны. Ды яна не хацела іграць так, як тая, што іграла ў карчме або ў панскім двары. І Янка вырашыў украсці сапраўдную скрыпку — у панскага лёкая. Яго злавілі. Нядошлага хлопчыка-сірату гмінны суд прысудзіў да пакарання розгамі. Біў музыку гмінны вартаўнік, дурнаваты Стах, такі самы, відаць, як той Васіль, што трымаў калісьці Даніка, пакуль Палуянаў Павел не ўдарыў яго кіем па галаве.

Пані Мар'я нешта ўсё піша ў журнале. Доўгія чорныя

вейкі яе зусім прыкрылі вочы. Яна не бачыць Даніка, і вось ён зноў глядзіць на настаўніцу.

Янка-музыка крычаў: «Ма-ту-ля!..» І пані Мар'я, чытаючы, неяк дзіўна вымаўляла гэтае слова. Тройчы. За першым разам яна сказала яго, потым спынілася і, заплюшчыўшы вочы, устрасянула галавой. А ўжо за трэцім разам у вачах яе паказаліся слёзы. Так, ён убачыў гэта, бо ён сядзіць якраз перад сталом...

Доўгія чорныя вейкі настаўніцы нечакана прыпадымаюцца. Вялікія карыя вочы яе глядзяць у шэрыя, ужо спалоханыя Данікавы вочы.

— Малец!

Сівы ўстае і чырванее. Ужо не толькі яна, а ўвесь клас — ён адчувае гэта — глядзіць на яго.

— Што ты зрабіў, пакажы!

Данік падае настаўніцы сшытак.

— Ну, вядома. Усе ўжо малююць, а Малец... Я пажартавала, што гультаі будуць есці лісты,— іх мы, магчыма, і на калені паставім. Як табе гэта падабаецца? Трэба рабіць, а ты сядзіш ды думаеш пра нябесныя мігдалы... [1]

Пад смех усяго класа Данік садзіцца і пачынае маляваць. Ён кладзе, як і трэба, спачатку светла-жоўтую фарбу, дадаўшы да яе крышку зялёнай... Ды вось не клеіцца штосьці, не так выходзіць, як хочацца... Данікаў сусед па парце — Санька Сурновіч, хлопец з мястэчка. Яны ўжо трохі пасябравалі. У Санькі выходзіць зусім інакш. Бачыш, як захапіўся,— і галаву схіліў, і шчаку падпёр языком...

— Добжэ, Сурновіч, добжэ,— гаворыць пані Мар'я. Яна ўжо стаіць каля Санькі; схілілася над ім, усперлася рукой на парту.— Ты толькі, Сурновіч, лягчэй, не так рэзка. І не спяшайся. Дай мне пэндзаль. Адсунься трошкі.

---

[1] Мігдал — міндаль. Думаць пра нябесныя мігдалы — марыць пра нешта недасяжнае.

Яна падсела да Санькі і ўжо малюе сама.

— Вось так, вось так,— прыгаворвае.— Што ж, прыйдзе час, і наш Аляксандр Сурновіч будзе — хто ведае? — можа і Янам Матэйкам...

Усе смяюцца, а Санька шморгае носам і сарамліва апускае галаву.

— Ян Матэйка, дзеці,— гаворыць настаўніца,— гэта быў такі польскі мастак. Слаўны мастак, на ўвесь свет. Ну, а ты што тут робіш, задуманы? Пакажы.

Данік падае ёй свой сшытак, кладучы яго на Санькава месца.

— О, што гэта — аладка з хвосцікам?

Усе смяюцца, а пані Мар'я бярэ ў Даніка яго пэндзлік, набірае чырвонай фарбы і пачынае папраўляць яго няшчаснае яблыка.

Ах, і чаму ж яна не сядзіць побач з ім, а з Санькам?!. Данік глядзіць на белую, маленькую руку настаўніцы, потым крадком цікуе на мілы, прыгожы твар яе, абапал якога звісаюць чорныя кучаравыя пасмы коратка, «пад польку», астрыжаных валасоў. І ў душы яго само чамусьці просіцца слова «матуля», пачутае ад яе пазаўчора...

— Вось так, вось так,— прыгаворвае пані Мар'я, малюючы.— І трэба, Малец, не глядзець, не марыць, а рабіць сваё...

Не, ніколі, відаць, яна не палюбіць яго так, як Янкумузыку! І ніколі не сядзе побач з ім, Данікам, і не пахваліць яго так, як Саньку!..

7

За вокнамі — позняя, мокрая восень.

Чацвёрты і пяты класы злучаны ў адзін пакой — на «беларускую гадзіну». Вучні-палякі пайшлі на гэты час дахаты, аднак і без іх у вялікім пакоі двум класам вельмі цесна.

Такіх гадзін бывае толькі дзве на тыдзень, і ў кожным

класе іх вядзе пані Мар'я. І яна, і муж яе, пан кіроўнік, вучаць тут ад самага пачатку панскай улады. Дзеці даўно ўжо ведаюць, што яна — палячка. А вось дзе яна навучылася па-беларуску — аб гэтым яшчэ не дазналіся нават і яўрэйскія дзяўчаткі, якія ведаюць усе таямніцы з жыцця местачковых «ужэнднікаў».

Пані Мар'я піша з кніжкі на дошцы. «На дварэ дождж, а ў сенях вялікая лужына. Пусты ўлетку нашы сёлы. Венцер новы, маеш час — залатай»,— выводзіць яна сваім прыгожым прамым почыркам. Спісаўшы ўсю дошку, яна загадвае чацвёртаму класу перапісаць практыкаванне і падкрэсліць назоўнікі адной рыскай, а прыметнікі — дзвюма.

У пятым класе будзе вуснае. Настаўніца бярэ беларускую чытанку «Родны край» і кажа, як заўсёды, па-польску:

— Вядомая беларуская паэтэса Цётка пісала і вершы і прозу. Цяпер мы пазнаёмімся з яе навелай «Міхаська». Увага.

І пачала чытаць:

— «Міхаська вельмі неахвотна на гэты свет прыходзіў. Тры дні радзіўся. Людзі рукамі махнулі: нічога не будзе ні з мацеры, ні з дзіцяці...»

І як заўсёды, калі пані Мар'я чытае па-беларуску, голас яе адразу стаў яшчэ мілейшы. Дзяўчаткі і хлопцы з пятага класа, якія сядзелі па чацвёра-пяцёра на адной парце, заціхлі і загледзеліся на настаўніцу. Цяжка было пісаць і чацвёртаму класу. А найцяжэй, здаецца, Даніку... Ды і навошта яму гэтыя назоўнікі, прыметнікі, пустыя сёлы і незалатаныя венцяры, калі пані Мар'я чытае?..

Перад вачыма Сівага, нібы наяве, разгортваецца роднае жыццё і першая праца — пасьба. Толькі ж не так ужо цёмна і горка было заўсёды, як там у кнізе. У Даніка, хоць ён таксама сірата, слёз было менш, чым радасці. Хлеб сірочы, вядома, нялёгкі, аднак пра яго пакуль што больш думала мама.

Сівы ўспамінае, як яны, галынкаўскія пастухі, збіралі жоўтую лотаць на залітых вясновай вадою паплавах, бегалі па цёпленькіх, празрыстых дажджавых лужынах на траве, гулялі на выгане ў «чыжыка» і ў лапту, хадзілі ўлетку на Нёман... Там яны купаліся на водмелі з вясёлым гоманам, вудзілі печкуроў, падпускаючы ім каламуты. Вада ў Нёмане, нават і каля берага, на мялізне, не ідзе, здаецца, а бяжыць, і каламута сыходзіць хутка: як ты ні калупай дно пальцамі ног — зноў відаць светлы, цвёрды пясочак... Увосень цвітуць на ўзлеску за ракою верасы, залітыя ласкавым сонцам. Пад босымі нагамі шалахціць залатое лісце, суха патрэскваюць сучкі на мяккай аўчыне імху, кропелькамі крыві стракацяць у брусьнічніку кіслыя ягадкі. Як жа добра тады гайдацца на маладых, гнуткіх бярозках і перагуквацца, ловячы звонкае рэха. Як добра рэзаць венце і вязаць лазою венікі — хто больш!.. А ў полі пастухі палілі бульбоўнік і пырнік і, калі асядала магутнае, шыпучае полымя, пяклі ў прыску салодкую духавітую бульбу. Ну, хіба ж тады было да слёз!..

А ў Міхаські — таго, што ў кнізе,— былі як быццам адны толькі слёзы. І восень такая, і ўсё жыццё. І сапраўды — «на дварэ дождж, а ў сенях вялікая лужына». Міхась быў рабы, нядошлы, і ніхто яго чамусьці не любіў. Не, Даніка ў Галынцы не любілі толькі Палуянавы хлопцы. І здзекаваліся яны з яго нядоўга, пакуль ён не «ўвабраўся ў сілачку», як той хлапчына, пра якога Даніку чытаў калісьці сябар яго — Мікола Кужалевіч. Зачапі толькі Сівага — ён дасць і з правай, а калі мала, дык ён і з «манькі» дадасць!.. А той Міхась вечна збоку сядзеў, наводшыбе, і хлопцы — хто зараза — часта крыўдзілі яго.

Пані Мар'я чытае пра восень і дождж... Нехта падстрэліў недзе жорава, і, абяссілены, ён асядаў на лузе. Пастухі пачалі яго з крыкам лавіць, а ён — не давацца. Падумаў на Міхаську, што гэта купіна, і стукнуўся ў яго грудзьмі. Міхась затуліў яго халатам. А сябрукі, адбіраю-

чы жорава, затузалі хлопца так, што ён самлеў. Хлопцы спалохаліся, адхаялі яго, завялі дахаты і жорава яму аддалі. Так яны і заселі ў запеку ў мачыхі,— галадалі, хварэлі і пацяшалі адзін аднаго...

— Малец, чаму ты не пішаш?

— Я пішу,— схамянуўся Данік. Ён схіліўся над сшыткам, а пані Мар'я паківала галавой, памаўчала трохі і зноў чытае.

Да вясны жораў паправіўся і зажыў у хаце царом над курамі. Міхась раставаў, як той снег за акном. Аднойчы напрадвесні мачыха сядзела за кроснамі, а ён азваўся з запека: «Мама!..» Упершыню пачула баба такое слова ад пасынка. І толькі спалохалася,— смерць!.. «Мама, мамачка, жорава дай!..»

Чаму на гэтых словах пані Мар'я спыняецца? Нават, здаецца, з прыплачам у голасе, як у той дзень, калі яна чытала ім пра Янку-музыку...

Чаму і ў Сівага таксама слёзы закружыліся ў вачах?..

Жораў ішоў за трунои Міхася, а потым, калі засыпа́лі магілу, узняўся і паляцеў. А на зямлі застаўся толькі сумны крык яго, і дождж, і слёзы...

— Ну, а цяпер пакажы мне, Малец, што ты там напісаў?

Данік устрапянуўся і, зачырванеўшыся, паднёс настаўніцы разгорнуты сшытак.

— Вядома ж, і палавіны нават не зроблена,— сказала пані Мар'я.— Ну, хлопча, няма з табой ніякай рады. Застанешся ты сёння пасля заняткаў. На каленях трохі пастаіш. Бо трэба пісаць, а не думаць і вечна глядзець...

І вось чацвёрты клас пайшоў дахаты, а Данік стаіць на каленях. За сцяной, у другім пакоі, пані Мар'я вядзе ў пятым класе арыфметыку, замяняючы настаўніка Дулембу. Вучні нешта, мусіць, рашаюць, і голасу кіроўнічыхі не чуваць. Можа сядзіць над класным журналам. І ўжо не плача, відаць, ні над Янкам-музыкам, ні над Міхаськам...

Да стар. 4

Сівы сядзіць на пятках, калупае мох у пазе сасновай сцяны і злосна, да слёз злосна думае пра настаўніцу.

Яшчэ толькі ўчора яна здавалася яму не такой, як усе іншыя настаўнікі, не такой, як быў пан Цаба. «Мілая пані Мар'я...» — крывіць сам сябе Данік. Ён думаў так неаднойчы, калі ішоў дахаты або ўпотай глядзеў на яе цераз парту і стол... Эх, дурань! Ён думаў нават, чаму яна — такая добрая, разумная, прыгожая,— чаму яна не мама яго, чаму ён не можа прытуліцца да яе, падставіць сваю сівую, астрыжаную галаву пад яе цёплую, маленькую руку... У кіроўнічыхі двое дзяцей: дзяўчынка Вандзя вучыцца ў другім класе, а хлопчык Адась яшчэ зусім малы. Данік бачыў аднойчы, як пані Мар'я вяла іх за рукі па дарожцы вакол царквы. А ён, дурань, глядзеў з-за дрэва, слухаў іх смех і гутарку і... зайздросціў. Думаў, якая яна добрая, прыгожая, якія яны шчаслівыя з такою мамай — гэтыя Вандзя і Адась!.. Ах, які дурань! Як дрэнна думаў ён тады пра сваю маму! Яна, бачыш, і ў школу не прывяла яго ні разу, і не пахадзіла вось так, і не спытала ніколі, ці не цяжка яму і пра што ён чытае... Усё завіхаецца вечна, усё маўчыць... Ну, дык вось табе, Сівы, і «мілая пані Мар'я»!..

Што гэта — нехта галосіць?..

Так, галосіць!

Данік устаў і падышоў да акна. Працёр запацелую шыбу: за гразкаю плошчай — цагляны дом пастарунка. На ганку стаіць паліцыянт. І нікога навокал няма, толькі шэрае сумнае неба і гразь...

— А сы-ынок мой, а род-нень-кі!.. — зноў пачулася галашэнне.

Хто ж гэта?.. Данік працёр запацелую шыбу да самага нізу і ўбачыў — на тратуары, трохі правей ад акна, стаяла нейкая цётка.

— Ціха, Ганна, нічога ты не паможаш,— пачуўся голас мужчыны. Яго — не відаць: мусіць, за ганкам стаіць. А цётка не хоча заціхнуць.

— А дзе ж той бог, а дзе тыя до-брыя людзі?.. А за што ж вы яго катуеце-е?!.

— Ціха, дурніца! Ну вось, дачакалася!..

З ганка пастарунка сышоў паліцыянт і ўжо ідзе сюды, абыходзячы лужыны... Данік не вытрымаў: узлез з каленьмі на акно, адчыніў фортачку і задрыжаў — не то ад холаду, не то ад голасу жанчыны.

— Няхай бяруць! — ужо не плакала, а крычала яна.— Няхай катуюць і мяне! Няхай!..

Дзядзька паказаўся з-за ганка і шмыгануў перад акном па мокрых, гразкіх дошках тратуара.

— Стуй! Чэкай, хаме! — крычыць паліцыянт і сам ужо бяжыць сюды па гразі.

А цётка не ўцякае... У нейкім шэрым бурносе, у лапцях, у хустцы-канаплянцы... І не ўцякае!..

Данік прыўстаў і ўсадзіў у фортачку твар.

— Ідзі, ідзі! — гаворыць цётка.— Ідзі, напіся, крук, і маёй крыві! Бог мілы дасць — захлынешся!.. Ах, божа мой!..

Данік убачыў толькі, як ён, паліцыянт, замахнуўся... Тады, заплюшчыўшыся ад жаху, малы закрычаў. Толькі адно, толькі самае першае слова:

— Мам-ма!..

І тут яго схапілі пад пахі нечыя дужыя рукі, знялі-сцягнулі з падаконніка на падлогу.

Данік апрытомнеў, убачыў, што гэта яна — кіроўнічыха. Яна стукнула фортачкай, зашчапіла яе, стала спіной да акна, засланіла сабою ўсё... А ён памкнуўся наперад, хацеў ёй крыкнуць нешта такое, пасля чаго яна назаўсёды перастала б для яго быць настаўніцай, а ён — яе вучнем... Ды вось пані Мар'я закрыла аберуч твар, і плечы яе задрыжалі. Данік адступіўся. Крыку за вокнамі ўжо не чуваць... І цішыня пустога класа, і гэтыя малыя белыя рукі, што ўпершыню закрылі мілы калісьці твар настаўніцы, і плечы яе, што дрыжаць,— усё гэта нібы вярнула яго зноў сюды, на гэтую падлогу перад партамі...

Данік спалохаўся, абмяк, адышоўся на сваё месца і стаў на калені.

— Што ты робіш, дзіця маё! Што ты крычыш!

Яна ўжо стаяла за яго спіной. А ён не хацеў нават азірнуцца. «Ідзі ты к чорту! Разам з усімі вамі — к чорту!..» — гаварыў ён без слоў, усімі сіламі сваёй уражанай, як быццам ужо не дзіцячай душы. Але слёзы, гарачыя слёзы нянавісці і жалю, самі каціліся з яго вачэй...

— Устань!

Данік унурыў галаву яшчэ ніжэй.

— Устань, Малец, кажу табе!..

Яна ўжо гаворыць без слёз.

І ён ужо не плача. Слёзы самі паўзуць па шчоках Сівага, а ён ужо калупае пальцамі сухі, шорсткі мох у пазе, а потым нібы адрывае руку ад сцяны, і пальцы самі сціскаюцца ў кулак.

— Устань, Данік! — Яна назвала яго так упершыню.— Ну, я прашу цябе — устань...

Данік устаў. Ён не глядзіць на яе, бо ўжо не можа ўзняць вачэй.

І вось да твару яго дакранаецца цёплая далонь.

Пальцы спаўзаюць па шчацэ да падбародка і хочуць знізу прыўзняць хлопцаў твар.

— Не трэба, Данік, злаваць на мяне...

Ды ён не хоча слухаць, не хоча і гэтай рукі. Матнуўшы галавой, ён вызваляе свой падбародак з яе цёплых пальцаў.

— Ну што ж, ідзі дахаты. Толькі ціха. Дай я цябе праваджу цераз гэты пакой.

Пяты клас — чуваць Даніку — ужо шуміць за сцяною. Ісці тудою — сапраўды не варта. Данік бярэ з парты торбу і шапку, ідзе следам за кіроўнічыхай. Цераз настаўніцкі пакой яна выпускае яго на ганак. Хлопец не кажа нават таго «до відзэня», якое павінен сказаць.

Не можа вымавіць.

Ды і не хоча.

8

Нeяк увечары, дома, калі маці наліла яму паабедаць з дарогі, Данік, нават не сеўшы за стол, сказаў:

— Дай мне адну залатоўку.

— Вось як! — здзівілася мама.— Навошта?

— Трэба.

— Казалі хіба, каб прынёс?

— Каб не трэба было, не прасіў бы.

— Садзіся вось ды еш.

— «Еш»... Ты вось давай, а то — «еш»...

— Будзеш заўтра ісці, дык дам.

— Дай цяпер. Мне вельмі ж трэба!..

— Ну ж і слата ты, Даніла! Канца, ты думаеш, не будзе гэтым дзядзькавым залатоўкам? Пойдзеш вясной у поле ды выграбеш, знойдзеш яе, другую, за бараной?

Зося гаварыла гэта, ужо корпаючыся ў сваёй старой пасажнай скрыні, дзе ляжаў яе шэры бурнос з бакавою, нядаўна прышытай кішэняй.

— На, бяры. Надзьмуўся, як індык. Садзіся, еш.

Ён узяў залатоўку, схаваў яе ў сумцы, тады ўжо сеў за стол і падсунуў да сябе місу з крупнікам. Пакуль ён еў, маці доўга глядзела на яго, стоячы сярод хаты, і нарэшце сказала:

— А натура, дальбог жа, таткава!..

Назаўтра, у школе, як толькі адзвінеў на вялікую перапменку званок і пані Мар'я выйшла з класа, Санька Сурновіч, якога ўжо называлі Матэйкам, ускочыў на парту і закрычаў:

— Увага, увага! Сёння Малец частуе! Рыхтуйцеся, хто галодны!..

— Я галодны! А я галаднейшы! Давай, Данік! Чым частуеш? — закрычалі хлопцы.

Данік сядзеў за партай і толькі ўсміхаўся.

— Чым я цябе пачастую? Свежым снегам? Што ён выдумаў!

І Сівы штурхануў свайго сябра, Саньку Сурновіча, пад бок: маўчы!..

— Эй, снеданне нясуць! Нех жые!

З пятага класа — адтуль быў выхад на двор — увайшлі дзяжурныя. Рыжы і кучаравы Абраша Цымес, сын каваля Ярухіма, надзьмуўшыся, нёс перад сабою бачок з гарачай кавай. З ім ішла, несучы накрыты сурвэткай кошык, Аня Нупрэвіч, па мянушцы Каза, бойкая, крыклівая дзяўчынка з рубцом-разрэзам на верхняй губе.

— Г-гоп! — паставіў на стол бачок Абраша Цымес.

— Чаго напалі? — закрычала Каза на дзяцей.— Не ўсе адразу!..

У школе быў нядаўна заведзены такі парадак, што дзецям выдавалася «бясплатнае падмацаванне». Кубак кавы і лустачка хлеба — заўсёды адно. Дзеці «ўжэнднікаў» і паліцэйскіх падыходзілі да гэтай справы «з гонарам» — бралі толькі каву і запівалі ёю свае, дамашнія, бутэрброды. Іх пераймалі ў гэтым сынкі і дачушкі багацейшых яўрэяў. Іншыя дзеці елі звычайна і сваё, і школьнае. Шмат было такіх, для каго гэты кубак кавы і лустачка хлеба былі адзіным падмацаваннем. З такіх часамі кпілі панскія і купецкія дзеці.

Пра гэтыя іх кепікі найбольш балюча і злосна думаў Данік Малец. Ён разумеў ужо і чуў ад старэйшых, што «падмацаванне» гэтае — нікчэмныя крошкі ад тых шматлікіх падаткаў, якія паны здзіралі з працоўных,— крошкі, кінутыя «на адчэпнае»...

— Ну, Абраша, ты — свой чалавек! Поўны, брат, налівай!

Абраша любіў гэтую справу. З чарпаком у левай руцэ, з лістом паперы ў правай (ён быў ляўша), вясёлы рыжы Цымес чытаў па спіску прозвішчы:

— Бурак Люба!

— Ёсць!

— На, палучай на чай,— і наліваў ёй чарпаком у падстаўлены кубак.

— Ян Цівунок!

— Ёсць!

— На, палучай на чай. Онэфатэр Эля! Стэфан Чачотка!..

— Ёсць! Ёсць! — адказвалі выкліканыя. Атрымаўшы «на чай», яны падыходзілі да Казы, якая выдавала хлеб.

Як толькі ўсе расселіся на партах і пачалі жаваць ды сёрбаць, Санька Сурновіч зноў закрычаў:

— Увага!

Тады Данік аберуч дастаў з-пад парты і ўзняў над галавою вялікую вязку насіляных на шпагат абаранкаў. Яны, здаецца, ажно засвяцілі! Вялікія, салодкія, па пяць грошаў!..

— Ура! Нех жые! — закрычалі дзеці.

— Спісак давай! Чытай, Матэйка, па нашаму спіску! — скамандаваў Данік.

Санька стаў за сталом, дастаў з кішэні складзены лісток са сшытка і пачаў чытаць:

— Янка Цівунок! Біруля Ніна! Хана Партной!..

Для тых, каго ён выклікаў, Данік здымаў са шпагату вялікі, яшчэ духмяны абаранак.

І спіс, і абаранкі закончыліся разам.

— Вунь які! Ты, брат, давай усім!..

— Усім не магу! Не хапіла!

І вось тады Чэсік Бэндзіньскі, сын каменданта пастарунка, усхапіўся са сваёй парты і, яшчэ не ґлынуўшы мамусінай булкі з маслам і сырам, закрычаў:

— Я ведаю! Ведаю ўсё!

— Што ты ведаеш? Што? — падышоў да яго Данік.

— Ну але, што ты ведаеш? — падышоў да яго і Санька.

— Усё ведаю! І скажу!

— Што ты скажаш? Каму?

— Пані Мар'і, каму ж!

— Эх ты, лупаты!

— А ты хамула! Мала вас яшчэ наглушылі!..

— Матэйка, Сівы,— па мордзе яму!..

Хлопцы не заўважылі, як з настаўніцкага пакоя ўвайшла ў клас і апынулася ў самым кірмашы іх выхавацелька. Яны пачулі толькі яе голас:

— Ціха! Што тут у вас? Я кажу — ці-ха!..

Крычала яна не адна,— разам з ёю ўвайшоў пан Дулемба, якога хлопцы з пятага класа празвалі Павуком.

— Будзе ціха, халера, ці не?! — крычаў ён, натапырыўшы жоўтыя вусікі.

— Пан дазволіць, пане Каролю, я разбяруся сама,— сказала яму пані Мар'я.— Дзе дзяжурныя? Што гэта ў вас за парадак?

Абраша Цымес і Каза, абое з недаедзенымі абаранкамі і з кубкамі ў руках, толькі хацелі пачаць апраўдвацца, але Чэсік Бэндзіньскі перабіў іх. Ён падышоў да настаўніцы бліжэй і сказаў:

— Я ўсё ведаю! Гэта — камуна!

— Якая камуна? Што ты пляцеш?

— Я не пляту. Я, проша пані, усё адразу разгадаў. Гэты вось, Малец,— ён тыцнуў рукой у грудзі Даніку,— падвучыў іх сабраць грошы...

— Няпраўда,— перабіў яго Санька.— Мы не падвучвалі, мы грошай не збіралі!..

— Сціхні ты! — крыкнуў Чэсік. Ён хацеў яшчэ нешта крычаць, але настаўніца спыніла яго і звярнулася да Даніка:

— Малец, ты купіў абаранкі?

— Я.

— А дзе ты ўзяў гэтулькі грошай?

— Мама дала.

— А навошта ты гэта зрабіў?

— Пані Мар'я,— умяшаўся Дулемба.— Я думаю, што ён маніць. Ты, дурань, гавары!..

Кіроўнічыха пачырванела і нейкі момант глядзела на Павука.

— Пане Каролю,— сказала цвёрда, з прыціскам,— я

прасіла ўжо даць мне святы спакой. Гэта мой клас, і я сама разбяруся... Малец, навошта ты гэта зрабіў?

Данік глядзеў і не моргаў.

— У мяне сёння дзень нараджэння.

— Няпраўда! Ён маніць! — закрычаў Бэндзіньскі.

— А ты адкуль гэта ведаеш, Чэсь? — павярнулася да яго пані Мар'я.— Як гэта можна — так гаварыць пра калегу?

— Бо ён не ўсім па абаранку даў, а толькі па нейкаму спіску. Вось па гэтаму — у Сурновіча!

Дурны Санька! Ён не схаваў у кішэню, а яшчэ ўсё трымаў у руцэ той лісток са сшытка. Настаўніца ўзяла лісток і пачала вадзіць па ім вачыма.

— На больш у мяне грошай не было,— гаварыў Данік.— Каб мама больш дала, дык я...

Пані Мар'я ўзняла позірк над спіскам і паглядзела хлопцу ў вочы. Доўга так, пранікліва. Аднак ён па-ранейшаму нават не моргаў.

— Так, Малец,— сказала нарэшце настаўніца.— Ты ў нас заўсёды нешта прыдумаеш. Больш мне гэтага не рабі. Нават і ў дзень нараджэння. Ты разумееш?

— Разумею, проша пані. Я больш так не буду.

— І добра. Цяпер, дзеці, канчайце хутка снеданне. Засталося на гэта,— яна зірнула на ручны гадзіннік,— чатыры хвіліны. Хадзем, пане Каролю, справа скончана. Дзеці — заўсёды дзеці.

* * *

— Ну, брат Малец,— гаварыў Санька,— уляцела б нам сёння, каб трохі, ой, уляцела б!..

Яны ішлі ўдвух па той вуліцы, дзе Санька жыў і па якой Данік хадзіў дахаты.

— «Каб трохі»,— яшчэ ўсё злосна хмыкнуў Сівы.— Каб ты, разява, спісак схаваў у кішэню, а то...

— Кіроўнічыха добрая,— апраўдваўся Санька.— Яна нікому не скажа.

— «Добрая»,— зноў хмыкнуў Данік.— Яна дык, можа, добрая. А Павук?

— А што табе Павук? Што ты — не ведаеш?

— Што?

— Ды ён жа ходзіць за ёю! За што ж яго, як не за гэта, і Павуком хлопцы празвалі. Кіроўнічыха толькі туп-туп, як козачка, а гэты Павук за ёю ціхенька лазіць і сетку пляце...

Данік паглядзеў на Саньку. Маленькі, чорненькі, ён быў на год маладзейшы за Сівага і трошкі мамін сынок.

— Эх ты, Матэйка,— усміхнуўся нарэшце Данік.— «Туп-туп, як козачка...» Таксама разбіраешся. Яна яго на вярсту да сябе не падпусціць. Пані Мар'я — ды будзе з такім паскудствам звязвацца. Яна... Ды што табе гаварыць!.. Думаеш — яна яму наш спісак пакажа? Эх ты!..

— А я табе што кажу? — усцешыўся Санька.— Вядома, што не пакажа. А не пакажа — і ўсё.

Калі яны падыходзілі да Санькавай хаты, Матэйка даволі-такі лісліва сказаў:

— Давай зойдзем да нас! Мама яблыкаў дасць.

— Ы! «Яблыкаў»... А спісачак аддаў?

— Ды што ты ўсё! Што я, хацеў?

— Ты не хацеў... А што, калі яна яго кіроўніку пакажа?

— Не пакажа. Ты вось паглядзіш! Яна не любіць яго. Праўда,— дзяўчаты казалі.

— «Казалі»... «Казалі»... А пакажа, дык чорт іх бяры. Усіх разам.

— Ну, зойдзем?

— Ды мне, брат, і дахаты трэба,— сказаў, падумаўшы трохі, Данік.— Чатыры ўсё ж такі кіламетры...

— Зойдзем. Мы яшчэ нешта такое прыдумаем, што яны... Я цябе трохі праведу. Да мосціка, як тады.

— «Да мосціка»? — усміхнуўся Данік.— Ну што ж, хадзем.

Яны пайшлі на Санькаў панадворак.

9

У лютым, калі зіма пачынае прыхворваць адлігамі, якія з'ядаюць снег, калі пеўні пяюць на ўсё горла, думаючы, што вось ужо і вясна,— кіроўнічыха цяжка захварэла. Яе павезлі нават у павятовую бальніцу, а праз два тыдні прывезлі назад, і пані Мар'я ляжала дома.

Вучні сумавалі па ёй, а найбольш, здаецца, Данік. Роднай мовы цяпер — ні гадзінкі, і выхавацелька ў іх новая — худая, крыклівая панна Рузя, старая дзеўка, пра якіх гавораць, што «яна ўжо ў розуме». Так яе хлопцы і празвалі. «Дзеўка ў розуме» вучыць і нецікава і нудна. Адзнакі запісвае ў тоўсты блакнот, які хавае ў чорную сумачку. З усіх пяці адзнак яна найбольш любіць «тры з мінусам» і за ўсё-ўсякае лаецца. Ад яе Данік упершыню пачуў чатыры новыя польскія словы — матолак, дрань і «божы конь» [1].

Панна Рузя часцей за ўсё стаіць каля белай кафлянай грубкі, залажыўшы назад сухія бяскроўныя рукі з пярсцёнкамі.

Грэецца.

Аднойчы, на рысаванні, яна стаяла так, а потым пачала:

— І не брыдка вам, драні? Ваша ранейшая настаўніца колькі ўжо часу хварэе, а вы?.. Хоць бы разочак схадзілі адведаць! Ганьба!..

На пераменцы клас загаманіў аб гэтым. Найбольш крычала Каза,— што яна, калі так, павядзе ўсіх сама. І пасля заняткаў дзеці пайшлі. Доўгай чародкай шлопалі яны па мокрым снезе лапцямі, ботамі, чаравікамі, кідаліся снежкамі, крычалі. Уся вуліца, здаецца, ведала ўжо, куды яны ідуць.

— Не бойцеся,— гаварыла Каза.— Пана кіроўніка цяпер дома няма. Ён яшчэ вучыць у сёмым. У іх цяпер фізіка.

---

[1] Прыдурак, прахвост і асёл.

Кіроўнік жыў у глухім, «свіным», як казалі, завулку, у таго бязрукага дзядзькі, які нават зімой насіў летнюю шапку царскага чыгуначніка.

Дзядзька спаткаў іх у сенях каля парога, прымусіў яшчэ на двары паабціраць венікам ногі, а потым ужо загадаў:

— Ціхенька, хораша трэба, без шуму. Пані хворая. Ну, чаго ж вы? Стукайцеся ў дзверы, і ўсё. Баіцеся? Эх вы!..

Нават Каза і тая хавалася за другіх. І ўсе пачалі на Даніка:

— Ты, Малец, ты ідзі!

— Каторы гэта? Ён? — спытаўся дзядзька.— Ну, новыя боты, чаго ж ты,— валяй! А вы — за ім.

Дзядзька ўзяў Даніка за рукаў, падвёў да дзвярэй другой, «тыльнай» палавіны хаты і пастукаў у дзверы.

— Прашу! — адказаў яму знаёмы дзецям і так даўно не чуты імі голас.

Сівы шмаргануў носам і рашуча ўзяўся за клямку. Дзеці шыбанулі, хто ў кут, а хто адразу на двор, і Данік апынуўся за парогам адзін.

— А, Малец, гэта ты! — пачуўся голас ад акна.— Прыйшоў адведаць, хлопчык, сваю настаўніцу? Як гэта хораша! Ды ідзі ж ты сюды, павітаемся! Ну?..

І пані Мар'я працягнула да яго рукі. Данік ішоў туды, як заварожаны. Яна ляжала галавою да акна, завешанага фіранкай, па шыю схаваўшыся пад беленькай коўдрай. Чорныя, кучаравыя валасы яе «полькі» растрэсліся на падушцы, а чырвоныя, нібы прыпухлыя, губы ўсміхаліся. Калі Данік зусім падышоў, пад далонямі пані Мар'і загарэліся яго шчокі і вушы, а на лбе — зусім нечакана — горача цмокнулі пацалункам губы настаўніцы.

— Харошы мой!.. І чаго ж ты так засаромеўся? Ну, сядзь. Вазьмі вунь крэсла, каля стала.

Данік узяў тое крэсла, паднёс яго да ложка і сеў на

краёчку. І гэтак няёмка яму!.. Боты — і выцер жа іх, здаецца! — усё ж такі наслядзілі на чыстай чырвонай падлозе.

— Ну, раскажы мне, Данік, як ты цяпер вучышся? За што ты двойку атрымаў?

— Не двойку,— адказаў Сівы.— Тры з мінусам.

— Ха, ха, ха! Ах ты, мой жулік! Хіба ж гэта не тое самае? Ды яшчэ для цябе — для выдатніка. Чаму ты пані Рузю не слухаеш?

— Яна... Яна толькі крычыць...

— І трэба крычаць на вас. Што, можа не? Няможна не любіць настаўніцу: яна — другая мама.

— Яна... не...

— А я? — пані Мар'я нахмурыла бровы, а ўсё ж усміхаецца.

Данік узняў вочы і зноў апусціў іх — не вытрымаў. Яна працягнула руку, як тады, калі ён стаяў на каленях, і ўзяла яго цёплымі пальцамі пад падбародак. Глядзіць у вочы і ўжо неяк сумна ўсміхаецца.

— Ты не злуеш на мяне? — спыталася ціхай.— За тое, калі ты крычаў у акно?.. Ах, Данік, Данік! Падрасцеш — зразумееш мяне, успомніш. Бо я разумею вас вельмі добра...

Яна адняла руку ад яго падбародка, памаўчала трохі, а потым усміхнулася зноў.

— Ну, быў у цябе яшчэ раз дзень нараджэння? Не чырванейся. Ты зманіў, я ведаю. Я правярала,— ты нарадзіўся ў ліпені, а не ў лістападзе. І спісак ваш я не паказала нікому. Хіба, можа, хто-небудзь...

Данік успомніў Павука-Дулембу і Чэсіка. Гэта, мусіць, яна пра іх намякае?..

— Я разумею цябе — ты любіш толькі бедных. І я, Данік, не з багатай сям'і. Вы тут усе не любіце паноў. А я — таксама палячка. І гэта, хлопчык, не адно і тое ж. І ў нас, у Польшчы, усякія людзі ёсць. Ты зразумееш мяне, калі падрасцеш.

Пані Мар'я памаўчала зноў.

— Зірні, вунь там,— паказала яна на этажэрку.— Тую вунь кніжку вазьмі і падай мне. Таўсцейшая, у чырвоным пераплёце. Ну, вось. А цяпер вазьмі вунь там, на століку, ручку і памачы яе ў чарніліцу. Дай, калі ласка, мне.

Ён нёс яе, гэтую ручку, асцярожненька, бо здавалася, што чарнільная кропля сарвецца з пяра і капне... Нават і носам баяўся шмаргануць, хоць і трэба было... Ну, аддаў!..

— Дзякую, Данік.

Пані Мар'я левай рукой трымала перад сабой разгорнутую кнігу, а ў правай — ручку.

— Адгадай,— сказала, зноў нахмурыўшы бровы,— адкуль я ведаю па-беларуску? Не адгадаеш! — усміхнулася здаволена.— Я вучылася ў рускай гімназіі. Яшчэ перад вайной, калі мой бацька працаваў у Расіі настаўнікам. А па-вашаму я навучылася тут. Увечары вучылася сама, а ўдзень вучыла вас. Сяму-таму гэта не падабаецца... Ды нічога... А напішу я тут, вядома, па-свойму. Ты мне падай прамакатку. Са століка.

Пакуль ён браў прамакатку, а потым стаяў з ёю каля ложка, пані Мар'я напісала нешта ў разгорнутай кнізе, пасля прамакнула напісанае і закрыла кнігу. Ён яшчэ ўсё не ведаў, што гэта і да чаго.

— Вазьмі, Данік. Гэта — табе. Чытаць будзеш дома. І лепш не паказвай нікому. Добра?

Сівы многа чытаў, і ён ужо ведаў, што тут трэба было б зрабіць... Не, не таму, што ведаў, а проста вельмі хацелася схіліцца над яе рукой, хоць дакрануцца да гэтай белай, маленькай рукі губамі. Ды ён жа не рабіў так ніколі, нават маме сваёй... Як жа ты тут асмелішся цяпер?..

— Дзенькуе,— шапнуў ён, апусціўшы вочы.

— Добра, хлопчык. Чытай, вучыся. Ты, Данік, пойдзеш далёка...

— Мамуся! — пачуўся звонкі дзіцячы голас.— А я іду зноў!

З дзвярэй у кутку пакоя, якія вялі, відаць, у кухню, убег малы хлопчык з доўгімі, як у дзяўчынкі, светлымі валасамі.

— Ну, Адась, павітайся,— з усмешкай сказала яму пані Мар'я.

Малы паглядзеў на Даніка, усміхнуўся і хвацка працягнуў руку.

— Чэсць! — сказаў ён.— Я называюся Адась.

— А я Данік.

— Данік? Мамуся, так называюцца?

— Называюцца, сынку. Ну, ты ідзі да бабулі. Ты нам перашкаджаеш. Будзь ветлівы. Добра?

— Добра. Я толькі мамусю пацалую. О так! Цяпер адно вочка, а цяпер — другое. О так! І пабягу, бо, як татусь зловіць мяне тут — будзе крычаць, што я цябе непакою...

Калі Адась пабег на кухню, пані Мар'я памаўчала, а потым, гледзячы на Даніка, усміхнулася.

— Харошы хлопчык мой сын? — спыталася яна. Данік кіўнуў галавой, і пані Мар'я ўсміхнулася зноў.— А Вандзю маю ведаеш? Яна таксама харошая. Я хачу, каб яны былі разумныя, добрыя, высакародныя людзі. Бо дрэнных, Данік, і так зашмат...

Яна памаўчала зноў.

— Ну што ж? — спыталася.— Ты вось, відаць, любіш мяне, вашу кіроўнічыху?.. Не чырваней,— я ведаю, што вы мяне так называеце. Ты вось прыйшоў, і я вельмі рада. Ну, а чаму не прыйшлі ўсе? Чаму ты ўсіх не прывёў?

— Яны ў сенях... І на двары.

— На двары! Ах, жулік, і маўчыш?! Пакліч іх!

Данік адчыніў дзверы, выйшаў у сені, паклікаў. І вось яны, чацвёртакласнікі, пасыпаліся ў хату, як тая бульба з развязанага мяшка: «Дзень добры! дзень добры! дзень добры!» — пяць, дзесяць, дваццаць разоў...

— Ах вы, разбойнікі! Ну чаго ж вы стаялі там? А як павырасталі, а-ёй!..

Дзяўчаты акружылі ложак настаўніцы. Эх, падлізы! Цяпер — дык «проша пані! проша пані!», а адразу?.. Данік апынуўся ў іх чарадзе,— хлопцы стаялі, вядома, далей,— і толькі прыціскаў пад пахай сваю кнігу... Лепш за ўсё — зараз жа схаваць яе ў торбу...

І тут сталася нечаканае. Без папярэдняга стуку адчыніліся дзверы з сяней, і каля парога з'явіўся сам пан кіроўнік.

— Дзень добры! Дзень добры!..— загаманілі дзеці, а потым зусім спалохана заціхлі.

— Дзень добры, дзеці. Жонка, як ты сябе адчуваеш? Стамілася тут з імі?

— Ды што ты, Стась! Я не стамілася, я адпачыла. Ты толькі паглядзі...

— Усё гэта я вельмі добра разумею. Аднак стамляцца табе, дарагая, ні ў якім выпадку няможна. А якое паветра?..

Ён стаяў сярод пакоя, у паліто, і праз акуляры глядзеў то на жонку, то на дзяцей. Дзеці — па ўсім было відаць — вельмі ахвотна сыпанулі б у дзверы.

— Адгадай, Стась, хто з іх першы прыйшоў? Не адгадаеш. Ён вось — Малец.

Пан кіроўнік паглядзеў на Даніка.

— Што ж,— сказаў ён,— Данель Малец добры вучань. Трэба толькі, каб ён паводзіў сябе лепш, каб не дурыўся з рознымі там абаранкамі. Разумееш?

У адказ на гэтае пытанне Данік яшчэ ніжэй апусціў галаву. Як добра, што ён паспеў схаваць сваю кніжку! Як добра, што ён, кіроўнік, не прыйшоў раней!.. Відаць, праўду такі казалі дзяўчаты, што пані Мар'я не любіць яго. Ну, а завошта ж яго любіць?

Не толькі Данік, а і ўсе дзеці нібы чакалі толькі сігналу, каб драпануць адгэтуль на двор. І сігнал гэты прыйшоў.

— Так, дзеці,— сказаў кіроўнік.— Я вам таксама вельмі ўдзячны за візіт, аднак...

Ён не скончыў, спадзеючыся, што яны і так зразумеюць. І яны зразумелі.

— До відзэня! До відзэня!..— зноў, як бульба з меха, пасыпаліся з хаты ў сенцы іх усцешаныя галасы.

10

Рабенькі Янка Цівунок, якога за кірпаты нос празвалі Лычыкам, стаіць каля стала, спіною да акна, і, як заведзены, расказвае вызубраны ўрок па гісторыі Польшчы.

Сакавіцкае сонца свеціць Янку ў патыліцу, і Даніку відаць, як вушы Лычыка, нейкія круглыя і адтапыраныя, прасвечваюцца, нібы яны з ружовай паперы.

— ...Калі туркі напалі на Аўстрыю,— гаворыць Янка,— аўстрыйскі цэсаж папрасіў польскага круля[1] Яна Трэцяга Сабескага: «Прыйдзі і выратуй нашу Аўстрыю». Храбры круль Ян Трэці Сабескі сабраў сваё гераічнае войска і 12 верасня 1683 года пад Венай, сталіцай Аўстрыі...

— Досць! Досць, матолак! — перабівае яго панна Рузя. «Дзеўка ў розуме» не стаіць каля печы, а ходзіць па класе, залажыўшы назад рукі.— Што я казала табе? Не тарахці, як папугай, а гавары сваімі словамі. Ну!

— Храбры круль Ян Трэці Сабескі сабраў сваё гераічнае войска і 12 верасня...

— Матка боска! — зноў спыняе яго панна Рузя.— Ну, сабраў, ну, прыйшоў, ну, разбіў!.. Конь ты божы! Ды гавары ты нарэшце сваімі словамі!

Янка маўчыць, толькі вушы яго ружавеюць яшчэ больш. Запалку, здаецца, падсунь — успыхне.

— Далей! — загадвае яму панна Рузя.— Расказвай, ці спадабалася гэта аўстрыйскаму цэсажу?

---

[1] Цэсаж — імператар; круль — кароль.

— Аўстрыйскаму цэсажу гэта не спадабалася,— гаворыць Янка ўжо «сваімі словамі». Потым раптам хлопец збіваецца з польскай на беларускую мову: — І тады ён... Тады...

— Досць! — зноў перабівае яго настаўніца.— «І тады ён... Тады...» — крывіць яна.— Што за «тады» і што за «ён»? Што ён зрабіў, сустракаючы Яна Сабескага, і што зрабіў Ян Сабескі? Па-польску гавары!

Янка маўчыць. Ён апусціў галаву і, здаецца, занаравіўся зусім. Ну, хоць бы вочы ўзняў! Тады заўважыў бы, як Данік Малец, стараючыся, каб не прыкмеціла настаўніца, паказвае яму, што зрабіў Ян Сабескі. Раз, другі раз, трэці раз паказаў... І вось нарэшце Лычык цікнуў на клас спадылба і здагадаўся.

— Тады круль Ян Сабескі,— пачаў ён,— падкруціў свой вус...

Клас грымнуў смехам.

— Ціха, драні! — старалася перакрычаць усіх панна Рузя. А потым, калі вучні сціхлі, яна, паглядзеўшы на Янку, сказала: — Сядай, матолак! Не буду я тут з табою надрываць свае лёгкія. Хто адкажа?

Узнялося некалькі рук. Асабліва — адна, з другой парты, старалася дастаць найдалей,— ледзь не да самага твару настаўніцы.

— Бэндзіньскі,— сказала панна Рузя.

Чэсік апусціў сваю доўгую руку, устаў і бойка загаварыў:

— Калі наш храбры круль Ян Трэці Сабескі разбіў туркаў пад Венай, ён уязджаў у Вену на чале сваіх непераможных гусараў. Аўстрыйскаму цэсажу не спадабалася, што гэта не ён, а наш круль Ян Трэці Сабескі перамог туркаў, і ён не хацеў зняць капялюш перад нашым крулем. Ян Трэці Сабескі падняў руку, каб падкруціць свой вус, а аўстрыяк падумаў, што ён падносіць руку да капелюша, і тады ўжо ён схапіўся за свой капялюш. А потым...

— Хопіць, Бэндзіньскі, сядай! — усміхнулася настаўніца.

Яна падсела да стала і выняла з чорнай сумачкі свой тоўсты блакнот. Нават і не прыўстаючы, з першай парты Данік бачыў, як яна адгарнула старонку на літару Б і напісала вялікае *пяць*. Пасля адгарнула старонку на літару Ц, падумала трохі, а тады паставіла, таксама вялікае, *тры*.

— Ну, хто далей? — спыталася, гледзячы на клас.

Ды тут у дзверы з настаўніцкай нехта пастукаў і спытаўся:

— Можна?

Клас падхапіўся і не застыў, як звычайна, у маўклівым прывітанні, а загудзеў на трыццаць шэсць галасоў.

«А-а-а! О-о-о!» — чуваць было ў гэтым нястрымным гуле дзіцячай радасці.

— Ціша! — перакрычала іх панна Рузя.— Сядайце. Дзень добры, пані Мар'я! Прашу прайсці далей.

Пані Мар'я — у цёплым паліто і футравай шапачцы — стаяла каля дзвярэй і ўсміхалася. Такая бледная яшчэ, з пазападаўшымі вачыма...

— Я — толькі зірну на іх разочак. Можна, панна Рузя?

І вось, выйшаўшы ад дзвярэй за стол, дзе так прывыклі бачыць яе чацвёртакласнікі, пані Мар'я памаўчала, апусціўшы вочы, а потым паглядзела на клас і сумна ўсміхнулася.

— Дзеці,— сказала яна, і голас яе задрыжаў.— Мілыя дзеці, я вельмі рада, што вы яшчэ ўсё памятаеце мяне. Я так хацела б адказаць вам сэрцам за сэрца... Ужо цяпер, адразу, але... Ну што ж, мне не ўдасца прыйсці ў школу, відаць, да самай вясны...

Клас ахнуў зноў, і зноў панна Рузя перакрычала яго, супакоіла.

— Я пацяшаю сябе тым...— пачала пані Мар'я, але голас яе зноў задрыжаў.— Ды што там пацяшацца: у маі

убачымся зноў.— Яна ўсміхнулася.— Жадаю вам поспехаў, дзеці! Будзьце здаровы!

Кіроўнічыха неяк вельмі ж павольна выйшла з класа.

Панна Рузя пайшла праводзіць яе на вуліцу. А дзеці кінуліся да акон. Не ведаючы, што зрабіць і што сказаць, каб пані Мар'я зразумела іх, яны крычалі ў вокны і махалі рукамі.

А Данік, дык ён узлез з каленьмі на падаконнік і — як у той незабыўны дзень, калі на тратуары перад школай галасіла цётка,— узяўся рукой за раму фортачкі. Вось-вось, здаецца, крыкне. Але крычаць ён не мог...

Пані Мар'я ўзышла на прыгорачак перад школай, азірнулася, памахала рукой і пайшла. На сярэдзіне плошчы азірнулася зноў, зноў памахала. Данік уздрыгнуў — ледзь прыкметна і для самога сябе. Хлопцу здалося, што памахала яна толькі яму, апошні раз і — назаўсёды...

— І не быдла вы хіба?! — крычала перад класам «дзеўка ў розуме».— Хоць бы ты, Данель Малец. Усцерабіўся, божы конь, з нагамі на акно. Дзікун!

Данік сядзеў, апусціўшы вочы.

Панна Рузя пахадзіла па класе, залажыўшы рукі назад, потым спынілася каля грубкі.

— Калі вы і сапраўды так любіце сваю выхавацельку,— пачала яна па-свойму суха, нібы пра круля Яна Трэцяга Сабескага,— дык вы не хвалявалі б яе пасля цяжкай хваробы сваімі дзікімі крыкамі. Асабліва — ты. Ты! — паказала яна худой, з пярсцёнкамі на двух пальцах, рукою.— Устань, матолак! Гаворыць настаўніца!

Данік устаў. Але вачэй ён нізашто не ўздыме!

«Ідзі ты к чорту! — падумаў ён.— Сама ты дзікунка...»

І раптам вочы Сівага пацяплелі ад слёз. Ды не, ён не заплача цяпер. Нягледзячы нават на тое, што ён — другі раз пасля арышту Міколы Кужалевіча — зноў адчуў, зноў зразумеў, як гэта цяжка, калі ты застаешся... Ну, не адзін... не сірата... А ўсё ж, як гэта цяжка і горка!..

11

У панскім садзе і старым, запушчаным парку заліваліся салаўі. Яшчэ, відаць, не снедаўшы і не сціхаючы ад самага змяркання. Сонца ўзышло, але праменні яго асвятлялі пакуль што толькі верхавіны ліп, у лісці якіх кахкалі галкі.

З белых зашклёных дзвярэй драўлянага дома на высокім каменным падмурку выйшаў заспаны пан Вільчыцкі.

— Чаго цябе бура прыгнала так рана? — нездаволена спытаўся ён у мужыка, які стаяў перад ганкам.

Марка Палуян, галынкаўскі солтыс, спачатку зняў шапку і прывітаўся:

— Дзень добры, паночку. Вельмі пшэпрашам, што я парушыў спакойсцвіе вашага сну. Я думаў пачакаць, ды ваша пакаёвачка...

— Чаго ты хочаш, Палуян?

Мужык стаяў унізе, на зямлі, і панскія боты блішчалі на ўзроўні яго барадатага твару, накрытага кепкай. Мужык быў зверху апрануты,— кепка, картовая кашуля з зашпіленымі кішэнькамі, шарачковыя порткі,— а знізу — басы. Пан быў у хромавых ботах, у чорных галіфэ, вышэй — беленькая расшпіленая сарочка, над якой тырчалі вехці вусоў і зіхацела вялікая, нібы наглянцаваная, лысіна.

Слухаючы, што яму гавораць, пан Вільчыцкі гучна адхаркнуў і плюнуў зверху міма мужыка. Дзядзька нават не пахіснуўся.

— Пшэпрашам, Палуян,— сказаў Вільчыцкі і паўтарыў сваё: — Кхэ! Брр!..

— Нічога, паночку, на здароўе,— лісліва ўсміхнуўся солтыс.— Дык я ўсё пра тое самае: пакуль там хто ды што — я ў вас бяру адразу дзве дзесяціны. І грошы — з кішэні ў кішэню.

— Што мне тае грошы, Палуян,— гаварыў Вільчыц-

кі, сыходзячы з ганка.— Я каля Чорнага броду аддам на чацвёртую капу, дык у мяне яго з рукамі адарвуць. Яшчэ і падзякуюць, пане, не толькі што!..

Гутарка ішла пра панскі луг, частку якога Вільчыцкі штогод прадаваў «на скос» або аддаваў яго навакольным мусянам «на часць» — тры капы пану, чацвёртая мужыку.

— Капа, паночку, капою, а грошы грашыма. А я іх магу вам — хоць цяпер.

Яны ішлі па дарожцы ў той бок, дзе за дрэвамі, за салаўіным перасвістам чуліся людская гамонка і галасы жывёлы. Пан, залажыўшы рукі назад, ад чаго яшчэ больш выпучваўся жывот, крочыў спераду, мужык — за ім.

— Хітры ты чалавек, Палуян. Недарма цябе і солтысам назначылі. Кхэ! Брр!.. Чтэрдзесьці пеньць рублі злотэм [1],— сказаў ён, нібы хочучы ашарашыць солтыса знячэўку.

Палуян пачаў таргавацца, але пан адразу перабіў яго.

— Ні капеечкі менш. Не хочаш — іншыя забяруць.

Солтыс падумаў. Ён вось якраз і баяўся, што іншыя апярэдзяць яго; таму і прыйшоў яшчэ ў маі, загадзя. А цана была сходная: такую траву танней не возьмеш. Ды яшчэ і з атавай.

— Эх, паночку, дзе наша не прападала. Яно ж вядома, што вас і дзесяць цыганоў не перамудрыць. Вось!..

Палуян расшпіліў левую кішэньку картовай кашулі і дастаў загорнутае ў газетны шматок золата. «Згалееш, трасца тваёй галаве,— падумаў ён пра Вільчыцкага,— прагуляеш маёнтачак з Цабавай Юляй. А я — быў гаспадар і буду. На тваім месцы я такой травы і паўморга не прадаў бы».

Пан узяў грошы, раскешкаў дзевяць залатых пяцёрак на далоні пальцам другой рукі і, нібы не палічыўшы, усыпаў іх у кішэню галіфэ.

---

[1] Сорак пяць рублёў золатам.

— Спажывайце, паночку, на добрае здароўе. І я нечага спакоен буду... Кароўкі вашыя ідуць. Адна ў адну, няўрокам кажучы, як лялькі!..

Воддаль, пераходзячы ім дарогу, з-пад аборы на пашу ішоў панскі статак. Каровы былі звычайныя,— і не пародзістыя, як у лепшых маёнтках, і частку з іх — Палуян ведаў — вясной трэба было падымаць за хвасты,— аднак солтыс быў рад, што купля ўдалася, і ён падлешчваў, ведаючы панскую натуру.

— А толькі ж пастуха вы, паночку, узялі!.. Ніхто вам, мусіць, не сказаў нічога?..

— Кхэ! Брр! Пра каго — пра Мікіту? Ён у мяне пятнаццаць, пане, год пасе.

— Ды не Мікіта! Я пра таго, пра студэнта. Гэта ж у вас нашай Зосі, маёй суседкі, сынок падпаскам наняўся. Бачыце, вунь ідзе.

Яны ўжо стаялі, чакаючы, пакуль каровы пяройдуць дарогу.

Злева, дзе канчалася чарада, відаць былі стары і хлапчук — Данік Малец.

— Гэта ж яго, паночку, і са школы выкінулі, як таго чарвяка з мяса. Камуны яму, бачыце, захацелася. Падбухторваў галечу ўсякую, абарапачкі ім купляў. Дзядзька ягоны — той, што ў бальшавікоў,— дык спецыяльна на гэта грошы яму прысылаў. А потым яшчэ, паночку, хацеў такі парадак у школе зрабіць, каб на пераменках толькі па-нашаму гаварылі. А хто слова па-польску...

— Ты што ж гэта, Мікіта?! — перабіў яго пан, звяртаючыся да старога пастуха.— Ляжыш, пакуль сонца бок пададпрэ. Гэта такі ў мяне, пане, парадак,— каровы толькі цяпер ідуць на паствіска?..

Стары Мікіта зняў сваю кепку,— такую пакамечаную і з дзіркамі, нібы яе пажавала карова,— і прывітаўся:

— Дзень добры, пане дзедзіц! Пры чым тут я? Пакуль іх толькі падояць!..— Стары хітра ўсміхнуўся бяззубым ротам.— Каб гэта ў іх, пане дзедзіц, была адна цыцка на

ўсіх, дык чалавек упяўся б добра, пацягнуў бы, ды на табе — адразу поўны цэбар. А то ж у іх у кожнай па чатыры!..

— Кхэ! Брр!.. «Па чатыры»... Ты ў мяне, пане, глядзі!..

Побач са старым Мікітам, трохі ззаду за ім, стаяў Данік. Таксама босы і з пугай. Палуян глядзеў, глядзеў на яго і не вытрымаў:

— А ты ж гэта чаму, шчанюк, шапку перад панам не скінеш, га?

Данік пастаяў хвілінку, а потым павярнуўся і пайшоў, нават пабег за каровамі.

— Усё будзе, пане дзедзіц, у пажандэчку,— зноў усміхнуўся стары пастух.— Ну, я пайду.

Пан і солтыс засталіся на скрыжаванні ўдвух.

— А што, паночку, бачылі? — кіўнуў услед Даніку Палуян.— І шапкі скінуць не хоча! Ад зямлі яшчэ не адрос, а ўжо, глядзіце, бальшавік!..

Пан адышоўся да куста... Стоячы спіной да мужыка, ён гаварыў:

— Усё я гэта чуў і сам. Усё гэта, пане, глупства. Кхэ! Брр!.. Пшэпрашам наймоцней! Усе вы, пане, бальшавікі. Прыйдуць Саветы зноў, і ты будзеш маю зямлю дзяліць, як у дваццатым годзе дзялілі.

— Хто — я? Ды што вы, паночку! Няхай мне і вочы павылазяць, і рукі адсохнуць, калі я на чужое дабро пакваплюся!..

— Ну добра, добра, Палуян. Ты — чловек пажондны. Бывай, пане солтыс, здароў!..

12

Як толькі статак выйшаў за апошнія дрэвы двара і пачаў разбрыдацца па пашы, стары Мікіта спыніўся і палез рукой за пазуху.

— Зноў старая крычала,— падмаргнуў ён Даніку.

Дастаўшы з-за пазухі жалейку, ён гладзіў, абдзьмух-

ваў яе і, усміхаючыся, гаварыў — нібыта дудцы сваёй, нібыта некаму іншаму:

— І чаго ты, другая, пішчыш? Што я?.. Што тут каму баліць ад гэтага? Ты, кажа, блазен стары... Эх, піскляты, дый годзе!..

Ён прылажыў жалейку да губ, узняў трохі твар насупраць сонца і зайграў.

Над зялёным прасторам, над Данікам, які прысеў перад старым, над статкам і — гэй, далёка! — над палямі паплыла, палілася журботная песня... Каб ёй словы яшчэ, дык яны загучалі б тугою гаротнай долі, расказалі б пра цяжкую, беспрасветную працу жняі:

Ба-аліць мая-а ся-арэдзінка-а,
ой, перабі-іла яе-е
бярэзінка-а!..

Пачуўшы гэты сум, недзе за дрэвамі двара стрыгануць вушамі коні ў панскім плузе, стоячы ў баразне, і, з недакуркам на ніжняй губе, уздыме галаву, заслухаецца малады батрак... А там, на полі мужыцкім, стане на сцежцы і загледзіцца, з рукой, настаўленай ад сонца, дзяўчына — ранняя работніца, што ідзе палоць свой ранні лянок. Песня жалейкі ўваходзіць, як нешта жывое і роднае, у песні нябачных жаўранкаў, у позні салаўіны перасвіст — тут недалечка, у садзе... І толькі бабуля Матруна, старая батрачка, пачуўшы з парога голас свайго чалавека, пакруціць галавой і бяззуба зашамкае: «А што — жноў не вытрымаў — пішчыць!.. І колькі ты яму ні гавары!.. Унукаў поўны барак, а ён шабе, штары блажен, пішчыць!..»

Каровы скубуць акрашаную буйной расою траву. Старанна, спакойна скубуць, нават хвастамі не махаюць і не паводзяць вушамі. І не варушыцца, глядзіць — не змаргне — падпасак.

Жніўны напеў змяняецца вясельным. Потым чувацьці то птушыны шчэбет-перасвіст, ці то веснавое булькание ручаін. Бойка трапечацца гуллівы танец. Зноў журба...

Эх, і чаго ж ён толькі не ўмее, дзядуля Мікіта!.. Чаго толькі не можа сказаць яго старая жалейка!..

— Вось і ўсё!..

Жалейка змоўкла. Дзед апусціў свае худыя, спрацаваныя рукі і паўтарыў:

— Вось і ўсё, Даніла! І дзякуй богу. А тая кажа: «Пішчыць!..» Баба — яна, унучак, баба — ці жонка, ці маці, ці ўнучка... Ох! Давай прамочым і мы свае порткі святою расіцай. Сядай, Мікіта,— загадаў ён сам сабе і сеў каля падпаска.

— Унучка, дык яна, Даніла, не тое самае,— сказаў ён, памаўчаўшы.— Аленка наша вельмі яе, жалейку, паважае. «Што ў ёй, кажа, пішчыць? Гэта, дзядуля, ты пішчыш ці яна?..» Яшчэ малое, вядома... А ты ж гэта чаго маўчыш?

Данік ляжаў, падпёршы шчаку далонню. Ён памаўчаў, паглядзеў на траву і сказаў:

— Шапку чаму не скідаеш... Чулі?

— Гэта той, Палуян? — спытаўся стары.— А што ж, унучак, калі трэба, дык трэба і скінуць.

— А як я не хачу?

— Дзень добры, пане дзедзіц! А я што — хачу або мне гэта вельмі соладка? А вось здымаю. І рука ўжо самлела за семдзесят год. Такая ўжо наша сірочая доля...

— Ну, а што мне рабіць, калі я не хачу?

— Дык і што ж табе, унучак, з таго? Вось не хацеў, дык і пагналі са школы. З пугі пачаў, пугай і завяршыў. Хіба ж яно табе даспадобы?..

Данік успомніў худы, скарэжаны злосцю твар панны Рузі і голас яе: «Прэч! Натыхмяст прэч зэ школы, драні! І венцэй не пшыходзь!» А ён усё ж такі прыйшоў назаўтра ў школу. Другі раз «прэч» не прыйшлося пачуць. Пан кіроўнік сказаў яму спакайней: «Малец, ты выключаны са школы. Ідзі дадому і падумай, што ты натварыў». А што ён натварыў? Проста ім крыўдна было, што разам з паняй Мар'яй зусім пайшла са школы і родная мова.

Ну, урокі — урокамі, а на пераменках яны пастанавілі, што, калі хто акажацца хоць слоўцам па-польску,— пяць грошаў штрафу. Ды так і не зарабілі на гэтым ні гроша. Лупаты Чэсік Бэндзіньскі данёс... Пані Мар'я яшчэ ўсё хварэла, і за Даніка не было каму заступіцца. Ні Саньку, ні Цівунка, ні Казу — нікога не выключылі са школы, бо ён, Данік, не выдаў нікога з тых, што змаўляліся. А кіроўнік усё дапытваўся: «Хто цябе навучыў?..» Няма таго, хто навучыў,— ужо трэці год няма. Толькі і голасу ад Міколы, што напіша ў пісьме з турмы да бацькоў: «Прывітанне сябру майму Данілу і маме яго, цётцы Зосі...» Ніхто не навучыў — Сівы сам навучыўся!..

— Ты не гаруй, Даніла,— пачуў ён голас дзеда Мікіты.— Дзядзька грошай прышле. Падрасцеш яшчэ трохі, купіш каня, можа і поля шматок. Будзеш гаспадаром. Дурная маці, што і гэтыя грошы пусціла на вецер. Зямелькі трэба было купіць хоць пядзю якую. Бо на службе яно... Я вось ужо гадоў мо з пяцьдзесят ці больш ляпаю пугай, а ўсё нічога не выляпаў. Як яе, тую бяду-дуду, надзьмеш, калі з яе дух ва ўсе дзіркі ідзе?.. Больш дзядзька не прысылаў? Ну, чаго ты маўчыш?

— Няма,— адказаў падпасак.— Ні грошай, ні пісьма не шле.

— На граніцы, відаць, ліха ім, затрымалі. Чаго спрадвеку не было — граніца!.. І мая дачка, Жэня, старэйшая, там засталася. Сам я толькі здурнеў, прыпёрся з бежанства сюды. Яна там, нябось, панскіх кароў не пасе!.. Раней пісала, ды ўжо таксама доўга нічога няма. На заводзе працуе — і сама, і мужык. Мужык такі, відаць, харошы, адпаведны чалавек. Летась картачку прыслалі. І дзеці, відаць, таксама ў доглядзе... Двое...

Стары задумаўся.

— Нешта нам снедання не нясуць,— сказаў пасля.

Думаў хоць гэтым пацешыць, разварушыць свайго памочніка, аднак дарма,— Данік усё маўчыць.

— Мая таксама, можа, прыслала б,— пачаў праз хві-

ліну стары.— Ды што ж, граніца! Твой дзядзька дык неяк прабіўся, прыслаў. Чалавек, відаць, адпаведны... Нічога, унучак, прыйдзе час — і нашы напішуць, і самі прыедуць да нас. Быць не можа інакш! Я — дык бог святы ведае, а ты дачакаешся... Ах, зараза! Гэта ўсё тая, Падласка!.. Бяжы ты, брат, адвярні іх ад поля!..

Данік пабег.

Адвярнуўшы статак ад жыта далей на траву, ён не захацеў вяртацца да старога, а сеў на ўзмежку і дастаў з-за пазухі кнігу. Тую самую. Адну толькі яе і ўзяў сюды з дому. Даўно ўжо ўсё прачытана, сёе-тое нават і перачытана, а ўсё ж... Ён адгарнуў вокладку. На тытульнай старонцы — «Балеслаў Прус. Навелы».

А наўскасяк, таксама па-польску, напісана такім знаёмым почыркам:

«Даніку Мальцу, майму светлавокаму хлопчыку, каб дачакаўся светлага жыцця.

М. Анджэеўская

24 лютага 1929 года».

Ужо ніколі, мусіць, яму не ўбачыць яе, не пачуць яе голасу. Мікола прыйдзе,— увосень канчаецца яго тэрмін. Хіба, можа, яшчэ дададуць... А яна, пані Мар'я? Няўжо так і будзе, што застанецца адна толькі думка, адзін успамін і гэтыя словы на кнізе?.. Цяпер яна ўжо, відаць, папраўлілася, зноў сядзіць за сталом і чытае ці нешта піша ў журнале... А хто ж сядзіць цяпер побач з Санькам на першай парце? Хто глядзіць, не змаргне, як калісьці...

— Чытаеш, Даніла? — пачуўся над хлопцам голас старога. Дзед падышоў неяк неўзаметку, нібы падкраўся.— А што ты чытаеш?

— Так сабе, польская кніга адна.

Стары паківаў галавою:

— Яшчэ ты, брат, не нацешыўся з панскае ласкі? Пакінь!

— Гэта, дзеду, не панская. Гэта ўсё пра такіх, як мы, пра тых, што бедныя, што працуюць... Хочаце, я і вам пачытаю?

Дзед усміхнуўся хітравата:

— Няхай ужо лепей па снеданні. А то нешта пад лыжачкай смокча...

— Вы не бойцеся,— я так буду чытаць, што вы ўсё зразумееце. Добра?

І так жа хочацца хлопцу, каб і стары даведаўся пра тых, што ў кнізе, пра сапраўдных людзей з той Польшчы, што там вунь — далёка на захадзе! І пра такіх, як пані Мар'я... Не, пра яе, пра гэты надпіс на кнізе ён не скажа і дзеду. Нікому не сказаў і нікому не скажа...

— Дык што, дзеду, пачытаем?

— Хіба, можа, пасля. Нешта мне, брат, зноў захацелася душу сваю пагладзіць.

Стары палез рукой за пазуху.

— Тады, дзеду, іграйце адразу вясёлае! Добра?

Дзед Мікіта, трымаючы перад тварам сваю «піcклю», усміхнуўся,— ужо без хітрасці, а неяк крыва.

— З песні, Даніла, слова не выкінеш,— сказаў ён,— а плачучы — рота ніхто не паправіць.

Над лугам загаласіла — той самай жніўнаю песняй — жалейка. Сіратлівая, сумная песня!..

1942—1956 гг.

У СЯМ'І

З успамінаў майго аднагодка

1

На шэрую прамерзлую зямлю бязгучна і густа сыплецца першы снег. Гэта відаць праз нашы малыя, старэнькія вокны.

Бацька вярнуўся з мястэчка апоўдні і, так як быў у снезе, увайшоў з сяней, прыгнуўшыся ў дзвярах.

— Ах, мая долечка! Асцепайся! — сустрэла яго маці.

А ён смяецца:

— Пачакай, малым пакажуся.

— От дзе розум! Нінка і так хворая, а ты...

Бацька вярнуўся ў сені, асцепаў снег з кажуха, з шапкі, з вусаў і ўвайшоў у хату.

— А што з ёй? — спытаўся.— Што з табой, Ніна? Хадзі сюды.

— Пачакай ты, з холаду! Нінка, не ідзі!

— Ды што ёй такое?

— Што? Хто яе ведае. Галоўка, кажа, баліць ад ранку, і вочы як у тумане. Трэба па доктара.

— Ну, ужо адразу? Што з ёю, мама?

Бабуля спыніла калаўротак.

— Прастудзілася. Налазілася ўчора, калі яблынькі абвязвалі. Колькі ёй трэба!

— Ну, я ўжо цёплы. Ідзі, брат, сюды.

Ніна — маркотная, ціхая — падышла.

— Што ж гэта ты? — спытаўся бацька, беручы яе за падбародак.— Вунь ужо снегу колькі, я санкі з гарышча здыму, а ты — хварэць. Галава баліць? І грудзі? Ну нічога, не бойся. Цябе баба палечыць.

— Я не хачу, тата, доктара, ты не едзь. Бо як прыедзе, дык і буду хворая...

— Пэўна, дочка. Я не паеду.

— А што табе?! — завойкала маці.— Хіба табе баліць! Ты вось яе не дуры і сам не дурыся, а едзь!

Бацька зморшчыўся.

— Ну, і чаго ты? Я ж і так сказаў, што не паеду. Што ў цябе за любоў да малых,— дзікая нейкая! Парыш, парыш іх у лап'і, пасля — абы трошкі на холад, дык і гатова. З прастудай гэтулькі крыку. На гэта і мама доктар. Ты, Ніна, не плач, цябе баба палечыць. Паляжыш трошкі, банькі паставім...

— Не хачу банек, тата, я не хворая. Бо як лягу, дык і памру, старая буду-у...

— А ўжо ж,— спыніла бабуля калаўротак,— не хочаш, дык і памрэш, валацуга ты. Хай вунь маці мёду прынясе ад бабы, ды напарым маліны. Нап'ешся сабе, як пані, а тады хоць і банькі...

— Не хачу банек! — тупнула валёнкам Ніна. А сама ўжо плача.

— Не тупай, благоцце ты! Навучылася, як каза, Толіка пабудзіш.

Толік спіць у калысцы, за шырмай.

— Ну ціха, дурненькая, чаго ты,— суцяшае бабуля,— не плач. Бацькі таксама разышліся: у аднаго дзікая любоў, у другога асвойтаная. Не плач.

Маці паставіла бацьку абедаць.

— Дык, значыцца, Маня, мір,— сказаў ён, сядаючы за стол.— А будзе так, як кажа старая: найлепш.

І супакоеная маці, не дачакаўшыся, пакуль спыніцца снег, накрылася вялікай хусткай і пайшла ў Сасновічы па мёд.

...Бабуля развязвае слоік з мёдам, а Ніна ласа глядзіць. І толькі старая развязала нітку і адняла паперку,— Ніна лізнула яе ды ад радасці:

— Бабка, лізні!

— Ліжы ўжо хоць сама...

Ды мусіла-такі лізнуць паперку, бо Ніна не адчэпіцца. Лізнула і зацмакала:

— Ах, шыкі-смакі! Новая навіна на старое чэрава, камарова сыць, мядзведжая сіла. Ну на, ліжы. Хутчэй бы той бацька вуллі купляў.

Ніна лізнула раз і яшчэ раз, як ліска, ды кажа:

— Буду піць з малінамі ці з параным малаком і папраўлюся, бабка, праўда?

— Няўжо ж!

— Калі папраўлюся — як будзе: дагэтуль ці дагэтуль? — паказвае Ніна пальцам на слоіку.

— Ты вось не гэтуль-дагэтуль, а ўсё выпівай, ды хай мама яшчэ нясе, во...

— Думаеце, дзе ўжо той і мёд,— пачала маці, але старая яе перабіла:

— Не памагала б ты хвораму стагнаць. Не вер бацьку: пчаляры ўсе скупыя. Яшчэ тую бяду каб скалануў, дык, напэўна, цэлы кубел мёду набраў бы.

— Бабка, на яшчэ!

— Хрысціся, каток,— усе твае лекі паліжам. Вось каму дай. Ужо выспаўся?

Гэта на Толіка. Ён прачнуўся ў калысцы за шырмай і адразу плача, як заўсёды.

— Чаго, чаго, мой хлопчык?

— Дай яму, мамка, мёду: сціхне.

Маці бярэ Толіка на рукі, а бабуля набрала лыжачку мёду і — хоп яму ў рот.

— Хапай, не плач. А-ах! Яшчэ? На яшчэ, бо забыўся, які той мёд, як сабака ці як кот. Слёзы як боб. Ніколі не ўстанеш без музыкі.

— А як гэта, бабка, «як кот»? — пытаецца Ніна.

— Гэта, бачыш, адзін удавец ажаніўся, узяў сабе маладую бабу. І былі ў яго пчолы і мёд. Мачыха сама мёд крадзе, а верне ўсё на падчаранят. А бацька ўжо іх, як той дурань, лупцуе. Набіў ён раз малых, выйшаў за дзве-

ры ды слухае. «Які той, Манька, мёд,— ці як сабака, ці як кот?» — пытаецца, плачучы, хлопчык. А дзяўчынка, старэйшая, кажа: «Н-не, Колік, я бачыла,— ён, як рэшата. Тата з вулляў вымаў». Дык бацька давай тую мачыху біць. «Ах ты, кажа, нягодніца!»

Бабуля расказвае, а Толіку сваё: пацмакаў губамі, аж вочы заплюшчыліся ад смаку, і кажа:

— Хоця Толя сце, хоця!

А вейкі доўгія-доўгія, на шчочках не высахлі слёзы.

— Дам яшчэ, дам, каток. Вось дзе вам доктар!..

Увечары ставілі хворай банькі. Колькі ні было таго крыку і слёз, бабуля такі ўгаварыла. І вось Ніна стаіць у адной кашульцы на пасцелі, трымаецца аберуч за спінку ложка і просіць:

— Бабка, адну...

— Адну, адну,— адказвае старая, бразгаючы банькамі ў місе з вадой. Каля місы квач з кудзелі і газніца — дадатковыя прылады страшнай аперацыі. Я гляджу на іх і ўспамінаю мой дзіцячы страх перад банькамі,— подыхам агню і копаці квача і болем ад банек, якія пякуча ўсмоктваюцца ў цела. І Нінка цяпер такая бездапаможная, маленькая перад імі, а бабуля такая няўмольная. А ўсё ж малая просіцца:

— Бабка, адну...

— Адну, каток, адну.

І пачынаецца.

Маці бярэ Ніну і кладзе яе ніцма на падушку.

— Бабка, золатка маё, даражэнькая,— адну!..

— Накрый галаву,— ківае маме бабуля. Мачае ў газу квач, прыпальвае яго на газніцы ды спрытна — тыц агнём у баньку і хлоп яе малой на спіну. А сама, здаецца, злосная, злосная!..

— Агонь, мама, агонь! — натапырыўся Толік.

Ніна крычыць за кожнай банькай «а-ёй!» і просіцца:

— Ах, бабка мая, годзе! Ганулька мая! Сястрычка мілая, годзе!..

Да стар. 156

— Нічога табе не будзе.

Старая прыступіла валёнкам гаручы квач, толькі копаць пайшла, а сама глядзіць, прыжмурыўшыся, на тое, як на беленькім целе Ніны банькі насмоктваюцца чырвона-сінімі пухірамі.

— Узяліся,— шэпча яна, накрываючы малую хусткай.— Годзе, годзе, рыбка мая, больш не буду.

— Ой, мне самой ажно скура шэрхне,— уздрыганулася мама.

— Вельмі вы абедзве далікатныя, і маці, і дачка,— адказвае бабуля.— Думаеш, мне не шкада?..

У хаце ціха. Толькі Ніна яшчэ ўсё ўсхліпвае і стогне. Бабуля сядзіць каля яе, побач стаіць маці, абедзве ў маўклівым чаканні. Бацька ўе падшыванку, дзядзька Міхась чытае, а я сяджу на тапчане. Адзін Толік нястомна тупае па хаце, як вожык, ніяк не могучы нацешыцца сваімі ножкамі.

— Бабка,— аказваецца Ніна.

— Што, каток, што?

— Алесю таксама паставіш? (Гэта, значыцца, мне.)

— А няўжо ж.

— Яму многа, бабка, усе...

— Усе, каток, колькі будзе.

Зноў трохі ціха.

— Бабка, а дзядзьку?

— Дзядзьку? Куды там,— яму хіба шклянкі. Яму хоць збанок. Што яму банькі!

— Ты яму, бабка, той жоўты... рабенькі, што ваду бяром на поле... улетку... як жаць...

— Добра, добра, каток, ты толькі ціха.— А памаўчаўшы: — От хіба роў бы твой дзядзька!

Дзядзька смяецца над кнігай, і мы таксама. А потым ціха зноў. Адзін Толік: туп-туп-туп... А потым раптам стаў, падумаў.

— Баба!

— Ну?

— Баба-а, го-оў! — гукае малы, узнімаючыся на пальчыкі.

— А-го-о! Чаго-о ты? — адгукваецца старая.

— Хоця Толя мёд, хоця!

— Ах вы, птушкі мае, усюды я вам, на ўсе рукі.

А за вокнамі, у шэрай паўцемры,— бачу я ў думках,— бязгучна сыплецца снег.

2

Позняя ноч.

На акне каля бабулінага ложка, дзе ляжыць Ніна, цьмяна гарыць укручаная лямпа. Яна мармыча ціхенька, патрэсквае, шыпіць... Усе нашы спяць, толькі я сяджу каля хворай.

Тады, пасля банек, Ніна толькі дзень праляжала ў ложку і пачала хныкаць, што папpавілася ўжо і ўстане. «А няхай лепш не плача, а ўстае»,— казала маці, але бацька не даваў. «Гэта — грып, а на грып трэба спакой і цяпло»,— казаў ён. Ды назаўтра бацька паехаў у млын, і Ніна ўстала. «Ты памятай, вось паглядзіш»,— пярэчыла бабуля, але маці не паслухала яе. Яна апранула малую і паставіла за стол на лаву, бо там Толік і за вокнамі беленька, снег. Ніна, праўда, і гаварыла трохі, і кніжку глядзела, ды ўсё гэта вяла, без цікавасці. Пасля яна сама папрасілася легчы. Узнялася тэмпература, і малая трызніла, страшна водзячы вачыма. Была жудасная хвіліна, калі нам здалося, што Ніна памірае, і я, задыхаючыся, бег ноччу па глыбокім снезе ў млын, да бацькі.

Сталася так, як бацька казаў: маці сваёй «дзікай любоўю» давяла Ніну да запалення лёгкіх. Сёння чацвёртая ноч.

Ніна гарыць, бо ноччу тэмпература падымаецца ледзь не да сарака. Малая дыхае хутка, нібы спяшаючыся, і час ад часу ўзрываецца кашляць. Кашляе шмат і гвалтоўна, плачучы і трасучыся ўсім целам ад болю. У перамежках паміж выбухамі кашлю яна ляжыць з заплюшча-

ымі вачыма. Толькі час ад часу ўзнімае перад сабой тонкія ручкі, усхліпвае ад болю і шэпча: «Бабка, піць...» І гэта хто б з нас ні сядзеў пры ёй, бо сядзім мы на змену. Нават вачэй не расплюшчыць, так верыцца ёй, што ў цемры над ёю, быццам казачны добры дух, заўсёды будзе бабуля — першая, найлепшая, адзіная.

Старая ўступіла ёй свой ложак каля печы, а сама курчыцца на лаве за сталом. Ды і колькі таго сну! — яна сядзіць каля Ніны больш за ўсіх. І хворая ж сама, нямоглая, з пакутамі, якія ўжо не адчэпяцца да самай смерці. Ды цяпер яна, відаць, зусім забылася пра гэта. Адкуль у старой бяруцца сілы, цярплівасць, прывет — ніхто з нас не дзівіцца. Усе мы прызвычаіліся да таго, што як баліць, дык бабуля першая заўважыць, спытае, што з табой, найлепш палечыць; што хоць яна і суровая на выгляд і бязлітасная, калі стаўляе банькі,— і ад суровасці гэтай і ад банькаў заўсёды толькі добра. «Нічога, каток,— суцяшае яна,— бывае яшчэ і горш...»

Я здымаю лямпу і падыходжу з ёй да стала. Бабуля ляжыць галавой на покуць, нізка да вачэй абвязаная хусткай, якая аслабла і аб'ехала на вочы. З-пад хусткі на маршчыны лба і твару выбіліся пасмы сівых валасоў. Правая рука — худая, з сінімі вузламі жылаў — бяссільна ляжыць на грудзях, якія павольна зыбаюцца цяжкім дыханнем.

Толькі цяпер можна ўбачыць, якая ўжо яна старая, стомленая... А ўстане — зноў нібы забудзешся пра гэта.

«Дай нарысую»,— падумаў я. Паставіў лямпу, пабольшыў агонь і дастаў з шуфляды стала свае мастацкія прылады.

Вось мой першы альбом. Я пачаў яго пазалетась, скончыўшы сямігодку. Рысую найбольш партрэты, алоўкам, з натуры. І дзядзька Міхась гаворыць, што гэта ўдаецца мне найлепш. На шурпатых старонках ватману — Ніна, я сам, бабуля, дзядзька над кнігай, цётчына Ліда ў труне: галава ў вянку, а за акном — бэз. А вось

і зарэцкі нямко — лахматы, сляпы на адно вока, з жабрацкімі торбамі. Малюнак гэты незакончаны: зроблена столькі, колькі я паспеў зрабіць, пакуль нямко з'еў з хлебам дзве конаўкі малака, а тады намармытаў, натупаў лапцямі, напляваўся ў адказ на мае ўгаворы і, вядома ж, уцёк.

А зараз тут будзе яшчэ раз бабуля.

Яшчэ трошкі падкручваю ў лямпе кнот і пачынаю рысаваць. Абрысы схопліваюцца ўдала. Ніна маўчыць. І я забываюся ў працы. Адна толькі думка са мною: што скажа заўтра дзядзька?..

Дзядзька таксама мастак,— мастак слова, «вечна пачынаючы пісьменнік», як ён жартуе сам з сябе. Амаль пяць год таму назад, у трыццаць чацвёртым годзе, дзядзька вярнуўся з пятага класа Наваградскай беларускай гімназіі, закрытага панамі «камуністычнага гнязда». Дзядзька, як кажа бабуля, не быў там нідзе замешаны і тады, таксама як і цяпер, не мяшаўся ў палітыку. Ён толькі чытае ды піша. Я дзіўлюся часамі, чаму ён не шле нічога ў друк. Ёсць жа ў Вільні часопісы «Калоссе», «Летапіс», выходзіла і газета «Наша воля», пакуль паны не закрылі яе. Друкуюць жа там свае вершы Танк, Васілёк,— няхай бы быў яшчэ і празаік з апавяданнямі пра горкае мужыцкае жыццё, з такім звычайным прозвішчам — Ганчарык, якіх так многа ў адных толькі нашых Ганчарах. Бабуля парой і тая не ўцерпіць: «Адпачыў бы хоць. Дзень і ноч піша. Пасцепае рукамі і зноў. Ці слаў бы ўжо куды сваё пісанне». А дзядзька толькі смяецца: «Яшчэ не гатова».

Хваліць ён мяне няшмат. Доўга так паглядзіць на малюнак, а пасля: «Вось гэта,— кажа,— відаць, што перажытае, зацікавіла цябе. Чуваць жывец. Толькі гэтаму дзядзьку належыць быць, наколькі я ведаю яго, весялейшым, а ён у цябе — як мыла з'еў. Ну, а Люба яўна пазіруе, дзеўка «словно окоченела от счастья»,— закончыць ён словамі Чэхава, і мы смяёмся.

Бацька мой і не мастак, і не пісьменнік. Аднак, калі

дзядзька чытае нам нешта новае, сваё,— тата непрыкметна падморгвае мне, там, дзе ўдала; калі ж мы ўтрох глядзім мой новы малюнак — па тым, як бацька з дзядзькам крадком пераглядваюцца, не вельмі цяжка пазнаць, што яны думаюць. Мне шаснаццаць гадоў, дзядзьку найшоў дваццаць першы, а бацьку ўжо за сорак, аднак усім нам, як кажа бабуля, «адна трасца», усе тры, «як малыя».

Хата наша — яшчэ дзедаўская, малая і нізкая. Праз год і я павінен даставаць рукой да столі. Печ, вялізная, нібы аўтобус, займае ледзь не палавіну хаты, а чалеснікамі выходзіць у кухню-бакоўку. За шырмаю — два ложкі, а тут, дзе стол і над сталом іконы, стаіць — ад застольнай лавы да парога — зроблены бацькам тапчан, абабіты дзяружкай і выпханы атавай. На гэтым тапчане, прыстаўляючы зэдлік, я сплю з дзядзькам гадоў ужо з чатыры, з таго часу, як перастаў быць меншым у хаце. Да новай хаты нам яшчэ вельмі далёка,— пакуль патанее лес, усюды панскі,— а цяпер, у цеснаце, культуры, як бацька кажа, не завядзеш. Толькі і культуры, што новая падлога, шырма з дзяругай ды над тапчаном паліца з кнігамі — адна на ўсе нашы Ганчары.

Сёння маці прылегла на печы, узяўшы туды Толіка. Бацька з дзядзькам заснулі нядаўна,— першы за шырмай, а другі на тапчане.

Бацька часта гаворыць праз сон. Вось і цяпер ён замармытаў нешта, павярнуўся на скрыпучым ложку і зноў мармыча.

«Ну, пачалося»,— з усмешкай падумаў я. І ўжо разбіраю некалькі слоў.

— Дык вам так і думаецца, Юрка Пятровіч? Умм, ум...— запляскаў ён нешта губамі і змоўк.

«Напэўна, радыё сніцца!..» — засмяяўся я моўчкі.

Справа ў тым, што бацька, як кажа бабуля, «знайшоў яшчэ адну забаўку» — наважыў купіць радыёпрыёмнік. Рашэнне гэтае прыйшло надоечы пасля гутаркі з Працадурам, які лечыць цяпер нашу Ніну.

У тую ноч, калі я прыбег у млын да бацькі, ён, пакінуўшы там мяшок з нязмоланым, запрог каня, і мы памчаліся па мястэчку да дома, дзе жыў пан доктар,— так хутка, як толькі здолеў, уцякаючы ад пугі, бегчы наш канюк, жывёліна без імені і лішняй сілы. І што ж, дарэмна так спяшаліся. Я ўпершыню сам убачыў, што доктара, пана Бадоўскага, правільна называлі абдзіралам. На бацькаў стук у акно ён адчыніў фортачку і спытаўся, адкуль і чаго?

— З Ганчароў, пане доктар. Дзяўчынка мая памірае...

«Ну што ты кажаш!» — уздрыгануўся я, як быццам упершыню адчуўшы, што гэта вельмі падобна да праўды.

— Дзесеньць злотых,— спакойна адказаў доктар, нібы пляхнуў на нас праз фортачку вядро вады.

У яго была свая логіка, казаў потым бацька: толькі ў прыёмныя гадзіны казённага доктара абавязвала ўстаноўленая зверху плата, а ў такі пазаўрочны час ён абыходзіўся з намі, як яму падабалася. А тое, што дзесяць злотых — шэсць пудоў жыта, і яго, дарэчы, у якога-небудзь «пана Ганчарыка» столькі няма,— гэта зусім не датычыць пана Бадоўскага.

— Ды, пане доктар, што вы...

— Ну, як хочаш.

І фортачка зачынілася.

Торг, да якога прывык пан Бадоўскі, на гэты раз не адбыўся. Бацька больш не кавэнчыў, а павярнуў каня і зноў узяўся за пугу.

— Да Працадуры паедзем.

Працадура лячыў, можна сказаць, падпольна, за што яго ўжо не раз папярэджвалі. Фельчарам ён вярнуўся з грамадзянскай вайны, жыў на малой гаспадарцы, у Невадах, за пяць кіламетраў ад нас. Мужыцкі доктар, які ніколі не таргаваўся за плату, а браў, што дадуць, і ніколі не пісаў рэцэптаў, даючы свае ўласныя лякарствы. Паглядзіць хворага, параіць, што рабіць, і — «паедзем».

Ну, кожнаму, вядома, хочацца пагаварыць з добрым ды яшчэ і вучоным чалавекам,— і з удзячнасці да яго, і проста з ветлівасці. Дзядзька пачне з двара, толькі сеўшы на воз, а «доктар» адразу за вёскай пакідае слухаць.

— Цяпер, браток, памаўчым,— кажа ён.— Мне трэба абдумаць рацэпт. Гэта, браток, складаная працадура.

Адгэтуль і пайшла яго мянушка. Называлі так Юрку Пятровіча, вядома, толькі за вочы, ды ён, відаць, і ў вочы не пакрыўдзіўся б. Свой чалавек. Таму яго і возяць да хворых — і днём, і ноччу,— нягледзячы на панскія папярэджванні.

У нас ён паківаў галавой і сказаў прымаўкай, што тут, у Ніны, «тры лісе ў адно звіліся»: застуджаны грып, на ім падхапілася запаленне лёгкіх, а на дадатак —яшчэ і коклюш, ґэты самы балючы, гвалтоўны кашаль, які надрывае і без таго хворыя лёгкія. Працадура паказаў бабулі, як класці кампрэс, параіў банькі, сказаў, што прышле з бацькам парашкоў і мікстуры, а лепш за ўсё, здаецца, разважыў, пацешыў.

Ну, а ўжо з бацькам дык яны, відаць, нагаварыліся ўдосталь — і ў дарозе, і там, у Невадах. «Свой на свайго натрапіў»,— сказала потым бабуля, слухаючы бацькаў расказ пра Юрку Пятровіча, з якім ён быў дагэтуль маласнаёмы.

І вось на першае знаёмства Працадура паабяцаў бацьку дастаць малы дэтэктарны радыёпрыёмнік. «Не дарагі, патрыманы, але не зусім яшчэ дрэнны. Мінск, а цераз Мінск Маскву дастане, ну а большага табе, браток, і не трэба». І бацька захапіўся гэтым, бо і ён, як кажа бабуля, таксама «не сядун, а ўсё нейкае скулы шукае».

...Кепска, аднак, рысаваць пры лямпе: святло жаўціць, і цені вельмі вострыя, густыя.

— А-а-а,— чуваць раптам ціхі стогн.

Асцярожна, басанож падыходжу з лямпай да ложка і нахільваюся:

— Што табе? Што?

— Бабка... піць...

Прыпадымаю малой галаву і ўліваю ў засмяглы рот лыжачку цёплага чаю. Гэта таксама пакута. Малая стогне і ўсхліпвае.

І зноў забыццё, толькі хуткае дыханне і доўгія вейкі на заплюшчаных вачах.

Мне ўспамінаецца тое, што казаў бацьку Юрка Пятровіч, нібы не заўважыўшы, што і я з імі ў кухні: «Вы, Мікола Сцяпанавіч,— мужчына, і з вамі я не буду цацкацца, а скажу ўсё: справа з малой вельмі дрэнная, тым больш таму, што яна не па гадах развітая, уражлівая, нервовая. Бачыце самі — абы кашляць, дык у плач, а гэта толькі абцяжае хваробу». Бацька зірнуў на мяне і нахмурыўся.

— Алесь, ты ўжо не блазен. Глядзі, каб ніхто не ведаў гэтага, што доктар кажа.

І вось я хаваю нашу таямніцу.

Ціхенька ступаючы, выходжу з-за шырмы на хату і... уздрыгваю ад здзіўлення: дзядзька, толькі ў бялізне, стаіць, як здань, каля стала і моршчыцца, каб я маўчаў.

— Я не спаў ужо доўга і бачыў, як ты рысаваў. Пакажы.

Мы схіляемся над малюнкам.

— Гм... маладзец... нядрэнна. Відаць, што перажытае. Асабліва добра — выраз твару, гэтая сумленная стомленасць.

Ён доўга маўчыць, пазіраючы то на бабулю, то на малюнак. Чуваць толькі, як мармыча, шыпіць і патрэсквае лямпа.

— Я цябе, браток, разумею,— пачынае ён пасля,— бо я і сам цяпер з гэтым нашуся. Хвароба Ніны нібы прабудзіла ва мне, асвяжыла, сабрала ў адно ўсю любоў да дзяцей, да ўсіх, вядома, не толькі нашых. Хочацца мне выказаць, перадаць... Ну, як тут сказаць? Хочацца мне злавіць на паперу гэты асаблівы чар шчырых, даверлівых і такіх вось мілых, як у Ніны з бабуляй, адносін. Памя-

таеш, як захоплена, як прыгожа піша пра дзяцей Горкі ў сваім «Кажамякіне»? Андэрсен, Канапніцкая, Чэхаў, Талстой... Як шчыра рады быў Шаўчэнка, кажучы пра самога сябе: «Не зусім, відаць, дрэнны той чалавек, каго дзеці любяць!» А колькі сэрца аддаў малым наш Колас! Так, брат. Толькі гэтага мала! Нам трэба гэтага яшчэ і яшчэ, нам асабліва, бо мы ў гэтым найбяднейшыя. У нашы хаты, на пашу, на школьную парту трэба больш сонца,— такога, каб на роднай мове гаварыла пра ўсё найлепшае, што трэба для шчаслівага, прыгожага жыцця. Гэта, Алесь, вялікае заданне для пісьменнікаў і мастакоў,— ён усміхнуўся,— нават, браток, і для такіх, як мы з табой. Ну, а пакуль што мы пачнём збірацца ў лес.

Дзядзька пачаў апранацца,— пойдзе падкінуць каню.

— Паўлюк прасіў разбудзіць,— гаворыць ён пасля, парушаючы наша маўчанне.— Гадзінніка няма, так і жывём навобмацак...

Па дровы мы ездзім у пушчу, калі памераць, дык кіламетраў будзе за трыццаць.

3

Безупынна шуміць калаўротак, і на шуме яго кладзецца старэчы голас бабулі:

— Жылі сабе, былі сабе дзед і баба...

Так пачынаецца ледзь не кожная народная казка, і пачатак гэты ўсюды аднолькава любы.

Старая сядзіць на тапчане. Худыя, парэпаныя пальцы наўздагад вядуць тонкую кужэльную нітку, пускаючы яе на шпаркую шпулю калаўротка. Нага ў валёнку націскае на понаж, і спіцы ў коле зліліся ў адно мігатлівае сонца. Да ног бабулі шасцю прастакутнікамі акна кладзецца беднае зімовае сонца. На сонцы дрэмле стары кот. Соладка мроіцца вусатаму, успамінаецца, відаць, той час, калі ён быў кацянём і хапаўся лапкамі за галоўку гуллівага верацяна, а пасля стрымгалоў уцякаў на печ і сце-

паў вушамі, дастаўшы ад бабы той самай галоўкай па лабаціне.

Перад старой на ўслончыку сядзіць Ніна на сваёй маленькай прасніцы. Пераймаючы бабулю і маму, яна сур'ёзна слініць шчопці і тоўхае іх у жмуток кудзелі, выцягваючы з яе гузаватую нітку, якая раз-пораз ірвецца. Пасля хваробы Ніна яшчэ ўсё бледная, благенькая.

Маці пайшла да цёткі з кудзеляй і ўзяла з сабой Толіка. Бацька пайшоў у Невады да Працадуры. Сёння павінен прынесці радыё.

— ...І было ў іх дзве дачкі,— бае бабуля,— дзедава Марылька і бабіна Наталька. Марылька — дзедава дачка ад першай жонкі, бабіна падчарыца, дзяўчынка ціхая, слухмяная, працавітая. А бабіна дачка, Наталька,— ведама ж, пястун той цёмны, убоіна...

— Што гэта «ўбоіна»? — пытаецца Ніна, спыніўшыся прасці.

— Ну, гультайка, няўдаліца...

— Як Пиліпава Зоська, га?

— «Га, га»... От слухай!

Ды яна ж і так слухае!

— А мачыха злуе за гэта,— бае бабуля,— а раз дык і кажа свайму дзеду: «Вязі ты яе ў лес, ці што, сваю Марыльку, ці хоць у прорву якую ўсунь, куды хочаш, абы з вачэй!» Паплакаў дзед, паплакаў і павёз. Дурны, падла, дзед! — служыць яе лепш аддаў бы!..

Дзядзька сядзіць на табурэтцы каля лавы, тварам да сцяны, і правіць хамут. Я заняты шавецкай, так сказаць, работай,— падшываю лапаць. Дзядзька маўчыць. Толькі час ад часу мне збоку відаць, як пройдзе па губах яго ўсмешка.

І мне ўспамінаюцца задушэўныя словы, нібы подых вясновага ветру прыходзіць ізноў, вяртаецца заўсёды роднаю пяшчотай:

Подруга дней моих суровых,
Голубка дряхлая моя!..

У дзядзькі ўжо некалькі сшыткаў, у якіх ён запісвае казкі і песні, прыказкі, прымаўкі, свежыя словы, свае ўражанні і думкі.

«Талент — талентам,— гаворыць ён,— а працаваць, брат, трэба. Сапраўдныя пісьменнікі, Алесь, працавалі шчыра, шмат і творчасць працоўных бралі за ўзор хараства. У рускіх вялікі Пушкін пачаў, а Гогаль, Чэхаў, Талстой паднялі літаратуру на небывалую вяршыню прастаты, праўдзівасці. Гэта былі ўсё двараие ці графы, а нам, сярмяжнікам, сам бог загадаў быць народнымі. Радзівонаўну слухай, браток, але і сам будзь Радзівонавіч».

А «Радзівонаўна» бае:

— І вось мачыха наклала ёй у торбу з сабой, ды на здзек: замест сыру — цагліну, замест круп — жарствы, замест масла — гліны. Знайшоў дзед у лесе нейкую зямлянку, зняў усё з воза, развітаўся з Марылькай, заплакаў і паехаў...

— Куды? — пытаецца Нінка.

— Куды ж? — дахаты. А Марылька села сабе, папрала трохі, а потым давай варыць вячэру. Глядзіць у торбу, а там — сыр, як накладка, замест цэглы, крупы — замест жарствы, масла — замест гліны. Рада дзяўчынка! Наварыла, прыбрала, выйшла з зямлянкі ды давай гукаць — дурная нейкая: «Хто ў лесе, хто ў цёмным, прыйдзі ка мне вячэраць!»

Бабуля кліча за Марыльку тонка, па-дзявочаму.

— А Мядзведзь з лесу,— старая гудзе тоўстым мядзведжым голасам: — «Я ў лесе, я ў цёмным, прыйду к табе вячэраць!»

Ніна пакідае прасці. Верацяно з парванай ніткай так і застыла на прыполіку, а ў вачах — захапленне.

— І вось ідзе,— гаворыць бабуля,— скрыльгі-скрыльгі на ліпавай назе... Стук кульбаю ў дзверы: «Дзеўка-дзявіца, русая касіца, адчыні!» Адчыніла Марылька, а ён — шалых за стол і давай вячэраць. А з норкі выбегла Мыш-

ка, узбегла на лаўку, на плячо Марыльцы і шэпча ёй на вуха: «Дзеўка-дзявіца, русая касіца, дай мне лыжачку кашы. Я табе буду ў адгодзе ў вялікай прыгодзе».— «Што яна кажа?» — пытаецца Мядзведзь. «Кашы просіць».— «Дай ты ёй лыжкай па лбе!» А Марылька набрала кашы ды бразь лыжкай па лаве, а каша пад лаву.

— А Мышка з'ела кашу?

— Пэўна ж, з'ела. Ты слухай вось.

Ды Ніна ж і так слухае!

— Пад'еўшы, Мядзведзь сказаў: «А ну, дзеўка-дзявіца, русая касіца, пагляджу я, якая ты спрытная. Пасцялі мне на печы пасцель, бо я адпачываць буду, а ты вазьмі званочак, пагасі святло і бегай па хаце...» Марылька паслала Мядзведзю, ды мякка паслала — падушкі-дзяружкі,— тады пагасіла святло і ўзяла званочак. А Мышка падбегла да Марылькі. «Ты,— кажа,— ляж ды спі, а я за цябе пабегаю». І пачаў Мядзведзь шпурляць з печы падушкі-дзяружкі, каб улучыць па званочку. Ды дзе яму ў Мышку папасці! Змарыўся нарэшце і сам заснуў... А ўранні — Марылька спала яшчэ — ён прыслаў ёй пару коней харошых, харошую карэту, золата скрыню і,— бабуля задумваецца на момант, а потым раптам вырашае,— і ўсялякіх харошых суконак. Паслала мачыха дзеда ў лес паглядзець. Пайшоў дзед, ды — а-я-ёй! — здзівіўся. Патарабаніў усё дахаты. А мачыха: «Вязі,— кажа,— і маю ў лес!» Калі гэтая, думае, ды гэтулькі прывезла, дык мая дачушка — ого! Наварыла ёй, напякла, і павёз яе дзед...

— А дзед плакаў?

— А чаго? Яму не грудаю ў чэрава: адна пасаг прывезла, хай прывязе і другая.

Шуміць калаўротак, у шуме ягоным прападае дрымотнае мурлыканне ката, а казка плыве паверсе — спакойная, мудрая. Яна ўжо не першая сёння: былі ўжо дзеравы козы, Піліпка-сынок, Ліска з Катом-прымаком.

Мне ўспамінаецца маё недалёкае маленства і чароўны свет бабуліных казак. Гэтым казкам і тады, таксама

як цяпер, падпявалі заўсёды шум калаўрота ці верацяна і мурлыканне ката. Успамінаюцца марозныя, снежныя ночы, цёплая печ і цягучы голас бабулінай песні:

А вароты скрыпяць — марозы чуюць —
Каляда, каляда...

Я насцярожваўся з печы ці злазіў на лаву і прыліпаў ілбом да халоднай шыбы акна, стараючыся пачуць праз узорыстую намаразь, як гэта, чуючы марозы, скрыпяць нашы старыя шэрыя вароты. А як я злаваў і адначасна рад быў, калі бабуля жартаўліва спявала:

А ў лесе, у ляску,
На жоўтым пяску —
Каляда, каляда.
Ды Алеська ходзіць,
Ганначку водзіць —
Каляда, каляда...

Бабуля называла дзяўчыну Ганначкай знарок, бо я дружыў тады з Аняй, суседскай дзяўчынкай, з якой мы разам пасвілі свіней.

Сямі год я пайшоў у школу і, авалодаўшы сяк-так польскай мовай, пачаў чытаць. Па-нашаму бацька навучыў мяне яшчэ да школы. І вось, чытаючы кнігі,— нашы, польскія, а рускія найбольш,— я радасна ўбачыў, як разносіцца па свеце радочкамі літараў на паперы чароўны свет бабуліных казак. Я ўвайшоў у той свет усёй душою. Спачатку былі толькі казкі з вечна шчаслівым канцом, вечнай перамогай дабра, пасля пайшла суровая падчас, а падчас прыгажэйшая за казкі жыццёвая праўда...

Шум калаўрота і ціхая музыка слоў родзяць шчаслівыя ўспаміны. Я магу марыць, бо казку гэтую я чуў не раз і не два. А што цяпер думае Ніна? Вочкі ўсе на бабулі, а ў вочках душа. Як мне выказаць тое, што бачу ў яе захопленых вачах?..

А казка ўсё плыве.

...Дурнаватая ад пястоты Наталька не дала Мышцы кашы, а — лыжкай па лбе. І Мышка пакрыўдзілася, не прыйшла падмяніць яе са званочкам. Ды і пасцель Мя-

дзведзю Наталька паслала не з падушак-дзяружак, а з карчоў ды паленцяў. Справядлівая мудрасць народа пакарала зайздросную скупасць і жорсткае сэрца: Мядзведзь у цемры забіў Натальку з печы карчом.

— З'еў і костачкі абсмактаў,— сказала бабуля голасам суровага суддзі.— Мачыха чакае свае дачкі з золатам, а дзядок — эх, ідзе па лесе, згорбіўся з мяшком за плячыма, а ў мяшку адны косці. І ўсё.

— А Марылька?

— А Марыльку нейкі добры хлопец замуж узяў, ці што...

— А яшчэ адну, бабка, га?

— А няхай цябе! Ты мяне сёння замучыш.

— Бабачка, га?

— Ідзі ты. Бацька вунь, бачыш, што казаў,— радзіва прынясе. Кажа — будзе казкі баяць і песні пяяць лепш за бабу. Паглядзім, што гэта будзе за цацка...

— Бабачка мая, галубка мілая, Ганулька,— хоць адну яшчэ, хоць кароценькую, га?

— Адчапіся, слата, у горле перасохла. Прадзі вось лепш, а то будзе бацька без кашулі. А я хоць адсапуся, можа, тады.

Бабуля і ўнучка прадуць. Я гляджу на Ніну, як яна смыкае з сур'ёзным выглядам, і думаю: ах ты! — і верыцца ж ёй, мусіць, што не забаўляецца, а працуе сапраўды, каб тата не хадзіў голы. Бабуля нешта думае. Казка, відаць, разварушыла ўспаміны.

— Маёй сястры-нябожчыцы, хай будзе на хлеб спор,— кажа яна пасля,— таксама сіроты пры мачысе гадаваліся. Прыйдуць гэта да мяне, пачну я ім галоўкі часаць, дык толькі наплачуся...

Старая гатова зноў заплакаць. А Ніна цікуе, як дрыжыць ад жалю бабулін падбародак. Пасля памацала сябе за падбародачак, устала з прасніцы, падышла, прыўзнялася на пальчыкі, памацала бабу за падбародак і спыталася:

— Бабка, а чаму гэта косці?

— От дурненькая! Так жа ж усё целяпалася б.

І «Радзівонаўна» смяецца.

4

Апоўдні прыйшла маці з Толікам, накарміла малога, закалыхала яго. Паабедаўшы, сама пайшла зноў. Дзядзька таксама некуды пайшоў.

На такой гаспадарцы, як наша, зімой работы няшмат. Дроў прывезці, звіць пастромкі ці лейцы, лапці падшыць, даць каню і карове — і ўсё. Заработкаў ніякіх няма — ні далёка, ні блізка ад дому. Так і сядзім усе, мужчыны, без работы. Толькі жанчыны працуюць: да палавіны зімы прадуць, а потым ткуць. У кожнай хаце ткацкая фабрыка. Старыя мужчыны, якія раней, калі не было граніцы, што мурам адгарадзіла нас ад Саветаў, бывалі на свеце, працуючы на чыгунцы, у шахтах, на фабрыках, гавораць, што моладзь сядзіць цяпер тут у мяху,— ні табе работы, ні вучобы, ні жыцця...

Вось і дзядзька Міхась,— паныў да поўдня над старым хамутом і пацягнуўся да некага, дзе таксама сядзяць ды чакаюць вясны. Бабуля палезла на печ адпачыць. Мы з Нінай засталіся адны.

Мне толькі гэта і трэба. Я пачну сваю першую карціну — «Казка». Печ, кот, бабуля і ўнучка. Я перадам, як бабуля чаруе малую казкай, а Ніна размроілася, падпёршыся ручкамі. «Во, гэтак во,— будзе паказваць бабуля пальцамі,— гэткі вось маленькі!» І вось я рад, што нікога няма, што малюнак мой будзе зноў неспадзяванкаю для дзядзькі. Тым больш, як ён рад будзе, што я выкажу іменна тое, аб чым ён гаварыў у тую ноч. Тое найпрыгажэйшае — дружба старасці і маленства...

Вымаю альбом, алоўкі і ўсміхаюся ад думкі пра тое, які ў мяне цяпер важнецкі выраз твару,— як у таго ката ў калыханцы, што «наеўся, напіўся ды важны зрабіўся...».

— Чаго ты смяешся, Алесь? — пытаецца Ніна. Яна сумуе: прасці не хочацца, нікога няма.

— Так сабе. Што рысаваць буду.

— Нарысуй мяне, га?

— Потым.

— Потым, потым, ты заўсёды потым. Нямка рысуе, сам сябе — дванцаць разоў, а мяне ўсё потым...

— А вось ты, і вось ты,— гартаю я альбом.

— А прадучы, нябось, не нарысуеш, адно казаў...

Тут ужо трэба пацешыць, бо вочы яе набягаюць слязьмі.

— Я цябе буду рысаваць тады, як ты бабуліну казку слухаеш, добра?

— Добра.

А сляза такі не вытрымала і скацілася на шчаку.

— А мо давай цяпер кніжку паглядзім?

— Добра.

Я бяру з паліцы старую рускую хрэстаматыю. Ніна знае ў ёй амаль кожны малюнак, кожную старонку, аднак вельмі любіць, каб ёй паўтаралі.

І вось перагортваюцца старонкі з мядзведзямі і каласамі Шышкіна, школьнай галечай Багданава-Бельскага, казачнымі асілкамі Васняцова; вершы Пушкіна, байкі Крылова чаргуюцца з апавяданнямі Талстога, Чэхава, Караленкі...

Шчасце нашае, што Толік спіць, а то было б не адчапіцца. Я яго проста пстрыкаю за гэта па пальцах. Лепш сказаць — пстрыкаў, пакуль мяне бабуля не аблаяла. Бачу, палезла яна на гарышча і, выбраўшы там жменю лістоў ад старых растрэсеных падручнікаў і сшыткаў, сшывае з іх Толіку кнігу.

«Нашто гэта,— сказаў я,— прывыкне рваць старое,— будзе і добрыя кнігі рваць».

«Дурань,— сказала бабуля.— Прывыкне змалку да кнігі і будзе чалавекам. Усе вы такія былі: і тата твой, і Тодар, — хай здароў будзе, дзе ён ёсць,— і Міхась. А ты,

думаеш, не гэткі быў? Або Ніначка? Тыя разы таксама хвошчаш яе па руках, ручкі чырвоныя, пішчыць, а ўсё роўна лезе да кнігі. Дзякуй богу! Гэта не тое, што са мною было!..»

І бабуля расказала мне зноў, як яе малую ў школу не пускалі. «Тата яшчэ сяк-так, а маці дык такі зусім не пускала. Хай, кажа, лепш прадзе: настаўніцай усё роўна не будзе. І што ж я цяпер — гляджу ды не бачу. Яшчэ добра, Сцяпан, твой дзед, разумны быў чалавек, хай будзе на хлеб спор: намогся і вывеў нас у людзі. А то жыў бы ты таксама, як скаціна. Думаеш, не? А ты мне цяпер... На, Толік, будзе і ў цябе свая кніжка, не будуць цябе ганяць, як нядобрага».

Я ўдзячна гляджу на фотаздымак майго дзеда, чыгуначніка, які тысячы дзён і начэй цёр вагонныя буксы, каб у мяне быў разумны, пісьменны бацька. Дзед памёр, не дачакаўшыся, пакуль тата і дзядзька Тодар кончаць навуку. Гэта было ў цяжкія гады пасля грамадзянскай вайны, калі гараджане ўцякалі ў вёску ад голаду і пamoру. І бабуля ўгаварыла майго тату паехаць у Ганчары, на зруйнаваную вайной гаспадарку. Дзядзька Тодар упёрся і застаўся там, у Адэсе. Там ён закончыў пасля вышэйшую асвету, стаў гордасцю нашай сям'і. Праўда, бацька мой не здаўся таксама. Бяда і бабуля навучылі яго гаспадарыць, а пра кнігі ён і ў бядзе не забыўся. Ходзіць па іх часамі ажно ў дзесятую вёску. І дзядзька ходзіць, і я хаджу... Ды гэта ўсё не тое, што магло б быць, часта думаю я, успамінаючы пра дзядзьку Тодара, пра той далёкі цудоўны горад, дзе ён цяпер жыве.

Я гадаваўся ў цяжкай працы і ў радаснай дружбе з кнігай. Я рана навучыўся несці кнігу другім. Я ўмею ўжо аддаваць запрацаваны грош на кнігу, а пасля чытаць — слухаць шчырую гутарку вялікіх людзей пра тое, як яны радаваліся і мучыліся ў пошуках праўды і шчасця. Цяпер, на падмен бацьку і дзядзьку, я чытаю ўголас дома і на вячорках моладзі і мужчынам. Я даю кнігі дзецям

і дарослым, і як добра потым чуць, што кнігі нашы вандруюць з рук у рукі ў далёкія вёскі. Ды толькі ўсё гэта, вядома, не тое, што магло б быць, каб тата не паслухаў бабулю і не вярнуўся сюды...

А бабуля ж, дарма, што яна амаль непісьменная, слухала гэту чароўную, разумную гутарку кніг яшчэ тады, калі мяне не было, і пасля, калі кніжка была для мяне толькі забаўкай, як для Толіка. Не хапае толькі, каб прыставала таксама, як прыстае Ніна,— чытай мне, і ўсё! — гэтак пераканальна ўмее бабуля прасіць. Аднойчы дзядзьку давялося падслухаць, як яна на вячорках пераказвала бабам аповесць Чэхава «У яры», і дзядзька весела перадаваў нам гэты яе пераказ.

Толькі ў маці нашай дзіўныя адносіны да кнігі. Праўда, яна слухае моўчкі, здаецца — зацікаўлена, часамі нават чытае і сама, але здарацца якія-небудзь нелады ў хаце, скажам — захварэе хто-небудзь з нас, дзяцей, ці якая нястача,— і кнігам дастаецца. Маці папікала бацьку «нежыццёвасцю», нядбальствам, тратай грошай і часу на пустое тады, калі і таго і другога не хапае, а людзі вунь яшчэ і зямельку купляюць, стараюцца...

Ніне чатыры гады, кніга зусім нядаўна перастала быць для яе толькі забаўкай, з таго часу, як яна зразумела, што ў гэтых чорных радочках літар шмат казак, прыгожых таксама, як бабуліны.

І вось мы гартаем з ёю старую хрэстаматыю, якая і мяне калісьці супакойвала і вучыла. Ніна сур'ёзная. Калі ж мы даходзім да яе любімага месца — казкі пра рыбака і рыбку, яна пачынае расказваць сама. Перадае змест кожнай ілюстрацыі і па-свойму цмакае губкамі: «Гэты во, гэты во...»

Толькі над апошнім малюнкам, дзе старая жмінда сядзіць, звесіўшы галаву, над разбітым карытам, а прастадушны дзядок стаіць над ёй, не ведаючы, што пачаць,— Ніна спыняецца і хітра пытае:

— А гэта што, Алесь?

А ведае ж, нябось, сама, што тут ужо я паўтару ёй тое, што казаў аднойчы:

— Баба плача над карытам.

— А дзед?

— Што ж дзед — дзед кажа ёй: «Не плач, бабка, не плач, галубка: знясе табе пеўнік за гэта яечка, не простае, а залатое...»

Ніна смяецца.

— Ну, ты цяпер напішы, а я, брат, буду рысаваць.

— Тады дастань.

Я дастаю ёй з паліцы стары рускі буквар, на якім яшчэ і я вучыўся першай грамаце. Стаўшы на лаве, Ніна вымае з-за іконы сшытак, які хавае туды ад Толіка.

Яна садзіцца за сталом і пачынае крэмзаць свае кручкі і кружочкі, сюд-туд сціраючы іх пальцам.

Я пачынаю нарэшце рысаваць.

Спачатку — печ, тады — на печы ляжыць дзяўчынка. Гляджу на Ніну, хочучы зрысаваць яе твар.

Спачатку малая не заўважае гэтага, піша, а потым яна раз-пораз цікуе на мяне спадылба і, нарэшце, смяецца.

— Пішы! — надзімаюся я.

Ды яна надзімаецца таксама, стукае кулаком па стале і крычыць:

— А ты — цыц! Рысуеш, дык рысуй!

А тады зноў смяецца, залівіста, звонка.

Я супакойваю яе і зноў рысую. Ды нядоўга. Ніна загарнула свой сшытак, згарнула буквар, паглядзела на мяне, падпёршы шчаку кулачком, і стала сумная.

— Ну, чаго ты?

— Чаго, чаго... І маці пайшла, і тата пайшоў... І дзядзька недзе пацягнуўся. А баба лягла, нават ногі не варушацца... Вунь зірні.

З-за коміна відаць бабуліны валёнкі, якія і сапраўды не варушацца.

— А ты глядзі ў акно,— вунь дзеці бегаюць па снезе.

— Ы... Яны бегаюць, а мне — толькі глядзі.

— Паправішся — пойдзеш і ты.

— Пайдзі пакліч іх. Пайдзі.

І вось я ўводжу ў хату цэлую чараду малых. Лапцікі, боты, валёначкі... І снегу ж нанеслі!

— Толькі не шморгайце гэтак насамі,— кажу я,— а то пабудзіце Толю.

Яны пачынаюць шморгаць яшчэ больш, нібы на апошні раз.

— Чаму ты, Нінка, яшчэ ўсё на вёску не ходзіш? — пытаецца Тоня.

— Я ж хворая была,— сур'ёзна адказвае Ніна,— ледзь не памерла.

— От хваліцца! — шморгае носам Шура.— Дык і я быў хворы. А мне наша мама панчоху мылам намазала і накруціла на шыю. Во!

— Як кабылін хамут! — смяюцца малыя, а разам з імі, нібы найбольш здаволены, Шура.

— А што ваш Коля робіць? — пытаецца ў яго Ніна.

— Што? Вазьміў хлеба і пайшоў у школу. Што!..

— От гаворыць — «вазьміў»,— смяецца з выглядам старэйшай Ніна.— Трэба казаць: узяў.

Пасля нехта з іх прапануе гуляць у хованкі. Усе распранаюцца і пачынаюць шмыгаць па кутках, выціраючы мел, поўзаць жыватамі па падлозе, пад ложкамі, пад сталом. Час ад часу супакойваю іх, каб не пабудзілі Толіка.

Ніна яшчэ слабая і не можа шмат бегаць. Ух, як спацела! Ціха адышлася і села на калодачцы каля печы. Шура, сябар яе, змарыўся таксама.

— Аёячкі! — гаворыць ён, падыходзячы да Ніны.— А чаму ты больш не дурэеш,— гэтак добранька!

— Бо я ж хворая была, ледзь не памерла,— зноў, як старэйшая, гаворыць Ніна.

Шура на гэта не адказвае. Ён выціраецца рукавом, доўга глядзіць на мяне, а потым кажа радасна, нібы зрабіўшы адкрыццё:

— Сядзіць ды піша!

— Алесь не піша,— папраўляе Ніна.— Ён рысуе. Ён і мяне нарысаваў, і нашу бабу. Хадзем, пакажу.

Спачатку толькі Шура і Ніна, а пасля і ўся чародка, стомленая ад вясёлай гульні, абступае мяне. Што ж, пачынаю паказваць малюнкі.

— Паглянь — во Алесь!

— А во ваш бацька!

— А во твая мама прадзе. Эх, і хустка пад бараду!..

— Ах, божачкі, паглянь — нямко! Ну ж і страшны!..

— Усіх ён рысуе,— от ён!

— Нарысуй мяне, Алесь,— просіць Шура.

— А што дасі? — пытаюся.

— Жыта.

— Колькі жыта?

— Мяшок або яшчэ мнажэй.

— Ды не мнажэй, а трэба казаць: больш,— зноў папраўляе Ніна. І, падумаўшы, дадае: — От дурненькі!

Шура ўспрымае гэта, вядома, без злосці. Ён толькі шморгае носам і зноў, нібы адкрыўшы штосьці, радасна кажа.

— А дзед мне жыта ўсё роўна не дасць. Жыта трэба на хлеб.

Калі мы даходзім да майго апошняга, яшчэ вось не закончанага малюнка, Ніна пачынае тлумачыць:

— Гэта во будзе печ, а гэта — я, а гэта — наша баба. Яна мне заўсёды казкі расказвае.

— А наша мне.

— І мне.

— А мне наш дзед,— гаворыць Шура.

— Ну ж і хваліцца! Хіба ж дзяды расказваюць?!

— Яшчэ дабрэй за вашу бабу. Ён мне во лапці якія пашыў!

Замацоўваючы свой непахісны довад, Шура высока задзірае нагу ў новым, з чырвонай скуры лапціку. І правільна — не чапай майго дзеда!..

Шураў бацька, Іван Бразоўскі, камуніст. Тры гады ён сядзеў у турме, а вярнуўшыся, зноў рабіў сваю справу, і вось ужо каля года, як яго забралі зноў. Гаспадарыць у хаце дзед Паўлюк, з якім наш дзядзька ездзіць у лес, і Шурава маці, Люба. Яны — суседзі нашы, і дзе б стары ні кашляў — у гумне, у хаце, на двары,— усё чуваць. Не чуваць толькі Любіных песень і плачу: яна калі плача, дык ціха, а песні, здаецца, зусім адлажыла — на доўгі час... І ад Івана не чуваць нічога.

— А гэта во наш кот,— паказвае на малюнку Ніна.

— А я свайго палажу сабе на жывот, дык ён толькі мармыча,— гаворыць Шура, зноў хочучы паказаць сваю перавагу.

— Наш, падла, вельмі дзярэцца,— сур'ёзна скардзіцца Тоня.

— А наш,— смяецца тоўстая Ганначка,— дык ён збанкі з малаком абарочвае.

— Нашых не абярнуў бы,— гаворыць Шура.— Наш дзед зрабіў бы яму рашчэп.

— Ну і што ж, што рашчэп?

— Што? Як сціснула б яго за хвост, дык ён бы толькі...— Шура надзімаецца і прысядае,— дык ён бы...— Шура крычыць на ўсю хату: — Вяя!!!

— Ціха ты, ну і ён! — накінуліся дзяўчаткі.

Ды позна ўжо — Толік прачнуўся.

— І дурэй тут з вамі! — з прыплачам крычыць Ніна.— Узялі мне дзіця пабудзілі!..

— Каторы гэта, каторы? — аказалася з печы бабуля.

Дзеці прыціхлі, як мышы.

— Каторы ж, Шура! — адказвае Ніна. І яна пачынае супакойваць малога: — А-а-а, лю-у-лі...

А тут ужо сталася самае страшнае: з-за коміна пасунуліся на хату дагэтуль нерухомыя бабіны валёнкі, а пасля паказалася і галава з растрэсенымі пасмамі сівых валасоў.

— Ой, толькі горш знебылася! — уздыхае бабуля, а

пасля, папраўляючы валасы, пытаецца: — А ты гэта, камандзір, чаго крычыш?

Шура, вядома, робіць выгляд, што яго тут зусім няма. Ніна патузвае калыску за вяроўкі і выводзіць — ажно смешна — тоненька, старанна:

Люлі, люлі, люлі,
Палез кот па дулі...

Тоня падыходзіць да Ніны і, заглянуўшы ў калыску, пытаецца:

— Засне зноў, праўда? Толічак мой, хлопчык!..

А Ніна не адказвае, спявае. Усё калыханкі, адну за адной, якія навучылася ад мамы і бабулі. Тоня, глядзі, усіх іх і не ведае!.. Ды Тоня кажа, зусім як дарослая:

— І я ўсё таксама пяю нашай Зосі.

Ідзе каза рагатая,
Ідзе каза, ідзе,
Барадою трасе,—

спявае Ніна, тузаючы худымі ручкамі за вяроўкі. Драўляны крук калыскі рыпіць пад столлю на жалезным кругу, а Толік пакрэктвае толькі, як самы вялікі пан, ды ўторыць Ніне: «а-а-а...»

Шура глядзеў, глядзеў на бабу спадылба, а потым ціхенька за сваю куртачку і да дзвярэй. А за ім — усе...

— Пабудзьце, га? — просіць Ніна, пакінуўшы калыхаць.

— Ды чаго ж гэта вы? — смяецца бабуля.— Бэ-эй! Глядзі ты, як я вас зняважыла!

— Тонечка, пабудзь,— просіць Ніна.

— Але — пабудзь. Усе пайшлі...

І Тоня зачыняе дзверы. Апошняя.

На вялікія сінія вочы пакрыўджанай гаспадынькі набягае сляза. А на вуліцу ўсё яшчэ нельга. Ніна глядзіць, глядзіць на бабулю і вось нарэшце паехала:

— Бяры цяпер... ды сама сваё дзіця калышы, калі ты... вельмі... наша-а-я-я!..

5

Хутка пачне сутуняцца.

Я рысую. Бабуля зноў прадзе і гутарыць са сваёй сяброўкай, старой Тадорай, якая прыйшла клікаць яе на вячоркі. На тапчане сядзіць ужо даўно не злосная на бабулю Ніна, а перад ёю галаногі, вясёлы Толік, які выспаўся на поўнае вока і вельмі хоча пагаварыць.

— Хто быў, Толічак, хто? — пытае Ніна з выглядам зусім дарослай цёці.

— Дзед,— адказвае малы.

— А яшчэ хто?

— Бабка.

— І што ў іх было?

— Туляцька.

— І як яна казала?

— Со-ко-ко!

Ніна шчасліва смяецца.

— А што курачка знесла?

— Яецька.

— Ды што?

— Со-ко-ко, — зноў сакоча Толік, забыўшыся, што далей была яшчэ мышка. А Ніна смяецца: «Ой ты, мой жулік маленькі!» — цалуе яго і, паваліўшы, казыча,— зусім як мама. Малы крычыць, залівіста смяецца, а потым, наставіўшы пальчык, кажа:

— Не люсь, не мозьна: будзе Толя біць лязінай, ата-та!..

— І гэта ж ён змалку такі,— гаворыць бабуля праз шум калаўротка. Яна расказвае Тадоры пра тату, пра ўсе яго «прыштукі», пачаўшы з таго, што вось ён недзе пацягнуўся ў Невады па «радзіва».

— Тыя разы,— расказвае бабуля,— Мікіта наш шые на машыне, а раз дык адышоўся за дзверы і цікуе праз дзірачку. А Колік, гэта Мікалай, разабраў усю машыну па вінціку. «Ну,— кажа мне Мікіта,— нешта будзе з ма-

лога: або вялікі майстар, або вялікі злодзей. Гэта ж шосты гадок!» Адно ж, бачыш, не выйшла ні злодзея, ні майстра.

— Не грашы, Ганулялю,— кажа Тадора,— хай на ўсіх добрых такія сыны.

— Няхай сабе. Я ж нічога. Але навошта яшчэ тыя прыштукі? Падумай сама: цыбулі ў мяне поўная печ, дык ён гэта раз глядзіць-глядзіць на пляцёнкі, а пасля і кажа: «Вы, мама, пляцёнак пасля не выкідайце, а збярыце. Я выдумаў новыя выступкі на боты, каб цяплей было ездзіць у лес». А дзе ж ты,— кажу я,— тыя пасталы падзеў, што майстраваў улетку,— яшчэ ж тых не абнавіў. Дык ён і сам смяецца. А гэта ён сабе дзеравяжкі быў зрабіў, каб ног не калоць па ржышчы. Не раўнуючы, як калісьці святыя апосталы насілі. Ляжаць яны і сёння на хаце, адзін ужо аббэрсаны, а другі — толькі дошчачка. І з пляцёнак таксама пачаў плесці. Нага здаровая, а гэта ж, вядома, выступкі на боты, як карабель стаіць у каморы. Ледзь я не спатыкнулася раз на яго, без агню. Тота ж і бяда, што ён пачаць пачне, ды ніколі нічога не кончыць...

Бабуля смяецца, а потым гаворыць:

— Цяпер, бачыш, не прайсці цераз вуліцу за гэтымі лісапедамі,— як не паколюцца адзін перад адным. А мой жа Мікалай — дзецям бацька! — першы прывёз сюды гэтую цацку. Зайшоў на горку, асядлаў яго, старога, аблезлага скрыпуна,— а вілы ў самога доўгія,— і эх, віль-віль, ды бабах на зямлю. О, кажу, васпан! — і парсючка загнаў, і людзей смяшыш, і нюхаўку расквасіў!.. Эх, ён гэта пырхае, злуе, а пасля і сам рагоча. Пасля гэта павывучваліся абодва. Алесь малы яшчэ быў, і той пачэпіцца збоку, круціць. І добра — ці на кірмаш, ці так куды чаго — усё каня не ганяеш блізкі свет, не тнуць яго мухі на рынку. Сказала я гэтае раз, а Мікола мой рад!..

— І правільна, гэта ж культура,— кажу я.

— Бачыў — культура,— адказвае бабуля.— Добра та-

му культурыць, у каго ёсць за што. А то вось на боты табе сабраў, канешне, трэба, пасля ж усё казаў, што «на пчолы наляжам», ажно гэтае радзіва падагнала. Будзе ўжо і сыты і п'яны! Песняў захацелася... Быў бы сабе, як людзі...

— Ну, разышлася! — не вытрымаў я.— А што, каб бацька, як некаторыя людзі, чарпануў з гэтых грошай на каляды — раз, на Новы год — пахмяліўся,— што вы тады сказалі б?

— Ты ўжо барздзжэй як мага церабіся, маляр! — кажа бабуля.— Жартачкі — бацьку зняважыла. «Культура!» Няхай сабе, скажам, радзіва. А якая ж культура з пляцёнак?..

Пасля Тадора пытаецца ў мяне:

— Ты вось, Алеська, усё чытаеш ды малюеш... А скажы — няўжо яно і праўда, радзіва, цягне гэтак далёка без дроту?

Я пачынаю, як магу, тлумачыць, што такое радыё. Тадорка слухала, ківала галавой, нібы згаджалася, а потым кажа:

— Ліхое, ды годзе! А наш Якуб такі ж таксама не дурны чалавек, гаспадар на ўсю вёску, а вочы табе запляваў бы. «Гэта ўсё,— кажа ён,— адны гультайскія выдумкі. Хай мне вачэй не туманяць. Гэта скрынка сама грае, як грамафон». А ты зноў вунь што кажаш. От дзе свет паўстаў!

— Усё яно як усё,— сказала, падумаўшы трохі, бабуля,— але нашаму пакуль што зусім не след тое радзіва. Абышоўся б і без гэтага, ага! Адна слава — дзень, два, а пасля будзе, як і з усім іншым: пачне сам правіць і выправіць. А ботаў не будзе, а пчолак і пагатоў...

...Дзядзька вярнуўся прыцемкам.

У хаце шэра без агню і ціха. Бабуля пайшла на вячоркі. Я ляжу на тапчане, прыслухоўваючыся, як за шырмаю шчабечуць з мамай малыя, і думаю сваё — пра новы, яшчэ не скончаны малюнак.

— Скажы, бацькі няма,— пачаў дзядзька, прысеўшы каля стала.— Начавацъ хіба будзе, ці што?..

Я мармытнуў толькі «ўгу» і маўчу: я адчуваю, што ён хоча гаварыць. Цяжка сказаць чаму, але ў дружбе, такой, як наша, лёгка адчуваецца настрой другога,— нават з намёкаў ведаеш ужо, аб чым ён будзе гаварыць. І я маўчу, чакаю.

— Ты скажы,— пачынае дзядзька,— а я, брат, ніяк не магу дачакацца. Ты ўяўляеш,— цяпер недзе Мінск ці Масква... І жывуць яны сваім жыццём, кіпучым, шырокім, а мы... І вось тата твой брыдзе зараз у цемры па снезе, нясе пад пахай маленькую, чорную штучку — радыёапарат і радасна мармыча. Боты цяжкія, ногі таксама, але дух бадзёры. Бо і як яму, скажы, не радавацца? Вось ён прыйдзе дамоў, разграбём снег ля вугла хаты, выдзяўбем ямачку, закапаем туды стары дзедаўскі чайнік... Дваццаць год праслужыў ён твайму дзеду. Шыпеў, булькатаў пад пастукванне колаў вагонных, а нам вось паслужыць іншую службу. Цяпер да яго прыпаяем медны дроцік, другі такі дроцік расцягнем на дзвюх занёманскіх жэрдзінах, звядзём дроцікі ў чорную штучку — апарат, і тады ўжо твой бацька прамовіць, як той біблейскі бог: «Хай будзе святло!»

І святло тое прыйдзе...

Летась увосені, Алесь,— у дзень туманны, з балотам, слатой і сумам на сэрцы — бачыў я, як над нашымі Ганчарамі, невядома адкуль узяўшыся, праляцелі тры марскія чайкі. Можа з Нарачы, можа з далёкага мора. Мне хацелася бегчы за імі па гразі, бегчы ў замглёны свет, туды, дзе ракоча і пеніцца мора, гаворыць пра тое, што цудоўны, бязмежны свет не казка, а сапраўднасць. Такая, брат Алесь, туга — балючая, размашыстая, што кліча ўдаль. І нічога ж, нават не кігікнулі чайкі ні разу, толькі паварочваліся, паблісквaючы беллю на шэрым фоне неба, а ўжо запахла морам, пачуліся хвалі, захацелася плакаць. Падумай толькі: колькі таго жыцця, а свет такі прыгожы,

повен магутных, хвалюючых таямніц, а мы тут такія бедныя, што не кожны нават можа ахапіць розумам усю яго красу і сілу!..

Як я хачу часам падкрасціся, сарваць з усёй зямлі заслону і ўбачыць, пачуць усё. Палажыць руку на пульс жыцця, заслухацца ў яго біцці — творчым, несмяротным...

А тут табе турмы, драты і штыкі на граніцы, свету толькі ў акне, а для душы, якой так хочацца лёту,— цяжкія ад балота лапці...

Ты мяне ведаеш, Алесь. Я, каб дайсці да сапраўднага шчасця людзей, не хачу... не магу пераступіць цераз труп нават аднаго чалавека... Часамі, праўда, мне цесна, душна з такою верай. Ох, як душна, як мучаць сумненні! І гэта чым далей, тым больш. Як хочацца сапраўднай працы, барацьбы — не толькі кніжку камусьці даць, не толькі крэмзаць паперу...

І вось цяпер гэтае радыё.

Здаецца, мы недзе ў цёмным і душным закутку. І вось намацае нехта акенца, выцягне з яго заткала — стане больш і святла, і паветра. Цяпер вунь холад і цемра за сценамі, а ў гэтай цемры, тоўхаючыся аб нашы ўбогія стрэхі, просяцца ў хату песні і казкі, просіцца розум і радасць... І ўсё гэта — адтуль, усё па-нашаму, усё — для нас!.. Як я хацеў бы быць работнікам гэтай вялікай справы!..

Доўга маўчым, а потым я з усмешкай расказваю яму, пра што старая гаварыла нядаўна з Тадорай.

— Гэта нічога,— адказвае ён.— Гэта толькі раўнівае бурчанне старасці на ўсё, што новае. Якуб, браток гэтай самай Тадоры, не адзін кол на спіне пахвастаў бы сыну свайму за такія культурныя прыштукі. Там ужо не наіўная цемра... Ну, а бабуля наша — чалавек вясёлы.

6

Вясна.

Досвіткам пайшоў дожджык, і раніца спазнілася. Такая яна шэрая, заспаная. Нашы яшчэ спяць, толькі я ляжу, не сплючы ад поўначы, і пасыкваю, прыслухоўваючыся, як наспявае мой нарыў на руцэ, як ён пячэ і патузвае. З-за акна чуваць чырыканне вераб'ёў, а за дзвярыма ў кухні клохкае, прачнуўшыся, квактуха і ціўкаюць кураняты.

Я адшчапіў кручок, піхнуў рукою форткі. Акно адчынілася, у хату дыхнула вясна.

Столькі фарбаў цяпер у свежай зелені палёў, перамежанай палосамі шэрай раллі, у зелені лугоў, папырсканай жаўцізной расцвіўшай лотаці, у сіняватай смузе даляглядуǃ Гэтак хораша распускаюцца яблынькі над вільготнымі шэрымі градамі, зубкаватыя лісточкі бярозы і лапкі памазаных мёдам кляновых лістоў. І вечары такія ціхія, цудоўныяǃ..

А рысаваць усё ж не хочацца. Чаму — не ведаю сам. Мусіць, таму, чаму цяпер Ніне не хочацца казак бабулі. Вясна.

Вось яны, дзеці, спяць абое, смачна, нагуляўшыся за дзень да поўнае знямогі,— Ніна каля мамы на ложку, а Толік на падлозе ў начоўках. З таго дня, як ён пазнаў смак прастору і сонца, вочы хочуць смяяцца, а ногі — тупаць і тупаць. Надоечы сам пачаў вылазіць з калыскі ды ўпаў на падлогу, і таму яго зараз кладуць у начоўках. Сёння ён толькі нешта заспаў. Пад дождждык.

Ды вось Толік устаў, пацёр вочы і вылез з начовак. Я прыціх: пагляджу. Малы адвык ужо клікаць на помач бабулю ці маму і пачынае свой дзень самастойна. Вочы яшчэ не смяюцца, а жмурацца заспана, ды ножкі тупаюць ужо, бягуць. Папяўся на клямку, адчыніў і моцна пхнуў аберуч дзверы ў кухню, а сам з размаху стаў рукамі на парог. Пакуль ён угрунтоўваецца на нагах,— перад ім

ужо клохкае яго найбольшы вораг, квактуха. Яна сунецца, натапырыўшы белае пер'е, а за ёю — жоўтыя пушыстыя «цівачкі», за якіх яна так балюча клюецца. Толік не губляецца: левай рукой ён гладзіць пад кароткай кашулькаю голы пуп, а правай — настаўляе пагрозліва палец і кажа:

— Не люсь, туліца, не мозьна! Будзе Толя біць лязінай, ата-та!

Але «туліца» клохкае і грозна сунецца на яго. Тады малы вяртаецца ў хату і шукае «лязіны». У кутку стаіць кульба, якой бабуля, хварэючы, падпірае сваю старасць. Толік бярэ яе як папала, за канец, падымае дужкай угару і паварочваецца да ворага. Вораг перабраўся ўжо цераз парог і кліча за сабой сваю піскліву дружыну. Пачынаецца бітва. Толік устае на пальчыкі і зверху б'е кульбай перад самай дзюбай квактухі. Неданос! Курыца натапырваецца і грозна пад'язджае, але кульба ападае зноў і на гэты раз удала, па пер'і. Квактуха з крыкам адступае, а за ёю сыплюцца кураняты. Пераможца праследуе: бярэцца адной рукой за вушак дзвярэй, другой валачэ за сабой кульбу і шырока сігае цераз парог. Але кульба чапляецца дужкай за вушак, і, патузаўшыся трохі, Толік пакідае яе і трухціць за курыцай бяззбройны, толькі ў кароткай кашульцы. Спачатку чуваць бразганне клямкі ў сені, а пасля баявы вокліч квактухі і прарэзлівае: «Ба-ба!»

Я бягу на ратунак.

— Ну чаго ж ты, чаго? — бяру малога на здаровую руку.

А вось і бабуля прачнулася. І ручкі самі працягваюцца да яе.

— Ну, мы ёй, гэтай курыцы, нябось!.. А ты бо вельмі ваяка. Ну, не плач.

Так пачынаецца новы дзень. Бабуля будзіць маму. Мы з Толікам ідзём у адрыну, будзім бацьку і дзядзьку. Яны мыюцца каля студні, бяруць вілы і з мамай ідуць у поле

растрасаць гной пад бульбу. Бабуля адзявае Толіка, і «за ручку» яны ідуць удваіх даіць карову.

Пакуль сырадой дзюрчыць у даёнку і ўздымаецца белым, салодкім шумам, пузаты пан стаіць за парогам, раз-пораз падымае пагрозліва пальчык і кажа:

— Не люсь, калёва, не мозьна: будзе Толя біць лязінай, ата-та!

А худая Красуля спакойна жуе жвачку і глядзіць на яго вялікімі добрымі вачыма.

Толькі Ніна яшчэ ўсё спіць.

Сонца не ўзышло, а выйшла з-за хмары шырокімі косамі ўніз і заліло ўсё ласкавым святлом. Вясёлы шпак трапеча крыльцамі, спявае сонцу сваю гуллівую песню. А побач з ім, на галінцы клёну, цвіркае верабей, яшчэ ўсё не пакідаючы надзеі выпрасіць у шпака яго новую хату. Каровы ўжо прайшлі на пашу. Сірата Коля Халодны, гуртавы пастушок, трубіць у бутэльку без дна, выклікаючы з двароў авечкі. Толік даўно ўжо выпіў сваю шклянку сырадою і працягвае ранішні абход гаспадаркі.

А Ніна спіць. Як міла раскінула яна свае тонкія ручкі, як хораша ёй са смуглявым румянцам першага веснавога загару!

Перад акном у нас расцвітае чаромха. Я выходжу ў гародчык і абламваю галінку, стараючыся не абтрэсці расу з лістоў і духавітых кветак. Пасля кладу яе Ніне на падушку побач з яе кучаравай галоўкай. Малая ледзь прыкметна ўсміхаецца.

— Ну, ну, не прыкідвайся, уставай! — кажу я. І Ніна расплюшчвае вочы. Смяецца... Бо, пэўна, добра цяпер нагуляцца з сяброўкамі і сябрукамі пасля доўгай зімы, з яе душнаю хатай, хваробай і страшнымі банькамі, нагуляцца, а потым так соладка спаць і ўсміхацца праз сон! Не хочацца нават бабуліных казак, бо вясна бае сваю чароўную сонечную казку, бо гэтак соладка пахне над плотам росная чаромха.

Успамінаю пра сродак на гэтую ленасць.

— Уставай,— кажу,— паслухаем радыё.

— Паглянь, як будзе хараша — устану.

— А як казка?

— То гэтак во, памаленьку.

— А як песенька?

— То гэтак во — гоп!

Я надзяю навушнікі і ўключаю кантакт — «Хай будзе святло!».

«...нашу перадачу для дашкольнікаў,— гаворыць прыемны жаночы голас,— беларускай народнай казкай «Пых».

— Цсіі! — махаю я на Ніну, і яна ўжо на лаве. Знімае другую пару навушнікаў, расчэплівае іх і накладае на вушы. А тым часам праходзяць словы:

«Жылі-былі дзядулька, бабулька і ўнучка Аленка. І быў у іх гарод...»

Ніна заціхла і не змаргне.

«... А ў гародзе тым і капуста, і бурачкі, нават і рэпка жоўтая расла.

Захацелася дзеду рэпкі...»

— Бабка, бабка, сюды!

— Чаго? — паказалася з кухні бабуля.

— Борздзенька, бабка!

Бабуля выцірае аб фартух рукі і на вушы свае, што век не бачылі свету з-пад розных там хустак, накладае чарадзейскія вушы — навушнікі.

І заціхла...

А я ўсміхаюся, як пераможца.

Пэўна! — гары сабе на скаварадзе цыбуля, астывай у цёрле недатоўчаная бульба, бо нам цяпер не да гэтага! З-пад снегу векавога прыгону выбілася наша народная казка, расплылася па свеце і, зліўшыся з пахамі вясны, зачаравала ўсіх — і маленства, і старасць!

Ну, каб не гэты нарыў,— што выйшаў бы за малюнак!..

7

Малюнак не выйшаў...

На трэці дзень пасля таго, як у мяне з'явілася жаданне пачаць яго, паліцыя забрала дзядзьку Міхася.

Прыехалі культурна, на веласіпедах, у хаце яшчэ надзелі яму наручнікі і павялі...

Такое тут бачылі часта. Не плакалі толькі бацька і я. Ну, вядома ж, не плакаў і дзядзька. Ён спрабаваў нават усміхацца і пацяшаць нас, ды ўсё гэта было не так...

Праз некалькі дзён яго гналі гасцінцам з мястэчка, дзе пастарунак, у павятовы горад, дзе турма. На гэты раз ён быў адзін арыштаваны з Ганчароў, аднак разам з намі да гасцінца выйшла некалькі чалавек. Як заўсёды бывала. Блізка, вядома, нас не падпусцілі. Дзядзька ішоў не адзін,— чалавек іх ішло з пятнаццаць, як навабранцы. Паліцыянты пазлазілі з веласіпедаў і, злосна пакрыкваючы на нас, ішлі абочынамі дарогі.

Вось і ўсё.

Калі для нашай сям'і гэта нова, дык для ўсіх, хто навокал жыве, усё гэта — старая песня. Ну, што з таго, што ў Ганчарах забралі Міхася Ганчарыка, які, кажуць, усё чытаў ды пісаў, купіў радыё і слухаў яго месяцы са тры?.. Думаў, што адаткне акенца ў цёмным і душным закутку і сам будзе дыхаць, яму толькі стане святлей... Ды не — казалі, ён не такі: ён для ўсіх адчыняў сваю хату, дзяліў двое навушнікаў на чатырох суседзяў і сяброў, дзяліўся з імі родным хлебам розуму і радасці, якія ішлі з Усходу. Ды вось знайшоўся сабака і на яго. Добра яшчэ, што аднаго з хаты ўзялі: застаўся бацька, будзе каму араць ды касіць. А то дык і самога гаспадара, і хлопца маглі ўзяць, дарма, што яму шаснаццаць,— бяруць у людзей і такіх...

І вось мы робім з бацькам наш чорны кавалак хлеба ўдвух.

Гэта — не хлеб, гэта — торф, які мы капаем сёння на лузе.

Луг шырокі,— прастора ад поля да лесу,— у іншы час можа нават і паказацца, што тут прывольна. Ды паласа нашай сенажаці вузкая, як і ў большасці іншых,— на тры пракосы і «адбоек», паўпракос, які я яшчэ пазалетась выскубаў ад чужое травы адзін, пакуль вучыўся касіць. Яму капаем упоперак, каб торф складаць на сваёй траве. Бацька стаіць у чорнай калатушы па калені, увесь запэцканы, мокры ад поту, гразі і дажджу, які цярушыць сёння з самага ранку, нібы ўвосень. З ямы відаць толькі бацькава галава, без шапкі, з сівізною, якой, здаецца, стала значна больш. Ён заўзята маўчыць і шпурляе наверх вялікія чорныя цагліны торфу, а я адношу іх і складаю адну пры адной. Цагліны мокрыя, слізкія, цяжкія. Ды мне ўсё роўна лягчэй, чым бацьку, а ён усё не хоча, каб я яго падмяніў.

— Яшчэ накапаешся,— адказвае, нібы яму ад гэтага лягчэй.

Пад шэрым небам, на мокрай зялёнай прасторы мы не адны. Мы толькі бліжэй да гасцінца. Далей ад нас, у бок лесу,— відаць, як чарнеецца торф, ходзяць, згінаюцца ды разгінаюцца хлопцы, дзяўчаты, відаць нават, як выскакваюць з ямаў тарфіны. Хутка касавіца, усе нарыхтоўваюць паліва, каб за лета высахла. Лішне глыбока па торф не залезеш і двойчы з адной ямы яго не возьмеш. Такіх ямаў, залітых вадой, на лузе з кожным годам больш ды больш. Сена ад гэтага не робіцца больш, і дровы ў казённым ці ў купецкім лесе не таннеюць.

Жаўранкі не баяцца такога дажджу, як сёння. Іх не відаць у цьмяным небе, а толькі песня звініць, цярушыцца на траву, на кветкі і тарфяную чарнату разам з бясконцымі кропелькамі цёплага дажджу.

З гасцінца чуваць то грукат колаў, калі яны ўз'язджаюць на брук ці на мост, то час ад часу прагудзе аўтамашына. Машын у паноў няшмат, ходзяць рэдка.

Ужо было пад абед, калі я ўбачыў, як з гасцінца лугам ішоў да нас чалавек.

— Нехта ідзе,— сказаў я.

Бацька пакінуў капаць, а потым вылез з ямы.

Мы не малыя, таксама і ў цуды не верым, як бабы, а ўсё ж дзядзькі няма цэлы месяц, і невядома, калі ён прыйдзе. Няма пісем, не было і суда. Калі ж ён не вядомы — час яго звароту, дык чаму ж гэта мае адбыцца не сёння?.. Гэта — не думка, а туга, балючая, маўклівая туга... І мы з бацькам стаім і глядзім у той бок, адкуль да нас ідзе па лугавой дарозе чалавек...

Расчараванне было не поўнае.

— Іван,— сказаў бацька.

Мы пайшлі насустрач.

Гэта быў наш сусед, Іван Бразоўскі, Шуркаў бацька.

— Іван Паўлавіч, браце! — усклікнуў тата і, яшчэ не дайшоўшы да яго, неяк дзіўна, неяк па-бабску, як здалося мне, спытаўся: — Міхася ты не бачыў?

Іван быў страшны: яшчэ больш ссутулены, бледны, у пашарпаным адзенні. Падраныя чаравікі на босую нагу больш за ўсё іншае гаварылі, што ён з далёкай дарогі... Але ўсё ўсміхаўся, як і заўсёды раней.

— Здароў, здароў, Мікола Сцяпанавіч,— сказаў ён.— Бачыў, брат, бачыў. Здароў, Алесь! Як, брат, цябе пацягнула ўгару.

— Ну, і як жа ён, што ён казаў? Вашы, браток, усе здаровы. Бацька з Міхасём нашым усю зіму ездзілі ў лес, малыя растуць.

— Коля ўжо, мусіць, вучыцца? — з усмешкай спытаўся Іван.— А як Люба? Як Шурка?

— Коля вучыцца,— сказаў бацька, прыкметна спяшаючыся расказваць,— Шурка з Нінай маёй не разліва́да, а Люба, браток, яна, сам ведаеш, плача... Ну, дык што ж ён казаў?

— Нічога не казаў,— зноў усміхнуўся Іван.— А як ён,— скажу. Закурыць няма? Хаця ж, ты не курыш... Забыўся. Я, брат, і гаварыць амаль забыўся за год. Давай прысядзем.

Мы паселі на мокрай траве, дзе стаялі.

— Міхась у Бярозе,— сказаў Іван.

І ўсё адразу стала ясна.

Пра гэтае месца гаварылася шмат, аб ім спявалі песні, за якія вельмі проста было трапіць туды, пра што спяваеш. Канцэнтрацыйны лагер, зроблены пяць год таму назад у дапамогу турмам, якімі ўжо цяжка, відаць, запалохаць народ. Картуз-Бяроза — два словы, што на ўсю Польшчу і на ўвесь свет праславілі дагэтуль невядомае заходнебеларускае мястэчка.

— Бачыў я яго цэлы месяц,— гаварыў Іван.— Аднак гаварыць не прыйшлося. Сам ведаеш, чуў — там не гавораць. Там ты, брат, не Мікола Ганчарык, а я не Іван Бразоўскі. Нумар 2786-ы. Ну, у Міхася ён быў большы на некалькі сот папаўнення. І заўсёды — маўчы!.. Ведаеш, як сустракаюць там нашага брата? Нават і пана Дэмбіну, што вёз нас туды, сустрэча гэтая кранула за сэрца. За паліцэйскае сэрца, чуеш? За кіламетр да лагера кажа: «Ну, камісары, сядзьце ды падсілкуйцеся з мамінай торбы. Тут вас накормяць!..» Вядома, селі, а ў горла не лезе... Не толькі навічкам, а і нам, хто ўжо дагэтуль еў у наручніках. А сустрэча такая — па камандзе «бягом!» скрозь паліцэйскі строй, пад гумамі. Пасля, каля самага дроту, паставілі на калені. Ботам у спіну, каб тварам адчуў гэты калючы дрот, адчуў, што значыць «вольна і непадлегла айчызна» [1] пана Пілсудскага. Так вось і жыў да апошняга дня, не ведаючы, колькі там прыйдзецца прасядзець. Праўда, мы не сядзелі. Работа такая, каб ты таксама помніў, дзе знаходзішся: каменне цягаем з месца на месца, яму капаем тры дні — глыбокую, прамую, роўненька аскрэбваючы бакі,— а потым засыпаем і ўтрамбоўваем... А вольны час прастойвалі «на бачнасць» [2]. Сядзець можна толькі на падлозе, абняўшы

---

[1] Свабодная і незалежная бацькаўшчына.

[2] Смірна.

калені. А горш за ўсё — магільнае маўчанне. Або шэпт— асцярожны, ціпком... Адзін толькі раз пачуў я там адкрыта чалавечы голас. Гэта было спачатку, як толькі нас прыгналі. На калідоры нас зноў малацілі гумавымі палкамі, прыгаворваючы: «Тэмп камунэ!» [1] I вось адзін украінец гукнуў на ўвесь калідор: «Хай живэ Радзяньські...» Дакончыць яму не далі. Збілі так, што ляжаў у крыві. Малады таварыш, гарачы.

Там наша справа — выседзець тэрмін ды зноў на волю.

Гэта, брат, не турма...

Ну, дык як жа нам, Мікола Сцяпанавіч, закурыць?

— Ды што курыць,— узняўся бацька з травы.— Хадзем лепш да торбы ды перакусім.

— I гэта можна. Таксама ёсць апетыт.

Бацька пакроіў хлеб і парэзаў тонкае сала. Выняў з торбы маладую цыбулю і паўлітроўку малака. Сеўшы, Іван усміхнуўся:

— Міхась, здаецца, мяса не еў?

— Але, брат, ён у нас два гады быў вегетарыянцам,— сказаў бацька і, мне здалося, засаромеўся. Але таксама ўсміхнуўся, дадаўшы: — Каб яшчэ трохі, дык і нас з Алесем угаварыў бы.

— Ат, годзе вам! — перапыніў я бацьку і зачырванеўся.

— Дзівак Міхась,—сказаў, кіўнуўшы галавой, Іван.— Лячыць народ ад голаду вегетарыянствам! Здорава, дальбог! А ўсё ж харошы дзівак. Шкада такую сілу. Ды нічога, і ён зразумее...

— Ты не сказаў, Іван, як ты бачыў яго.

— Ну, што там бачыў! Бачыў. Першы раз бачыў, калі іх гналі ў сталовую. Метраў пяцьсот «качыным крокам» — на кукішках, трымаючыся аберуч за вушы. «Слухаён рад'я з Москвы!» — рагаталі паліцыянты. Гэта не

---

[1] Знішчай камуну!

спецыяльна для Міхася прыдумана: такі паход усе праходзілі — беларусы, украінцы, палякі... Пасля мы аднойчы стаялі побач «на бачнасць». Як заўсёды, маўчалі, глядзелі ў сцяну. А як жа мне хацелася хоць твар, хоць вочы ягоныя ўбачыць, каб хоць вачыма сказаць яму, напомніць яго ранейшыя словы: «Каб дайсці да сапраўднага шчасця людзей, не хачу пераступіць цераз труп нават аднаго чалавека...» Ды не яго гэта словы, не нашы! Даўно мы пераступілі цераз іх, таксама як пераступілі цераз труп царызму, як пераступім цераз панскі труп!..

Бацька маўчаў. Ніколі яшчэ я не бачыў яго такім сумным, прыгнечаным.

— І што ж, забралі ўсё? — спытаў Іван.

— Усё. І прыёмнік, і ўсё, што ён пісаў.

— Ну, бачыш. Не раз я гаварыў табе, што справа не ў гэтым, што трэба змагацца з панамі інакш.

На гэты раз маўчанне было вельмі горкае.

— Там не адзін Міхась,— сказаў Іван.— Бачыў я і яшчэ з нашага боку. Усе, хто думае, хто хоча жыць,— усе за кратамі ды за дратамі. Не, брат, так доўга не будзе. Хопіць!

Мы памаўчалі зноў.

— Ну што, Алесь, а ты рысуеш? — спытаў Іван.

— Ат, рысую...— сказаў я, і першы раз за ўсё жыццё стала не радасна, а сорамна ад гэткага пытання.

— А што там «ат»! Ты, хлопец, духам не падай, рысуй. Хлеб наш горкі, але не вечны. Як паночкі гавораць: «Няма таго дрэннага, з якога добрае не выйшла б». Чуў? Будзе і наша свята. Што дзень — то бліжэй яно, а ты ж яшчэ хлапчук,— возьмеш сваё... А гэта я не так сказаў: не паночкі гавораць, а польскі народ. Ён таксама свабоды чакае, таксама сядзіць — і ў бядзе, і ў турме, і ў Бярозе... Ну, а што тут у нас?

І мы расказвалі. Ды гэта ўжо нецікава.

Калі Іван пайшоў далей па лугавой дарозе і з тарфяных ям насустрач яму выходзілі людзі, з якімі ён гава-

рыў, і потым, калі ён памалу зацёрся ў шэра-зялёнай далечыні,— мы ўсё з бацькам стаялі.

Што думаў бацька — не ведаю. Ён быў таксама пануры.

У мяне быў не сум, а боль на душы. Мне хацелася зараз жа, следам, ісці за Іванам, спытацца ў яго пра многае, аб чым я думаў сам, асабліва апошнімі днямі. Хацелася сказаць яму, што дзядзька, самы лепшы друг мой, дзядзька Міхась не раз сумняваўся ў тым, у што верыў. І я пачну цяпер, усё пачну ад пачатку — і кожны дзень майго жыцця, і кожны малюнак у новым альбоме. Я не дам яго ў рукі таму, хто накладаў дзядзьку наручнікі! Буду вучыцца і ў такіх, як Іван, буду шукаць іх, часцей выходзячы з хаты, у якой прайшло яно і ўжо не вернецца назад, маё юнацтва. Не вернецца — і не трэба! Толькі б дзядзька вярнуўся!

— Што, Алесь, мо пачнём?..

Як ён змарнеў за гэты час, мой бацька! А ўсё ж ідзе да ямы першы.

— Я палезу капаць,— сказаў я, спыніўшы яго.— Ты паскладай.

Ён паглядзеў на мяне, падумаў, здаецца, нават усміхнуўся і аддаў рыдлёўку.

1943—1955 гг.

ТЫ МОЙ НАЙЛЕПШЫ ДРУГ

ШУМЕЛА МОРА

Верасень трыццаць дзевятага года.

Цёмная, мокрая ноч на заходніх подступах Гдыні.

Злева, у даліне, гарыць вялікая кашубская вёска. На фоне полымя злыднем тырчыць касцельная вежа. Нядаўна там засеў трэці кулямёт нашай роты. Там цяпер тоўсты, спакойны Кубата, катовіцкі шафёр, з цэлым партфелем, як мы жартавалі калісьці, матчыных пісьмаў за пазухай. Там цяпер Петрык Любка, ад ціхай вячэрняй гаворкі якога дзіўна пахла нашым беларускім сенам... І гэта было ўжо, здаецца, таксама *калісьці,* ледзь не ў далёкім мінулым... Калі мы ляжалі на другім паверсе казарменных ложкаў, пад зялёнымі шорсткімі коўдрамі, побач, і перад сном шапталіся, часамі вельмі доўга.

Таксама «тактыка»! — на вежу касцёла, асветленага пажарам, ды перад самым носам ворага, узняць адзін станкач, узброены дзвюма стужкамі патронаў і цвёрдым загадам — стрымаць ворага з усёй яго наземнай і паветранай тэхнікай...

Што ж, мы павінны былі рабіць і не такія цуды. За тры дні да пачатку вайны наш кулямётны разлік сядзеў на гарышчы адзінокага дома перад самай гранічнай паласой, што аддзяляла ад нас тэрыторыю «свабоднага горада Гданьска», які ўжо даўно стаў фашысцкім плацдармам. Туды каля нашага дома ішла нешырокая брукаваная дарога. На граніцы над гэтай дарогай угару тырчала пярэс-

тая жэрдка шлагбаума. Іменна ён, гэты шлагбаум, пры дапамозе нашага «максіма» павінен быў стрымаць першы націск фашызму. Побач з «максімам» на стале ляжаў, у выглядзе тонкай брашуркі, загад камандуючага абаронай Узбярэжжа: «Пры з'яўленні ворага — закрыць шлагбаум і агнём стрымліваць першы націск аж да прыходу падмацавання...»

Праўда, плютановы Возняк, які тады пасланы быў з намі,— тоўсценькі, пажылы ды вясёлы качар, выпівоха, які за дзесяць год службы то ўздымаўся да чына сержанта (старшыны), то асядаў да капрала, а цяпер якраз займаў прамежкавы чын, сваю залатую сярэдзіну,— растлумачыў нам той загад па-свойму:

— Г... айца святога,— сказаў ён, зірнуўшы ў брашуру.— Слухай маю каманду. Убачыш ворага — чашы за трэцюю гару, там бахні раз пану богу па вокнах і — далей, ногі ўзяўшы за пояс, да самых казармаў!.. Ну, у каго ёсць грошы? Хто пойдзе ў вёску, у краму?..

Разлік, які змяніў нас там ноччу на трыццаць першага жніўня, дзейнічаў потым згодна загаду. Шлагбаум быў закрыты, аднак замест прадбачанага інструкцыяй ворага ў пешым ці конным страі туды прыйшоў адзін-другі артылерыйскі залп, пасля якога каля руінаў доміка прайшлі аўтаматчыкі.

Такі самы цуд адбудзецца досвіткам і на касцельнай вежы,— няхай толькі Кубата з Любкам пададуць адтуль голас...

Зрэшты, і мы называемся грозна — першы разлік штурмавога кулямётнага ўзвода. Першы нумар разліку, шахцёр Ян Філец,— найлепшы кулямётчык нашага марскога батальёна. Нічога, глупства тое, што ў нас толькі дзве стужкі, пяцьсот патронаў...

Па лісці бручкі, у якой мы залеглі перад узгорачкам, аднастайна бубніць халодны дождж. У акопчыках, выграбеных на скорую руку, збіраецца вада, і пры кожным руху пад каленьмі чмякае гразь. Ад пажару паблісквае мок-

рае бручкавінне і нечая мокрая каска. Направа, пад абрывам, мора. Усхваляванае, яно ракоча вельмі ж панура. Над абрывам — таксама панура і дзіка — вецер шуміць у бур'яне і хмызняку. Жорсткім языком тугі праводзіць ён па пералозе, бур'яне, бульбянішчы, гне і цярэбіць лісце нашай бручкі. Час ад часу ўзлятаюць нямецкія ракеты і спакойна асядаюць над берагам і вадою шырокімі парасонамі сіняватага святла. Тады відно, як на ўзгорачку, *перад якім* — таксама тактыка! — стаіць наш, накрыты коўдрай, станкач, адчайна змагаецца з ветрам сухі бульбоўнік. Да жудасці верыш, што адтуль замахваюцца варожыя рукі з доўгімі даўбешкамі гранат...

А мора шуміць...

Праз шум ягоны раз-поразу аднастайна лезе ў душу галашэнне сірэны — з далёкага, самотнага ў імглістай цемры маяка. Цягучы, сумны крык!.. Гэта не хоча паміраць наш порт, на які, як толькі стане днець, зноў абрынуцца бомбы. Гэта не хоча паміраць наш акрываўлены, працярэблены смерцю гарнізон,— з усіх бакоў акружаны, яшчэ ўсё нязломны ў няроўным змаганні.

Яшчэ нядаўна рэкруты,— толькі паўгода таму назад,— цяпер, на трэцім тыдні вайны, мы ўжо салдаты, абстраляныя да той жывёльнай абыякавасці, з якой можна жаваць і спаць побач з трупам таварыша.

Час ад часу толькі ўстае перад вачыма воблік старое ў валёнках і незашпіленым кажушку... Яна ўсё ідзе за санямі, якія даўно... не паўгода, а цэлую вечнасць таму назад везлі цябе да першай чыгуначнай станцыі. Ідзе, спатыкаецца, нахілілася супраць ветру. Ужо не толькі слёз, але і твару яе не відаць. Не, ты бачыш цяпер і гэтыя слёзы, і гэты воблік — адзіны і непаўторны. Ты мацуешся, хочаш узняцца і ўздымаешся туды, дзе думкі пра фашызм, пра нашу справядлівую вайну, ды ён усё ж вяртаецца — гэты воблік... І вось ты без слоў, але з тугой, якая недаступна для гэтай самотнай сірэны ў імгле, ты крычыш, пратэстуеш усімі сіламі маладое душы. Польскі салдат, беларус-

кі юнак, ты паўтараеш перадсмяротны крык твайго далёкага, даўняга сябра, героя гаршынаўскага апавядання, якое і ты калісьці чытаў: «Маці мая, дарагая мая! Вырвеш ты свае сівыя косы, ударышся галавой аб сцяну, праклянеш той дзень, калі нарадзіла мяне, увесь свет праклянеш, што выдумаў на пакуту людзям вайну!..»

На досвітку мы нечакана пайшлі ў наступленне.

Ланцуг наш доўгі: направа — да мора, улева — да далягляду. Але ён рэдкі. Агонь лёгкіх гармат, які падтрымлівае нас, таксама рэдкі. Аднак і гэтае цёўканне падбадзёрвае. «Максім» расчлянёны: Філец нясе ствол, я згорбіўся пад станком з палазамі. Абапал — стралкі. Штыхі іх таксама не здаюцца бездапаможнымі. Нас не здзіўляе, здаецца, і тое, што вораг маўчыць. Падбадзёраны гэтым маўчаннем, наш порсткі прыгажун капрал Вайтыга крычыць, што ўвечары, пся крэў, мы будзем у Берліне!..

Ды што капрал!.. Мне ўспамінаецца міжволі капітан, камандзір нашай роты, салідны акулярысты сугней, яго прамова перад строем, напярэдадні баёў:

«Як будзем браць іх гарады — не напівацца!..»

Свае ракеты стрымліваюць наша левае крыло, выраўніваючы ўсю лінію наступлення. Тады відно, як адны з хлопцаў, католікі, становяцца на калена і паспешліва хрысцяцца над кантычкай, а іншыя, прысеўшы на кукішкі, не менш нервова вызваляюцца ад лішняга цяжару... Зноў ідзём. Грязнем у размоклай раллі, шалахцім бульбянікам, абарочваем мокрыя качаны капусты. Праходзім адну, другую вёску... Пустыя. За гародамі трэцяй кашубскай вёскі — шырокі, нізкі луг. Рэдкія вербы. Тарфяныя ямы, поўныя вады. Пасвяцца каровы,— іх многа і ходзяць вольна, без пастухоў.

Тут і канчаецца наш трыумфальны марш.

За лугам — вялікія ўзгоркі, на схіле якіх засеў у акопах вораг. Недзе адтуль на нас вось-вось абрынецца агонь артылерыі. Мы ляжым на мокрай траве. Нават лапаткі ёсць не ва ўсіх... Снарады топчуць нашу лінію некалькі

доўгіх, бясконцых... мінут ці гадзін?.. Чуваць увесь іх шлях: ад гарматных ствалоў — па траекторыі — да выбуху. Адзін, другі... дваццаты... соты... Нячутна далятаюць і асабліва страшна разрываюцца «цяляты» марской артылерыі, да якой мы ніяк не прывыкнем. Раз-поразу чуваць, як урывана зараве, нібы ахне, працятая асколкам карова. Калі не ляжа адразу — зноў скубе... з нейкім жудасна мудрым, незразумелым спакоем. Капрал наш, забыўшыся на думку пра Берлін, шыецца тварам у траву і час ад часу наслепа крычыць: «Агонь!» Я ляжу за вярбою, побач з якой — наш стары, узор 1908 года, станкач. Флегматычны Філец і цяпер, здаецца, спакойна выглядвае цэль. Зрэшты, гэта няцяжка,— у акопах немцы стаяць і ходзяць на поўны рост, што нам добра відаць і без бінокля.

На мокрым лузе побач з морам у нас няма нават і той перавагі над ворагам, якую аднойчы,— чытаў пра такое,— мелі над італа-фашыстамі абісінцы. Ветру няма, гэты луг не падпаліш, як афрыканскія джунглі, на ворага не пойдзе полымя. Толькі мы самі амаль такія ж бездапаможныя, як абісінцы...

Станкач наш дудзіць час ад часу, уздрыгвае, аддаючы апошнія патроны. Я іх таксама лічу, прапускаючы ў пальцах стужку. Капрал Вайтыга, не вымаючы носа з травы, зноў пытаецца:

— Адступаюць?!

Філец лаецца зноў, ужо неспакойна кідае сваё сілезскае:

— Пяр-ру-не, дзе ж там!..

І вось нарэшце ўсё — патроны канчаюцца. Мы застаёмся толькі з кінжаламі. Па статуту нам належацца пісталеты. Але дзе ж там, пяр-ру-не, калі і вінтовак усім не хапіла!..

Салдатаў не знаёмяць з таямніцамі ваеннай гаспадаркі. І нам невядома, чаму так атрымалася: прыйшла мабілізацыя, дый сам народ паўстаў, і раптам — няма чым узброіць? Хоць бы вінтоўкамі!.. Ну, а куды падзеўся

амаль увесь той флот, апіраючыся на які паны крычалі, дамагаліся калоній у гарачых краінах? Чаму не лятаюць хоць тыя самалёты, што зрэдку лyталі перад вайной?.. Нічога мы не ведаем. Мы можам толькі дзівіцца ды абурацца — шэптам або моўчкі. Мы маем права толькі ведаць, што нас мала, што пасля кожнай сутычкі нас яшчэ менш, што вораг выпрабоўвае на нас усе віды і калібры свае магутнай тэхнікі, што ён недасяжны для нашых штыхоў ды кінжалаў...

Аддаўшы станкачу апошнія патроны, я паварочваюся на спіну і ў той бок, адкуль мы прыйшлі, паказваю пустую скрынку. Адзін, другі раз... Зноў і зноў... Там недзе трэці нумар, кашуб Конке, гдыньскі ламавы возчык.

Ён не адказвае на мой SOS.

І я паўзу туды сам. Усе мы доўгія, увесь наш батальён падабраны, відаць, для парадаў — па росту. Паўзці па голым лузе, на вачах у ворага, ды яшчэ такому бамбізе — недарэчна. І я бягу, лавіруючы паміж каровамі, пад музыку выбухаў і асколкаў.

Конке ляжыць у гародзе, упоперак грады, тварам у зямлю, і апошняя кроў яго сцякае з-пад жывата ў баразну. Побач, паміж галоўкамі капусты,— патронная скрынка. Спачатку я ўспамінаю, што гэта — апошняя, потым, падняўшы яе, адчуваю, як шалахціць у скрынцы пустая стужка...

Вярнуцца на лінію не прыйшлося. Сябры сустрэлі мяне за капустай, на лузе.

Гэта ўжо быў не ранішні рэдкі ланцуг, а рэшткі яго, меншыя, чым заўсёды.

Першы бяжыць капрал.

— Немцы! — крычыць ён.— Немцы! Назад!..

За капралам — Філец з нерасчлянёным кулямётам на плячах.

За імі ў густой перадвячэрняй імгле вырысоўваецца некалькі рухомых сілуэтаў, і адтуль упершыню даходзіць да маёй свядомасці крык: «Гэн-дэ гох!» На павароце за

вугал цаглянага хлява капрал Вайтыга падае потырч на мокры брук з адчайным крыкам:

— Брацяǃǃ

На бягу заўважаю першую кроў на ягонай шчацэ; бачу, як ён хапае ротам паветра...

Другі голас даганяе нас з Фільцам на вуліцы.

— Хлопцы! Ратуйце! — крычыць Савіньскі, яшчэ бегучы з прыпаданнем на адну нагу.

Ён — са стралковай роты, малазнаёмы мне, аднак у крыку ягоным я чую апошні зварот капрала: «Брацяǃǃ»

Філец вымае галаву з кулямётнай рамы і з грукатам скідае наш станкач на брук. Відаць, не падумаўшы нават, што і статутам гэта прадугледжана. Мы хапаем Савіньскага пад рукі, бяжым, а ён абвісае, цяжэе з кожным нашым крокам. На прыгуменні заўважаю конныя граблі з тонкімі аглоблямі. Падскакваю на адной з іх — яна, нарэшце, ломіцца з хрустам. Распяразваем рамяні, вешаем іх, зашпіленыя, на плечы, прасоўваем у рамяні кавалак аглоблі, саджаем на яго Савіньскага і зноў бяжым. На шыях у нас — сутаргава-ўчэпістыя рукі таварыша. Словы яго пераходзяць у нейкі расслаблены, амаль дзіцячы лепет, просьбу, пяшчоту, якая болем адгукаецца ў душы...

За намі доўга трашчаць аўтаматы. Вакол нас, яшчэ ўсё абмінаючы нашы шырокія, трайныя плечы, спяваюць кулі. На бульбяным полі навокал цяжка гупаюць міны і ядавіта звіняць асколкі.

Пасля, за ўзгоркам, насустрач нам — дапамога. Ланцуг, таксама як і наш уранні, рэдкі. Бесказыркі матросаў, каскі, пілоткі пяхоты, штыхі нашы і штыхі французскія — можа, яшчэ з-пад Вердэна — тонкія, доўгія... Усё гэта ў імклівым наступе нахілена наперад.

Усё на свеце — і страляніну, і выбухі мін — пакрывае наша «ура!», і слова «брацця» гучыць у ім ужо інакш, і слёзы самі коцяцца па маім даўно нямытым і няголеным твары... Хоць і не вернуцца, можа, і гэтыя, а ўсё ж мы — сіла, мы яшчэ сіла!..

Глыбокі, цёмны яр з кустамі і дрэвамі на абрывах. «Бабі дол», які праз некалькі дзён стаў апошнім апорным пунктам і месцам смерці нашага гарнізона. Гдыня, мы чуем тут, ужо захоплена. Для нашых раненых застаўся толькі вось гэты дом з белым палотнішчам на даху. На палотнішчы — вялізны чырвоны крыж, які ўсё ж не ратуе ад фашысцкіх авіякулямётаў.

Тут быў дагэтуль заразны шпіталь. У цемры ледзь відаць павыкіданыя з палатаў сеннікі, многа насілак. Стогны і — асабліва страшная — цішыня пад дожджыкам. Калі мы праходзім тут са сваім акрываўленым цяжарам, з адных насілак нас аклікае ціхі, дзіўна стрыманы голас:

— Калегі, запалка ёсць?

Гэта — адзін з тых, што маўчаць, і на насілках застаючыся салдатамі.

На ганку шпіталя нас сустракае маладзенькая дзяўчына — у белым адзенні санітаркі і ўся ў святле з калідора. Хусцінка з чырвоным крыжам на лбе так блізка ад жалезнага канта маёй каскі, а вочы — поўныя слёз — яшчэ бліжэй, даходзяць у самае сэрца.

— Хлопчыкі, родныя, вы іх не пусціце сюды?..

Яна бярэ з талеркі, што ў левай руцэ, і падае нам — як дзецям, адразу ў рот — піражнае. І мы жуём.

— Пяр-ру-не! — прыглушана мармыча Філец. І абрывае, мне здаецца, з прыплачам.

К чорту іх, слёзы!.. Не, дарагая, мы іх не пусцім!..

Так гаварылі мы і Савіньскаму, калі палажылі яго на падлозе шпітальнага, поўнага крыку і стогнаў, калідора.

Так думалі мы пасля, зноў лежачы каля другога станкача, на тым узгорку, дзе нас сустрэла ўвечары «ўра».

І зноў налева ад нас ляжалі пад дажджом бяссонныя сябры, а направа, пад іншым ужо абрывам, шумела мора і галасіла ў імглістай цемры сірэна маяка...

На трэці дзень прыйшлі разгром і няволя.

КРОЎ НА СЦЯНЕ

Спачатку было нас некалькі сот. Мы, марская пяхота, проста пяхота і рознае іншае войска. Усё, што ацалела, што магло ісці. Гналі нас па знаёмай дарозе. Польскія дзеці давалі нам яблыкі, хлеб, польскія маці плакалі. Другія суткі, ужо на варожай зямлі, нас везлі ў перапоўненым таварняку, без яды і вады, пад замком. Пяць сутак марылі за дратамі шталага, дзе нас было ўжо некалькі тысяч. Перапісалі, пабілі на групы, далі кожнай групе ахову, вахмана ці двух, і — за вароты, на працу.

З таго дня засталося нас дваццаць. З розных палкоў. Кадравікі і старая «рэзерва».

Нас прывезлі ў маёнтак, дзе над векавымі ліпамі дыміў комін вялікага бровара і млосным смуродам брагі было насычана ўсё навокал — ад шорсткіх, як перасохлыя вехці, вусоў зубатага вінакура да шэрых леташніх стагоў саломы далёка за гумнамі.

Дарогі з паўстанка ў маёнтак — не больш за кіламетр, а канваіраваць нашу арбайтскаманду выйшла іх, швабаў, з пятнаццаць. Паляўнічыя стрэльбы. Мушкеты нейкія, бадай, з эпохі Фрыдрыха Вялікага. Нагайка з алавянай галкай на канцы (гэтым узброіўся якраз той вінакур). І аўтамат. Сынок аконама, нагала стрыжаны шчанюк у форме гітлерюгенда, нёс яго на баявым узводзе, з пальцам на спуску.

Сустракалі нас, відаць, усе, хто ўжо або яшчэ трымаўся на нагах.

І ўсе глядзелі, вухкалі на нас, як на самых сапраўдных разбойнікаў...

Мы думалі, дзівакі, што тут нас, нарэшце, хоць трохі накормяць. («Немец спачатку дасць есці, а потым спытае работы»,— гаварылі калісьці палонныя з першай сусветнай вайны). А нам далі вялікія металічныя кашы, трохзубныя матычкі і пагналі ў поле. Ужо не па-святочнаму, без шыку — толькі наш вахман і аконам. За садам пачы-

налася бульба, а канчалася яна там, дзе, як у казцы, неба сутыкаецца з зямлёй. Бровару бульба патрэбна, і ўжо кастрычнік пачаўся — спазняемся. Так гаварыў аконам вахману.

І вось пацягнуліся змрочныя дні. Безліч бясконцых барознаў апоўзалі мы сырымі каленьмі, процьму кошыкаў бульбы выграблі з зямлі. А колькі ж бяссільнай нянавісці, горкай крыўды зазналі нашы нервы, затузаныя голадам, холадам, здзекам, тугой!..

Адно ўспамінаецца лёгка і светла — дружба.

Нядаўні наш ротны кухар Збых — цяпер не ў белым каўпаку і не з такой чырвонай, паліванай ражкай — самаахвярна апякаў гарачай бульбай рукі, выкладаючы яе з катла на доўгі стол, і ніколі не было таго, каб нехта з нас атрымаў пяць бульбін тады, калі другому прыходзілася чатыры з палавінай. Так было вечарамі. Раніцай сутачны хлебны паёк, па дзвесце грамаў, ён таксама дзяліў з аптэкарскай дакладнасцю. Тое ж было з абедзеннай бурдой, якую мы, без хлеба, сёрбалі заўсёды ў полі. Вечарамі, на нарах халоднай адрыны, пры кволенькай электрыцы (і на лямпачках эканомілі), мы рэзаліся ў самаробныя карты, бурна, часцей за ўсё па-пустому, але бяскрыўдна спрачаліся, рагаталі, спявалі, а потым, кожны па сабе, снілі волю і хлеб. Казік Халупка амаль штоночы крычаў і плакаў праз сон, паўтараючы «мама» і «Зося»... Крык гэты часта будзіў каго-небудзь з сяброў, нехта часамі нават уключаў святло і, стуліўшыся, доўга сядзеў на саломе. За дошкамі пераборкі, што аддзяляла нас ад канюшні, мерна жавалі і фыркалі коні, пазвоньваючы ланцугамі кантараў. Па чарапіцы манатонна паклёўваў бясконцы восеньскі дождж. А ў кутку, над смярдзючай парашай, варожай насмешкай цьмяна блішчала вялікае, рабое ад пратал́ін люстра. Прачыналіся яшчэ адзін-другі, перакідаліся словам, тушылі святло і зноў аціхалі. На досвітку грымеў замок і чуўся агорклы вахманскі голас... Капаючы бульбу, мы старанна раўняліся ў рад, ніхто не вытыркаўся, нават хоць бы на

нос наперад, як ні стараліся нас падзадорыць на гэта брахлівыя, наіўныя батрачкі, як ні крычалі аконам ці вахман вечнае «польнішэс швайн!..».

Пасля, аднак, між намі аб'явілася гадзіна. Пажылы пехацінец, панурэйка Фліс, «рэзерва», з тых пазнанякаў, што гавораць троху па-нямецку. Ён пачаў вырывацца ў рабоце, усё больш ды больш нахабна агрызаючыся з намі, завёў нейкія шэпты ды хаханькі з вахманам і нават са сваімі збіваўся не толькі на мову, але і на думкі нашых гаспадароў. Тыя яго, вядома, хутка заўважылі і пачалі ставіць нам у прыклад удзячнай працавітасці, у доказ таго, што мы — няўдаліцы і нават сабатажнікі.

Неяк апаўдні аконам забраў Фліса з поля і павёў у зусім недалёкую вёску. Увечары Фліс вярнуўся ў нашу адрыну адзін, без вахмана, проста мармычучы ды ззяючы ад шчасця. Ён будзе працаваць у цесця самога гера аконама! Ён будзе хадзіць туды сам і прыходзіць, як сёння, сам!.. Ён нажорся, як чоп, гэты рабочы гітлераў бугай, і з сабой прынёс бутэрброд, які доўга і даўка чвакаў, лежачы на спіне...

Гэтак пайшло штодня. Шчасце яго не ўмяшчалася ў ім. Ён мог гадзінамі бубніць пра ўсе падзеі свайго дня, пра кожны кавалак яды, пра кожны крок сваіх баўэраў... Яго, вядома, абсякалі. Ён трохі агрызаўся, а то баязліва маўчаў, нават і ў страху хітра пасміхаючыся. Найгорш, аднак, было тое, што сёй-той з нашых хлопцаў пачаў спакваля здавацца, прыкметна зайздросціць яму. Голад...

А потым выбухнуў боцман Антоні.

Ён быў малодшы механік з «Віхра», марак. Захварэў у жніўні, і вайна застала яго на беразе. У няволі Антоні як быццам да часу зняў з сябе набытае шматгадовай службай званне і стаў проста старэйшым таварышам, якога любілі за сціпласць, за ўсмешку і апавяданні пра рэйсы ў краіны неймаверна цікавых прыгод, у тым ліку, вядома, і самых зманлівых — з чужымі красунямі. Расказваў ён так шчодра, што мы прывыклі і засынаць пад гэтую дабра-

душную буркатню, і прачынацца, і зноў засынаць... Бывала, слухаеш яго, задрэмлеш, зноў прачнешся, а ён усё сядзіць каля чыгуннай печкі, глядзіць на агонь і слініцьпакурвае люльку з нямецкай «сечкай». Прыўзнімешся на локці і скажаш яму (мы ўсе, намнога маладзейшыя, былі з ім на «ты»):

— Што, Антоні, цягніка чакаеш?

А ён усміхнецца — па-свойму сумнавата, добра — і ціха адкажа:

— Так, браце, курчэ пячонэ...

Гэтым «печаным куранём» ён падмяняў для сябе ўсю тую непрыкрыта грубую лаянку, якой мы з казармаў былі, здавалася, безнадзейна заражаны.

Значыцца, Фліс хваліўся сваімі гаспадарамі. І баўэр вельмі добры, і фраў добрая, і нявестка — таксама. Іхні адзіны сын быў недзе на вайне, камандзірам батарэі, а жонка яго, гэтая самая нявестка Кэта, хадзіла — ён і пра гэта не раз гаварыў — спачатку тоўстая, а потым нарадзіла хлопчыка. Камандзір батарэі неўзабаве, ужо ў пачатку зімы, прыехаў у адпачынак з французскай граніцы. І быў таксама вельмі добры з Флісам. Ажно руку яму гер лейтнант Горст падаў, ажно паклікаў у спальню і пахваліўся нашчадкам...

Каб толькі ж гэта!

Калі пачаў ён, Горст, бацькам і Кэце паказваць свой франтавы альбом, дык узяў ды паклікаў таксама і Фліса з двара.

Альбом — з польскага фронту. Там былі вельмі прыгожыя — «чыстыя», Фліс гаварыў,— здымкі разбураных гарадоў, спаленых вёсак, трупы салдатаў, жанчын, дзяцей. «Многа такіх усякіх здымкаў». Што сам гер лейтнант здымаў, а што здымалі іншыя, ягоным апаратам. То ён, гер лейтнант, на маршы, верхам, перад усёй сваёй батарэяй. То ён рукой каманду падае: «Агонь!» То ён пасля глядзіць, любуецца, што нарабіў. Руіны, трупы — разам з ім.

— Гэтыя здымкі,— расказваў нам мармытун,— ну, тыя, дзе і ён, Горст павялічыў, нават пяць штук пад шклом прывёз, у рамачках такіх. І паразвешваў у хаце. Адзін дык над ложкам у Кэты, у саменькіх галавах. А яна...

— Маў-чаць! Ты... скур-вы-сын! Ты мне...

Антоні ўсхапіўся ля печкі.

— Ён тваім горам!.. Крывёю нашай!.. Сцены свае!..

Антоні ажно задыхаўся.

Мардаты Фліс, які сядзеў на нарах, асеў глыбей у салому, прыгорбіўся. Змоўк і глядзіць на Антонія, на нас, нібыта ўпершыню адчуў, што ён — яшчэ тут, што ён — адзін супроць усіх...

Далей было, што было, калі ён зноў акрыяў,— назаўтра, наогул пасля,— а ў той вечар ён звяў і раскіс, як дзярмо. Проста гадка глядзець... Зрэшты, і потым ён не палепшаў, а толькі стаіўся. Ды гэта — пазней...

А ў тую ноч, калі ўсе ўжо спалі, а я прачнуўся, як ад штуршка, Антоні яшчэ ўсё сядзеў каля печкі. Я ўстаў і падышоў да яго. Сеў побач, на другой табурэтцы. Антоні слініў-пакурваў сваю люлечку, што ўжо, здаецца, даўно не дыміла, і пёк на распаленай да чырвані печцы бульбу, нарэзаную проста пялёсткамі.

— Бяры, Уладак, еш,— усміхнуўся ён. Зноў ранейшы — спакойны і добры.

Я маўчаў. Нават падзякаваў кіўком, узяўшы гарачы, хрусткі скрылёк.

— Табе не холадна?

«Не»,— закруціў я галавой. Салгаў. Бо плечы пад ушчэнт зношанай кашуляй яшчэ падрыгвалі ад холаду, які быў за намі — навокал і ўверсе.

— Сагрэешся трохі...

Ён, мусіць, зразумеў, што я і ўстаў, і чакаю — не так сабе. І ён неўзабаве пачаў:

— Над узгалоўем... Чуў?

Я ўсё маўчаў, чакаючы.

— Ты на Аксыўскай Кэмпе быў?

— А дзе ж я быў? — азваўся я нарэшце, ледзь не злосна.

— Быў, дык і ведаеш, як было. За пару дзён да канца. Ужо зусім ні зброі, ні надзеі, ні парадку... Ноччу яшчэ ўсё кідалі жменькі людзей на іх акопы. А замену пярэдняй лініі рабілі, курчэ пячонэ, удзень, пад абстрэлам у тыл адыходзілі. Зрэшты, дзе быў той фронт, дзе той тыл? Як на смех, прыцiснулі нас — такою сілай! — да мора, а тут у цябе адна вінтоўка — і на гарматы, і на самалёты. Як бога кахам, сам бачыў, як нейкі рэзервіст абцасам адбіваў затвор карабіна. Здаецца, італьянскага ці можа нават рымскага яшчэ. Узброілі! Крычалі толькі: і самі магутныя, і саюзнікі!.. Што ж, мы, салдаты, рабілі, што маглі...

Апоўдні — так, семнаццатага — нас змянілі. Каля Пагужа. Мы там два дні праляжалі. Адступілі, як і заўсёды, пад агнём. Спыніліся на нейкім хутарку. Яблыкі елі, нават паселі чысціць зброю. А тут — на табе!.. Першы выбухнуў на раллі за плотам, другі метраў за трыццаць правей, а тады — сам ведаеш, як гэта робіцца,— абмацалі і залпамі! Пяць чалавек, мы дабеглі да вёскі і распаўзліся па норах. А яны па нас, курчэ пячонэ, малоцяць!.. Калі перацiхла, я — ну, усё ж такі старшы — выйшаў з пустога дома, пайшоў шукаць сваіх людзей. Двух сядзелі за малачарняй, а двух знайшлі мы ў пограбе, разам з цывілямі.

Спусціўся я туды адзін. Гудуць у цемры — моляцца, плачуць. Сам ведаеш — дзеці, старыя, жанчыны... Страшна. Прывык я трохі да цемры, бачу — налева ад увахода, прытуліўшыся да сырой мураванай сцяны, стаіць дзяўчынка. Малая, дробная, гадоў пяць-шэсць. Трасецца ўся і шэпча, следам за ўсімі:

— Пад тваю абарону... святая...

І шаптаць не можа — дрыжыць.

— Яворскі! Сойц!

Аказваюцца глуха, неахвотна. Сорамна. Не хочацца.

— А ну выходзь!

Дзяўчынка спалохана адсунулася ад мяне, далей у

цёмнае. Відаць, я быў усё-такі страшны. А што ж — аброслы, брудны, як чорт, гранаты, каска, карабін. Як жывая, стаіць у вачах — замурзаны тварык, плечы дрыжаць і падбародачак. А як глядзела яна!..

Так, хлопча, мы былі салдатамі. А ўсё ж баяліся і мы. Ты як? Можа гэта і сорамна... Я асабліва баяўся артылерыі. Страшная ўлада металу над бедным, кволым целам чалавека... Курчэ пячонэ! Як часта хацелася крыкнуць: за што?.. Ну, ды гэта — не па-салдацку. Бо мы не мелі права на страх. І мы яго...

А дзяўчынка? За што па гэтай галоўцы жалезам? І па вачах, і па ручках, якія дрыжаць?.. Мяне адразу здушыла штосьці за горла, вось так — ад грудзей угару. Забыўся, што і старшы ў групе. Так, Уладак, я меў дзяўчыну, хацеў ажаніцца сёлета, хацеў мець дзяцей. Не многа — толькі б такую, як тая...

— Ка́ся, не бойся, дурненькая,— азвалася з кута жанчына. Маці. Яна сядзела на клунку дабра, трымала на руках груднoе.— Пан бог не дазволіць. І маці яго прасвятая таксама. А гэты пан — добры. Ён бароніць ад немца. Дай пану яблыка. На!..

Малая ўзяла яблыка і працягнула яго мне. Рука дрыжыць.

— Прашу,— шапнула ледзь чутна.

Мне б цябе затуліць на руках, мне б цябе вынесці з гэтага пекла, а я толькі сказаў:

— Не бойся, дзяўчынка. Усё будзе добра.

Баліць душа ад гэтых слоў... І сёння, хлопча, таксама...

А тут жа ўсё, сам ведаеш, грымяць ды грымяць, ірвуцца ды рвуцца снарады. Якраз тады, калі я ўзяў яблыка і сказаў тыя словы,— вельмі блізка громам раскалоўся выбух, і ўсе мы на момант сціхлі. Я, як заўсёды, зажмурыўся, нават, здаецца, прысеў. Інстынктыўна. Дзяўчынка кінулася ад мяне з прарэзлівым крыкам:

— Ма-му-ся!..

Калі ж адспявалі — недзе над намі — асколкі, у перапынку паміж выбухамі зноў заварушылася жыццё. Зноў пачуліся словы:

— Касю, не бойся, дурная. Пан бог і маці яго прасвятая...

О, курчэ пячонэ!.. О, шваб!..

Тады я выйшаў з зямлянкі адзін. Стаў пад дрэвам, гляджу. Дзве дзеўкі вылезлі з таго самага пограба і, пакуль я сабраўся спыніць іх, пабеглі. Я крыкнуў — нават не азірнуліся. А тут — нібы спецыяльна заўважыўшы іх — снарад! Я інстынктыўна ўпаў. Віскат асколкаў, дзявочы лямант. «Ну, ёсць!» — мільганула ў маёй галаве. Ды не — абедзве яны праляцелі назад і нырнулі ў сховішча. Зноў выбух! «Намацвае! Заўважыў!..» І сталася, хлопча...

Ён такі, мусіць, заўважыў. Што ты хочаш — у Гдыні з акон стралялі па нас, з гарышчаў. Мясцовыя немцы. На дрэвах — у полі, у вёсках — сядзелі карэкціроўшчыкі. Ты думаеш, чаму так трапна біла іх артылерыя?..

Пограб, вядома, абрушыла. Два пападанні.

Мы ўжо хацелі пайсці адтуль, але Зыгмусь упяўся, калі аціхла: «Не, адкапаем сяброў!» Бо і людзі сабраліся, з нораў другіх павылазілі, па лапаты пайшлі.

Амаль усе ў тым пограбе былі нежывыя. І Кася — таксама... Толькі маці яе ацалела ў кутку. Нейкім цудам, як быццам на гора сваё.

Мы вынеслі малую на траву. Маці яе вывелі пад рукі. Села пры ёй. А грудное — яно ацалела таксама — жанчыны забралі.

Кася, відаць, зноў стаяла каля сцяны... Не, Уладак, я табе не скажу, як яна... Сойцу тады адарвала абедзве нагі, ён яшчэ дыхаў, калі мы яго адкапалі. Яворскага амаль што не было. А малую... Ды не!..

Калі я потым, зусім пад вечар, праходзіў там — маці яшчэ ўсё сядзела. Слата церушыла, навокал грымела, ракеты ўжо сям-там успыхвалі сцішнаватым святлом. Усіх ужо там прыбралі, забітых. А Касю жанчына ўсё не дава-

ла забраць. Яе не чапалі і не ўгаворвалі. Толькі малую прыкрылі дзяружкай.

Маці — я пастаяў там, воддаль, паглядзеў — раз-пораз-зу адкрывала яе... разбітую галаву і ўглядалася доўга. Потым глядзела кудысьці. І на мяне, хоць і не бачыла, мусіць, і зноў на Касю... Зноў кудысьці... Дзе вораг. Дзе той бог... Такімі, хлопча, страшнымі вачыма...

Антоні змоўк.

А я ўсё чуў яго ранейшы задыханы крык:

«Ён тваім горам!.. Крывёю нашай!.. Сцены свае!..»

СОНЕЧНЫ ЗАЙЧЫК

Прадвесне.

З неба імжыць, здаецца ад пачатку свету, дождж,— дакучлівы, халодны. А навокал, колькі відаць пад шэрым каўпаком з імглы і нізкіх хмар, уся зямля належыць юнкеру, і ўся яна густа пакрыта кучамі гною.

Мы растрасаем яго цяжкімі, васьміраговымі віламі.

Я ўжо ў іншай камандзе, у іншым маёнтку. Побач тырчыць новы вахман, новы слуп, да якога мы прывязаны тут, на варожай зямлі. Калі і як парвецца гэта прывязь — невядома. Невядома таксама, калі прасохне вопратка на стомленых касцях, калі заціхне ў галаве пануршае гудзенне голаду...

І вось тады на цёмную сцэну выбягае наш Сонечны Зайчык, наша пацеха — падлетак Стась Пшэрва, гдыньскі добраахвотнік. Ён перастае трэсці гной і, успёршыся на вілы, асабліва вялікія для яго, пачынае песню.

Нямнога слоў у гэтай песні.

— Раней, калі мы жылі на Мазоўшы,— расказваў неяк Стась,— і матуля, і татусь-нябожчык служылі ў маёнтку. І матуля спявала з батрачкамі гэтую песню. Не памятаю, як там было, бо даўно мы прыехалі ў Гдыню. Па хлеб. І там матуля спявала таксама.

Слоў у песні нямнога, ды словы — простыя і горкія, як батрацкая доля. Баляць і рукі, і ногі, баліць і душа. «Калі б табе, сонейка, прыйшлося працаваць на пана, ты не стаяла б так доўга над лесам,— зайшло б хутчэй...»

Так — у песні, а для нас нават сонца не свеціць. І ў шчырым голасе хлопца не менш, відаць, беспрасветнай тугі, чым, бывала, у песні ягонай матулі-батрачкі.

Спявае Стась не ўпершыню, а ўсё ж і цяпер мы міжвольна спыняемся трэсці.

Вахману Кумбіру — не да нашых пачуццяў. Інтарэсы юнкера — інтарэсы дзяржавы. І абаронца іх крычыць:

— Давай! Давай! Праклятыя польскія свінні!

— Ага-а! Не падабаецца табе такая песня! — ажывае Стась. Ён хапае пад паху вялікія вілы, і пальцы яго пайшлі смешна перабіраць па іх васьмі рагах, нібы па струнах гітары.

Прыпеўка складаецца на хаду:

Не глядзі так крыва,
Не раві ад злосці,—
Прыйдзе час, і мы вам
Пералічым косці.

Апошнія словы Стася мы пакрываем дружным рогатам.

— О, Пшэрва, Пшэрва! — прысядаючы, смачна смяецца кухар Збых.

Сымон Жарнак, здаравенны нёманскі плытагон, з асалодай сморкаецца і, абапёршыся на вілы, рагоча.

— Ёлкі зялёныя! — гаворыць ён.— Цяпер яшчэ каб закурыць!

Смяецца нават і шэры слуп, да якога мы тут прывязаны.

— Пшэрва фон, Пшэрва граф, Пшэрва міністр,— гаворыць ён.

І столькі ідыёцкай радасці на гэтай мордзе, што нам становіцца яшчэ смяшней.

Ды інтарэсы юнкера — інтарэсы «вялікага Райху».

Вахман успамінае пра гэта і зноў, нібы заведзены, крычыць:

— Давай! Давай!..

Цяжкія вілы зноў пачынаюць трэсціся над шэрай раллёй, і сябар мой, Жарнак, гудзе — прыдумвае найлепшыя пажаданні ўсім панам, праз якіх мы тут апынуліся.

Пра ўцёкі мы пачалі гаварыць, вядома, з першых дзён палону.

Наогул мара гэтая выказвалася ўголас, а практычны бок справы мы абмяркоўвалі па двух, па трох, і найчасцей перад сном, на саломе.

На першай арбайтскамандзе я шаптаўся з Антоніем. Ён быў беластачанін, там жыла яго маці, адна і старая. Сюды, у гэты маёнтак, мяне прывезлі ў лютым, з лагернага шпіталя, дзе я ляжаў два тыдні. Тут мне найбольш спадабаўся Сымон Жарнак: добры хлопец, дый землякі. Спалі мы побач. Ну і шапталіся. А злева ад мяне спаў Пшэрва. Стась часамі шаптаў мне з другога боку. Пра тое ж.

— Калі я, Уладак, збіраўся на фронт, матуля дала мне вось гэты світэр. Яшчэ і браць, дурніца, не хацеў... Уладак! Ты спіш? Як яна там цяпер, мая матуля?.. То ж я самы старэйшы ў сям'і. Антось малы яшчэ. Дзе ён і што ён заробіць!..

І прыпеўкі, і звонкі хлапечы смех знікалі некуды на ўсю ноч. Сонечны Зайчык туліўся да мяне, каб не званіць зубамі, і шаптаў:

— Уладак! Ты спіш? Добра вам, беларусам: вам ёсць куды ўцякаць. А ў Гдыні ж гітлеры таксама, як і тут.

А потым паўтаралася, як заўсёды, адно:

— Але і я таксама ўцяку. Вось паглядзіш.

— Спаў бы ты лепей,— гудзеў яму цераз мяне Жарнак.

Мы рыхтаваліся да ўцёкаў удвух з Сымонам і толькі з ім гаварылі аб гэтым сур'ёзна.

Прыйшла вясна. Збіранне сіл завяршалася. Мы пачалі збіраць на дарогу хлеб. Сілы сабралася столькі, што на-

ват у светлыя дні бывала цёмна ў вачах. Запасы хлеба папаўняліся за кошт гэтых сіл. Адну лустачку — мой ці Жарнакоў паёк — мы з'ядалі адразу ўранні, другая лустачка ішла ў энзэ.

Парушаўся гэты парадак рэдка,— надзея на вызваленне часцей за ўсё перамагала голад.

Так прайшоў красавік. У палавіне мая я выпадкова пачуў, як пажылы рэзервіст Загродскі, марскі хваравіты рыбак, шаптаў маладому матросу:

— І ад мяне там, Ясь, пацалуеш каханую нашу айчызну... Прывітаеш там польскае мора...

Словам, ясна было, што збіраецца некалькі груп і кожная хоча вырвацца першай. Пасля пачнуць пільнаваць нас яшчэ больш крута.

Ды Пшэрва, наш Сонечны Зайчык, апярэдзіў усіх.

Ён пайшоў адзін, нечакана для нас і па-блазенску непрадумана. Быццам упершыню дыхнула на яго салёным ветрам недалёкай Балтыкі, нібы здалося, як хлопчыку, які заблудзіўся на рынку, што куды ні пайдзі — усё роўна трапіш да мамы...

На першай днёўцы хлопец не заснуў — ад радаснага хвалявання. Дзень здаўся бязлітасна і недарэчна доўгім. І Стась не вынерпеў, вылез з куста, пайшоў. Асцерагаўся, кажа, ды прыкмецілі. Даганялі — уцякаў, акружылі — пачаў адбівацца каменнем...

І вось апаўдні назаўтра яго прыгналі назад у маёнтак.

Утрох, пад наглядам старога парабка-цесляра, мы працавалі каля цыркуляркі. Частка каманды, з адным вахманам, рабіла штосьці ў садзе, а рэшта хлопцаў, з другім, пайшла ў поле.

Мы першыя ўбачылі Стася.

Яго прыгналі два ўзброеныя вінтоўкамі малойчыкі з павязкамі гітлерюгенда. У падзёртым, укачаным мундзіры, без пілоткі, акрываўлены, Пшэрва ледзьве ішоў, а падышоўшы бліжэй, здаецца, не пазнаў нас. Праз кроў, што ўжо засохла на твары і ў растрапаных валасах.

— Дзе вахман? — спытаўся адзін з малойчыкаў.

Басаногія хлапчукі, якія ўжо аднекуль пазбягаліся, закрычалі наперабой:

— Ён у садзе! Вунь ён ідзе!

Рухавы, жоўценькі яфрэйтар Лерхе так спяшаўся выканаць свой абавязак, што не заўважыў нават, як два маладыя героі тылу прывіталі яго, заядла ўзняўшы правыя рукі. Яфрэйтар на хаду зняў з рэмня карабін і сподбегу ўдарыў Стася прыкладам у грудзі. Хлопец хіснуўся і, ступіўшы два крокі назад, асеў. Абодва малойчыкі з візгам пачалі таўчы яго нагамі,— і хочучы падняць і разам з тым не даючы падняцца...

Затым пачулася траскатня матацыкла. Ехаў аконам.

Ён паспяваў адразу ўсюды. Уладанні юнкера распасціраліся ва ўсе канцы далёка ад двара. І кожнай групе батракоў ці палонных, што працавалі ў полі, па некалькі разоў на дзень чуваць быў матацыкл. Калі ж ён заціхаў, гэта азначала, што аконам глядзіць у бінокль, шукаючы ці проста гультаёў, ці сабатажнікаў. Хадзіў і ездзіў ён заўсёды з кульбай. Клыпач, якога Пшэрва ахрысціў Гуляйнагой.

Цяпер, спыніўшыся каля нас, Гуляйнага сігануў з матацыкла і ўзяў сваю кульбу за другі канец...

Гэтага было ўжо цераз край.

Я падскочыў да аконама якраз тады, калі ён замахнуўся. Не ведаю, як гэта атрымалася,— можа таму, што ён ад нечаканасці сумеўся,— але выхапіць кульбу з ягоных рук я паспеў. Пасля нехта збіў мяне з ног, ззаду ўдарыўшы па галаве, відаць, прыкладам, і ўстаць самому мне не давялося...

Больш за ўсё балела, здаецца, тое, што два нашы сябры — Карповіч і маленькі, набожны Цыдзік — не кінуліся на дапамогу. Уявіў сабе нават ад злосці, а можа і ўбачыў, што белабрысы Карповіч яшчэ ўсё разважае, ці варта ўмешвацца, а Цыдзік трасецца і шэпча нешта сваёй «вастрабрамскай»...

Пад вечар — «ліквідаваць паўстанне» — прыехаў обер-лейтэнант з трыма салдатамі.

Мяне і Пшэрву паставілі да сцяны. На вачах у сяброў. Скаваныя камандай «смірна», яны моўчкі глядзелі на нас — два шэрагі па дзевяць чалавек. Мы не бачылі іх: перад намі была толькі цагляная сцяна канюшні, а пад нагамі, на жвіры,— рэдкая, маленькая трава і, таксама малыя яшчэ, лісты лапухоў. Апошнюю сувязь з роднай хатай — пацёрты блакнот з трыма фотаздымкамі (пісем яшчэ не было) — забраў з кішэні прыезджы салдат. Тры шэрыя, бязмоўныя істоты ў касках, насаджаных нізка на вочы,— яны стаялі за намі. «Нашы» кулі былі ўжо загнаны ў патроннікі.

Месяцаў пяць перад гэтым плютановы Пронь успамінаў у бараку, на сцёртай саломе, варшаўскі май дваццаць шостага года — крывавую барацьбу пілсудчыкаў з эндэкамі за ўладу. Каля сцен цытадэлі пілсудчыкі расстрэльвалі потым палонных «бунтароў», і Пронь, тады яфрэйтар, камандаваў аддзяленнем. Расказваў пра гэта «махорка» спакойна, і ў цемры голас яго быў агідны:

«Чатыры кулі, проша вас, у адну патыліцу. А хлопцы ўсё маладыя, чубатыя. Як жарнем, дык валасы і закрылі ўвесь твар».

Цяпер другі фашыст — пружыністы, крыклівы обер-лейтэнант з чарапамі на шапцы і каўняры — дзейнічаў хутка, і часу на роздум было ў нас няшмат. Я ўспомніў толькі свае валасы, і чужая, халодная думка — дакуль жа хопіць іх? — гудзела ў галаве, як апошняя сувязь і з нізкім сонцам скрозь хмары, і з цэглай, што вось, залітая яго святлом, хвалюецца і ходзіць у вачах. Але па спіне мітусіліся мурашкі. Здаровы, дваццацідвухлетні арганізм хацеў кожным нервам убачыць апошні свой момант і кожным нервам баяўся яго надыходу.

І вось пачулася каманда...

Не, не нашым забойцам.

Гэта нашых сяброў павярнулі направа. Яны пайшлі.

На развітанне шорстка тупаціць па жвіры іх стаптаны абутак.

Каманда зноў...

Грымнула. Вочы — на нейкі момант раней — закрыліся самі...

Ды што гэта?

Няўжо і *потым* не сціхае шум у галаве? Няўжо і *тады* яшчэ можна расплюшчыць вочы?.. Я адкрываю іх, і праз імглу плыве, хвалюецца безліччу роўных чырвоных цаглінак усё тая ж сцяна...

Зноў каманда.

Мяне паварочваюць ад сцяны.

Побач са мной — зноў той самы хлапчук з валасамі і тварам у закарэлай крыві. Перад намі — тыя самыя каскі, вінтоўкі, шэры колер варожай вопраткі.

Яны крычаць. Нехта смяецца, і я пазнаю, што гэта — аконам. Доўгі, мярцвяцкі твар яго пад кепкай скрыўлены ад смеху...

Мяне і Стася вахман Кумбір гоніць па вузкім і няроўным бруку палявой дарогі.

Абапал зялёныя дрэвы прысадаў. За імі — поле. Шэры вечар вось-вось павінен змяніцца дажджлівай ноччу.

Дзесьці не спіць яшчэ нямецкі юрок. Ён такі самы нецярплівы, як і нашы — і на ўскраіне Стасевай Гдыні, і ў нашай вёсцы пад Нава́градкам. Усё навокал ведае, што будзе дождж, што і трава нап'ецца ўдосталь, і галаве пад закарэлай крывёй палягчэе, а ён, дзівак, усё цвірынькае — просіць піць.

Няхай шчабеча. Нам няможна размаўляць. Нават калі мы зірнём адзін на аднаго, вахману здаецца гэта небяспечным. Ён крычыць, пагражае, што будзе страляць, і ты глядзіш перад сабой і моўчкі, цяжка ідзеш...

Вахман наш думае, здаецца, так:

«Обер-лейтэнанту добра,— пастрашыў, сеў з салдатамі ў машыну і паехаў. Яфрэйтару Лерхе таксама добра: за-

стаўся з камандай і сядзіць цяпер недзе пад дахам. А то мо зноў да Марты палез пад пярыну. А ты гані праклятых палякаў у горад, дзе лагер. Дарогі чатырнаццаць кіламетраў, а пройдзена менш палавіны. І колькі ні крычы на гэтых разбойнікаў, яны хутчэй не ідуць. А дождж неўзабаве пачнецца. Вялікі дождж, будзе доўга ісці, будзе цёмна, і ў цемры яны шмыгнуць з дарогі ў кусты...»

На самым дне зачуханага вахманаўскага кацялка сядзіць, напэўна, і такая думка, што сёння палякаў можна было і не гнаць, што гэты скнара пракляты, аконам, на добры лад, мог бы паслаць з імі ў горад машыну... Ды большую частку мазгоў займае тое, што называецца пачуццём абавязку.

«Фюрэр ведае, што робіць»,— так гаворыць першая запаведзь часу. Усякае начальства — скажам, аконам ці той обер-лейтнант — лепш ведае, чаго хоча фюрэр, і яму, радавому Кумбіру, застаецца адно — паслухмяна выконваць. Чорт іх бяры! Гэта ж усё-такі не фронт!..

Мусіць, ад гэтых думак вахману робіцца раптам лягчэй. Ён пачынае нават жартаваць.

— Пшэрва — фон, Пшэрва — граф, Пшэрва — міністр,— гаворыць ён, ледзь не крычыць.— Сёння Пшэрва быў трошкі капут!..

Мы маўчым.

Толькі дождж пачынае нарэшце ісці — не сцярпеўшы, відаць, недарэчнага квакання шэрай двухногай істоты. Спачатку падаюць рэдкія, дужыя кроплі. Б'юць па нашых галовах, па бруку... Пасля, нібы здаволеныя такой разведкай, мільёны буйных кропель дружна абрушваюцца на зямлю.

Спачатку я стараюся стуліцца, нібы нават схаваць у каўнер галаву. Добра было б прыпусціцца да першага дрэва бягом, каб схавацца пад ім ад дажджу. Ды вахман палічыць гэта за ўцёкі. А на такіх нагах, як нашы, ад вінтоўкі далёка не ўцячэш. Можа адыдуць трохі рукі... ногі... галава...

Гляджу на Стася. Зайчык, нібы адчуўшы, што я думаю, усміхаецца. З пазаўчарашняга дня гэта першая ўсмешка.

— Добжэ,— гаворыць ён.

І ад гэтай усмешкі, ад гэтага слова, таксама першага сёння, мне робіцца лягчэй, як ад дажджу.

А дождж аблёг надоўга. Першы, гвалтоўны напор яго сціх, і, нібы вызвалены гэтым напорам, невычарпальны запас цёплых кропель бязмежным севам асядае на зямлю. Шчодрае неба спакойна шуміць, а прагная зямля гатова багацець бясконца. Многа сілы патрэбна таму, хто ўсіх корміць, і многа можна набрацца яе да світання. Усё навокал зліваецца ў адзін суцэльны, шэры, цёплы шум, і ў гэтым шуме я чую, здаецца, шчаслівыя, ціхія ўздыхі: «Як добра!.. Ах, як добра!..»

Нездаволены толькі вахман. Свінствам, праклятым свінствам называе ён мокрую шэрую цемру. Вінтоўка ўжо не на рамні, яна ў яго руках. Каб мы не забываліся пра гэта, ён час ад часу штурхае то Стася, то мяне штыхом...

Калі ж адна сцяна прысадаў паварочвае раптам з гасцінца ўправа, на палявую дарогу, нам становіцца хоць трохі зразумелым, чаго ён хоча.

— Рэхтс ран! Направа! — крычыць ён, і мы сыходзім в бруку на пясок.

Дарога значна вузейшая за гасцінец, дрэвы абапал яе здаюцца вышэйшымі, чым на гасцінцы, і мы нібы ўваходзім у вузкі цёмны калідор.

У глыбіні гэтага калідора праз густую сетку дажджу зманліва, невыразна замігцеў агеньчык. Пасля, чым бліжэй мы падыходзілі туды, усё больш ды больш выразна ішло нам насустрач асветленае акно.

— Пшэрва — фон, Пшэрва — граф, Пшэрва — міністр! — зноў ажыў вахман.— Сёння Пшэрва быў трошкі капут. Цяпер мы ўжо прыйшлі, і Пшэрва будзе цалкам капут. Цяпер і Пшэрву і цябе, пракляты доўгі сабака, з'ядуць чорныя негры.

Мокры, глыбокі пясок пад нашымі нагамі зноў змяніўся брукам. Прыдарожныя дрэвы дайшлі да гушчы цэлага натоўпу дрэў, паміж якімі яшчэ цямней вызначаліся сілуэты вялікіх будынкаў. Маёнтак. За акпом першага доміка, у глыбіні двара, праз дождж і лісце відаць былі іншыя вокны.

— Чорныя негры не тут,— гаварыў, зусім акрыяўшы, вахман.— Тут жыве мой добры камарад Гросман. Хальт!

Мы спыніліся. Вахман пастукаў у акно.

Да шыбы прыліп спачатку жаночы твар, пасля ён знік, а з глыбіні пакоя да акна падышоў мужчына ў белай кашулі. Ён адшчапіў кручкі, піхнуў на двор абедзве рамы акна і высадзіў, ледзь не пад дождж, сваю лысіну.

— Хто там? А, Кумбір! Ты звар'яцеў, чалавеча, ці што?..

«Найлепшы камарад» зайшоўся сытым смехам.

Кумбір і сапраўды быў падобны на мокрую курыцу. Не выручала і вінтоўка, якую ён яшчэ ўсё трымаў у поўнай гатоўнасці атакаваць.

— Куды ж ты з імі, як дурань, у цемру такую ды ў дождж?

— Застрэліць трэба было, ды мы вырашылі, што здохнуць і самі. У штрафкампані [1].

— А навошта ў штрафкампані? Мы іх зараз да неграў пусцім. Да раніцы толькі костачкі застануцца!

Зноў той самы — аж з самага чэрава — сыты, здаволены смех.

— Даволі ржаць, сухі вар'ят! Ідзі адчыняй тваю будку.

«Сухі вар'ят» пачаў апранацца. На вачах у нас ператварыўшыся з вясёлага таўсцюшка ў стандартнага вахмана пад плашч-палаткай, ён выйшаў на двор і з парога ўключыў кішэнны ліхтарык. Мы пайшлі ад святла каля акон зноў у цемру. Спераду ішоў вахман з ліхтарыкам,

---

[1] Даслоўна — штрафная рота. Нешта накшталт канцлагера ў лагеры ваеннапалонных.

5—2700

ззаду другі — з настаўленай вінтоўкай. Смакуючы зусім шчаслівую развязку, задні вахман штурхаў то Стася, то мяне штыхом, паўтараючы мілыя жарты пра фона, міністра і неграў.

І вось мы ляжым на саломе.

У цемры, высока над намі, вызначаюцца шэрымі плямамі прадаўгаватыя вокны ў цагляным муры адрыны, праз якія да нашага слыху даходзіць той самы роўны, шчодры шум дажджу.

Саломы пад намі няшмат. Яна намокла ад нашай вопраткі, і мы бакамі адчуваем пагрозлівы холад цэментавай падлогі.

Не спім не толькі мы,— час ад часу ў цемры чуваць то шуршэнне саломы, то ціхі чалавечы шэпт.

Мы ведаем, хто тут. Як толькі адзін вахман зняў са скабы вялікі замок, прыадчыніў палавіну дзвярэй і сказаў: «Калі ласка!» — другі штуршкамі прыклада ўвапхнуў нас у шчыліну ўвахода. Стась спатыкнуўся на нешта, я спатыкнуўся на Стася, і мы ўпалі. Калючае святло ліхтарыка заплюшчыла мае вочы, а з-за святла пачуўся голас:

— Што, бачыце, праклятыя польскія свінні?!

Святло ліхтарыка перайшло з нашых вачэй убок.

Галавой да сцяны, раскінуўшы чорныя, аголеныя да локцяў рукі, крыжам ляжаў чалавек. Да пояса ён быў пакрыты шынялём. Твару амаль не відаць было, толькі тырчаў падбародак. З-пад шыняля віднеўся чорны з шэрай, святлейшай падэшвай ступак.

Вахман з ліхтарыкам ударыў ботам у пятку гэтага ступака і нечакана моцна гаркнуў:

— Устаць!!

Чалавек на саломе рыўком падцягнуў свае чорныя рукі, успёрся на іх і сеў.

Гэта быў... Так, гэта быў мой даўпі і добры знаёмы. Над горкім лёсам яго і я, вясковы падлетак, плакаў калісьці, чытаючы адну з найлепшых кніг майго маленства.

Гэта быў чорны дзядзька Том,— праўда, ужо з другой, яшчэ не напісанай кнігі пра лёс шматпакутнага народа. Мне здалося, што ён, дзядзька Том, не памёр, збіраючы бавоўну амерыканскаму плантатару Легры, бо маршал Пэтэн прадаў яго сюды, дзе пануюць плантатары іншыя — прускія.

— Устаць, праклятыя чорныя свінні!

У святле ліхтарыка яшчэ раз заміргалі сонныя вочы негра, і сноп святла пайшоў з яго ў глыбіню будынка... Адзін за адным на саломе сядзелі чорныя Томы — салдаты французскай каланіяльнай арміі. Між імі — некалькі белых нявольнікаў.

— Шварцэ нігер,— захіхікаў Гросман.— Вось я прынёс вам есці. Паглядзіце на гэтае мяса!..

Негры спачатку не бачылі нас. Цяпер мы з Пшэрвам міргалі вачыма ад калючага святла і не бачылі неграў. Пасля ліхтарык пагас, халодны цэмент падлогі адазваўся пад ботамі вахманаў, і, нарэшце, вялікія дзверы зачыніліся. За імі пачуліся бразгаценне замка, гутарка, смех і крокі па бруку.

Ціха і цёмна.

Цішыня шамацела спачатку саломай, а потым уздоўж сцяны пачуўся ціхі шэпт. І шэпт гэты быў незразумелы для нас, як шум дажджу і шамаценне саломы.

Шэпт як быццам краўся па саломе, шукаючы некага ў цемры... Вось ён пайшоў ад нас у той бок, па чорных галовах каля доўгай сцяны. Патаптаўся на месцы, шапочучы шорсткай саломай, і вось павярнуўся назад. Ідзе сюды. Дайшоў да апошняга з краю негра, побач з якім я ляжу. Пазнаю — шэпт пытаецца ціха, шукае мяне. Так, шукае,— працягвае руку і ў цемры дакранаецца да маёй галавы. Пальцы яго пераходзяць з маіх валасоў на лоб, і цёплая далонь спыняецца. Знайшоў.

Дзядзька Том нешта шэпча, пытаецца.

Чаму я не ведаю яго мовы? І чаму ён не можа сказаць тое самае зразумела?..

— Стасю, Зайчык, ты спіш? Не ведаеш, што ён гаворыць?

— Не, не ведаю,— шэпча ён у адказ.— Яны гавораць, відаць, па-французску...

А шэпт не змаўкае. Людзі паўзуць да нас па саломе — адтуль і адтуль... Каля нас садзяцца, і я таксама паднімаюся.

— Ка-ма-рад... Ка-ма-рад!..

Адно вядомае слова, як новы дотык цёплай рукі, даходзіць да мяне з гэтага незразумелага шуршэння.

— Камарад, хто вы? — шэпча той самы голас па-нямецку.

Нейкую сотню слоў гэтай мовы мы засвоілі за дзевяць месяцаў палону. І я адказваю, што мы — палонныя, што сябар мой — «поле», паляк, а я — «вайсрусэ», беларус. Слова «вайсрусэ» не зусім, відаць, зразумелае для таго, хто пытаецца. І, каб упэўніцца, ён шэпча:

— Москаў, камарад?

— Масква,— адказваю я, і нечаканая гордасць гарачаю хваляю бяжыць на мяне.

— О-о-о! — гаворыць яна галасамі людзей, што ў цемры сядзяць каля нас.

Побач са мною, дзе дзядзька Том, зноў мацней шуршыць салома. Пасля чуваць — нешта рыпіць, нібы падэшва пад тупым шавецкім нажом. Да пляча майго дакранаецца рука, відаць, тая самая, што цёпла ляжала на маім ілбе. Я лаўлю гэтак добра знаёмы і так пажаданы пах. Хлеб трапляе, нарэшце, на зубы. Таксама рыпіць, як рыпеў пад нажом...

Потым у цемры шоргае і загараецца запалка. Язычок полымя выхоплівае з цемры некалькі чорных і белых людзей. Яны сядзяць на саломе, на голым цэменце. Яны глядзяць на нас. Усміхаюцца ўсе,— гэтая мова для ўсіх зразумелая.

— Арманд,— гаворыць той, што трымае запалку.— Леа Арманд,— таўчэ ён кулаком у грудзі. Хлопец белы,

зусім малады яшчэ, як Стась. Запалка ў пальцах яго дагарае, і хлопец спяшаецца сказаць: — Бэльжык! Бэльжык!..

— Бельгіец,— з наіўнай гордасцю тлумачыць Пшэрва.

Арманд смяецца. І тут, пакуль паміж пальцаў яго ўзнятай рукі дагарэла запалка, у другой руцэ я заўважыў нешта бліскучае.

Навокал — цемра зноў.

Запалка больш не загараецца.

Ціха-ціха грыміць «Інтэрнацыянал». Арманд іграе на губным гармоніку.

«Ці ты малы, мой добры, бедны Стась?.. Супакойся. Табе давядзецца яшчэ быць салдатам. І воля прыйдзе. Не плач».

А ён не слухае мяне. Ды, зрэшты, я нічога не кажу. Можа, і ён не плача, а толькі плечы яго... так уздрыгваюць пад маёй рукой?..

...Пазней, калі заціхла ўсё: і наша гутарка, і шуршанне саломы, і шум дажджу — у прасветах акон, высока над намі, пачаў параджацца дзень.

— Уладак, ты спіш?

За вокнамі, чуваць, прачнуліся ўжо вераб'і.

Хвіліна цішыні.

І зноў:

— Уладак!.. Я... Калі буду ўцякаць... Ну, другі раз... Дык я табе скажу. Абавязкова. Добра? І пойдзем разам.

— Добра, спі.

Нават дождж не шуміць за сцяной. Чутно толькі — чырыкае руплівы верабей. Сеў, відаць, на акне і рад, што ноч і нягода прайшлі. Нават думае, мусіць, што гэта ён перамог, бо шчабеча, здаецца, аб гэтым.

— Уладак! А нас... не застрэляць?..

«Дзівак ты, хлопча,— пытаеш, як быццам я ведаю. Спі».

Я не сказаў так, толькі падумаў.

Ну, а заснуць і сам не заснуў.

ЗЯЗЮЛЕНЬКА

Ноч выдарылася як па заказу: цёмная, пасля дажджу. За вокнамі барака, дзе размяшчалася наша каманда, чутно было, як безупынку сакаталі конікі і над мокрымі мэндлямі жыта каля брукаванай дарогі сумна шумелі бярозы.

Апоўначы мы выбраліся са свае «буды» на ўскраіне заводскага пасёлка — назаўсёды. Не ўсе, а толькі ўтрох. З трыццаці нашых сяброў большасць спала, пасля нялёгкай працы моцна, а хто прачнуўся, калі мы збіраліся, той ці маўчаў, ці жадаў нам шчаслівай дарогі, ці ўголас баяўся...

Наіўна асцярожныя, мы перайшлі дарогу задам, як мядзведзі, а потым павярнуліся на ўсход. Шарахцелі ржышчам, брылі па свежых роллях, па моры соннага калосся ярыны. Ішлі шпарка, устрымліваючыся, каб не бегчы, прапускалі праз пальцы і зрывалі вільготныя пшанічныя каласы і нават ціха, гулліва ржалі...

З таго часу мы сталі начнымі людзьмі.

Зоркі вялі нас на ўсход. Вясковыя хлопцы, мы былі дрэннымі астраномамі. Ва ўсёй мігатлівай жарстве, што асыпала нашу высокую столь, мы пазнавалі перш за ўсё Вялікую Мядзведзіцу. Яна была ў нас заўсёды па левай руцэ, а трошкі правей ад Зараніцы быў родны наднёманскі край. Туды цягнула нас, як цягне стрэлку компаса на поўнач.

Дзесятай ноччу мы прабіраліся па абшары памешчыцкай бульбы. Ішлі амаль да пояса мокрыя; ногі спатыкаліся на баразнах, блыталіся ў густым бульбяніку і непрыемна нылі пад каленямі. У грудзях таксама нешта балюча ныла — ці то з сярэдзіны, ці зверху. Цярплівасці мы назапасіліся нямала, але ўсё ж час ад часу хацелася крыкнуць: «А ліха ж вам з вашаю бульбай, праклятыя юнкеры!..»

Досвіткам напаткалі на ўскраіне лесу нейкую самотную адрыну, а ля яе вялізны шэры стог старой саломы. Спакуса была вялікая. Каторы ўжо дзень мы то моклі ў

кустах пад дажджом, то ад зямлі нацягваліся холадам. Асцярожна і з таго боку, дзе стог амаль упрытык туліўся да сцяны адрыны, мы залезлі на саламяную вышыню, выграблі бярлогу і ляглі. Мікола, як заўсёды, забяспечыў маскіроўку. Пасля ён прытуліўся да мяне, і, засынаючы, я чуў яго шчаслівае пашэптванне.

Калі я прачнуўся, сонца стаяла яшчэ ўсё высока. Праз салому, якой Мікола прыцерушыў наша гняздо, праменні яшчэ даставалі нас. Першым пачуццём, з якім я ўбачыў іх, была тая самая злосць на доўгі, бясконца доўгі летні дзень. Грудзі нацягнуліся сухога і горкага саламянага пылу, і так хацелася выбрацца наверх, існі. Ды яшчэ было рана, а хлопцы спалі. І я маўчаў.

Неўзабаве здалёк дайшоў гудок паравоза, а потым усё бліжэй чулася грукатанне вагонных колаў.

— Цягнік.

— А ты не спіш ужо?

— Даўно.

— І ўсё думаеш?

— Думаю, Уладзік...

Пра што ён думае, я не пытаюся: думаем мы, як відаць, пра адно. Быў жнівень сорак першага года...

— Вось ён пайшоў, яшчэ адзін цягнік,— ціха, павольна гаворыць Мікола.— Туды, напэўна, на ўсход. Новыя танкі павёз, новых салдатаў... Нашы там кроўю абліваюцца, а мы...

Трэці сябар, Калодка, хроп, спакойна, па-хатняму прысвістваючы носам. І ў гэтым яго бестурботным храпенні было нешта такое, ад чаго станавілася яшчэ больш прыкра чакаць.

Пасля, калі праменні сонца пачалі патроху вылазіць па саломінках з нашай бярлогі наверх, што раз, то ўсё чырванейшыя, а нарэшце і зусім падняліся з яе, Мікола не вытрымаў — высадзіў галаву.

— Хутка зойдзе,— шапнуў ён.— Нехта яшчэ вунь корпаецца ў бураках. Адзін. А буракоў, буракоў — ёлкі-палкі!

Панскія, мусіць. Усюды паны. Вунь нейкі мурза па шпалах папоўз.

— Не паказвайся.

— Думаеш, блізка?.. А тут і лес зусім, зусім пад бокам. А бярозкі якія!.. Якраз, як у нас... Сёння ж субота: нікога на полі не будзе ўжо. Ну, Уладзік, вылазь.

Я паслухаў і высадзіў галаву.

На захад распасціралася плантацыя цукровых буракоў. Нейкі мужчына хадзіў па іх воддаль, прыгнуўшыся, і абрываў бацвінне. На ўсход, ускраінай лесу працягнуліся чатыры струны чыгуначных рэек. Каб не рэйкі ды шпалы і жвір, верасы і бярозкі прыйшлі б да самага стога. Сонца заліло іх на развітанне барвовым, раскошным святлом.

Мы разбудзілі Калодку. Той апрытомнеў і пачаў, абіраючы з твару салому:

— Усё, хлопцы, як усё. Супачыцці то добра ўдалоса, а каб гэта яшчэ і наесціса. Бо ўжо ж і ногі слухаць не хочуць.

Мікола ўсміхнуўся, а потым, нібы не стрымаўшы новага прыступу весялосці, гыкнуў.

— Чаго ты? — спытаўся Калодка.

— З цябе.

— Які ж тут смех з мяне? Што чалавек пад'еў бы?

— Вядома. Хочаш у старцах жыць ды з перцам есці. Ну, сядзем на сані.

Мікола першы з'ехаў уніз.

Па аднаму, уперабежку перабраўшыся цераз чыгуначнае палатно, лесам мы рушылі смялей.

Такі ўжо склаўся парадак, што я ішоў заўсёды першы, за мной амаль зусім нячутна ступаў малы і спрытны Мікола, а ззаду чмыхаў Калодка, спакойна і бясстрашна, нібы ў свой Кобрын на кірмаш.

Гэты жанаты, цяжкі паляшук наогул быў вялікі аптыміст. На днёўках спаў, няхай здароў будзе, як мядзведзь. Надоечы пракашляў увесь дзень пад кустом, а потым

апраўдваўся тым, што «ніяк жа ж не мог устрымацца»... Ідучы, ён грукаў вялізнымі артылерыйскімі ботамі, нібы Коласаў дзядзька ў Вільні, і часта, па хаду, любіў паразважаць уголас. «Сядзі, сядзі сабе, бойса,— гаварыў ён пра тых, што яшчэ засталіся ў няволі.— Ты бойса, а я прыйду дахаты, адрэжу сабе ад бохана колькі мая душа захоча, і паглядзім, каму будзе лепш...»

Калодка пайшоў з намі вельмі ахвотна, відаць, з цвёрдай упэўненасцю, што гэтыя два завядуць яго проста дахаты і нават пасадзяць за стол. Што будзе далей — няважна, абы нарэшце пад'есці. На першай днёўцы ён так старанна прылажыўся да нашага запасу хлеба, што яго паменшала адразу на некалькі дзён, і мы з Міколам першы раз уздыхнулі.

Выбар быў мой, і, грэшны чалавек, калі б Калодку выбіраў у спадарожнікі не я, а Мікола — я ўжо не раз упікнуў бы. А Мікола маўчаў, употайкі глытаючы нездавальненне, а потым нават пачаў і смяяцца.

Ды смеху было няшмат, і смех гэты быў гаркаваты, а часам і зусім горкі. Дарогі яшчэ гэтак многа, а ногі ўсё тыя самыя. Хутка восень, а мы без шынялёў... Думалася спачатку, што голад у полі не страшны: дзе каласок, дзе бручка, дзе бульбы спячэш... «Жылі ж калісьці святыя ўгоднікі па цэлай сотні год»,— смяяўся Мікола. І мы клявалі каласы, ахапкамі бралі на пракосах гарох і на хаду вылузвалі струкі, разоў са тры варылі ў кацялку бульбу, адзін раз нават з маслякамі. Аднак, калі на пятую ноч уцёкаў мы ўбіліся ў нейкую пушчу і толькі праз двое сутак выйшлі на яе ўсходнюю ўскраіну, Мікола заключыў, што святыя ўгоднікі, як відаць, не ўцякалі з палону... Ногі цяжэлі з кожным днём. І ўсё часцей скрыгатала па сэрцы ўздыханне Калодкі: «Эх, каб наесціса!..»

Учора на досвітку, выйшаўшы з пушчы, знайшлі мы абрывак нямецкай газеты. Мяркуючы па даце, якой азначаны былі дзве карэспандэнцыі з розных раёнаў, яе пакінуў нехта нядаўна, і, значыцца, друкавалася яна недалё-

ка. А па назвах раёнаў — Дойч Кронэ і Шнайдэмюль — можна было меркаваць, што мы знаходзімся паблізу ад былой польска-нямецкай граніцы. Адкрыццё асабліва па сэрцы ці, лепш, па нутру прыйшлося Калодку.

— Я вам кажу, што гэта Польшч ужо,— гаварыў ён, уперавалку сігаючы за Міколам.— Дакуль жа быць Германіі — дзесяты дзень ідзём. І газетка ж таксама піша. Нават і свет запах, здаецца, інакш. А калі Польшч, дык будзем сёрбаць боршч.

— Пасёрбаеш,— сказаў з усмешкай Мікола.— Я цэлы год адсёрбаў, годзе.

У Міколы быў горкі вопыт. Летась ён уцякаў і папаўся з-за гэткага вось самага баршча: зайшоў на хутар папрасіць пад'есці, а там якраз салдат, сын гаспадарскі ў адпачынку...

Ды для Калодкі гэта быў не доказ.

— Ну, ты нам пра тое каторы ўжо раз! Ты ж на сабаку наткнуўся. А гэта ж свае, палякі. Накормяць.

— Давай! Разяўляйся шырэй!..

І вось тады, нібы для таго, каб спыніць гэтую спрэчку, перад намі, у лесе, пачулася песня. Хлопцы сціхлі, і мы спыніліся.

Насустрач нам паўзла між асакі і папаратніку вузкая, звілістая сцяжынка, а па сцяжынцы нехта зусім маладзенькі нёс нам польскую песню:

Ты ідзеш гарою,
Ты ідзеш гарою,
А я далінай.
Зацвіцеш ты ружай,
Зацвіцеш ты ружай,
А я калінай...

— А што — не казаў я, а што? — паспеў усцешыцца раней за ўсіх Калодка.

А потым мы, без каманды, нырнулі са сцежкі ў кусты.

Спыніць дзяўчынку, не спалохаўшы, было даручана мне. Знешніх дадзеных, якія падкупілі б спявачку адразу, у мяне было не больш, чым у сяброў. Пазаўчора я аглядаў

у вадзе нейкай пушчанскай сажалкі сваё даволі журботнае адлюстраванне. Паўпадаўшыя вочы глядзелі з-пад брывей, нібы з-пад прыпека, а твар пакрывала густая чорная пожня. Аднак цяпер я стаў за бярозу, і сэрца маё забілася так насцярожана, нібы мне трэба было — не толькі трэба, а неабходна! — голай рукой злавіць на галінцы бярозы маленькую, палахлівую птушку...

І вось дзяўчынка паказалася,— спачатку мільганула паміж дрэў, на паваротах сцяжынкі знікаючы за зеленню кустоў. Яна спявала, і — услед за галасам — усё набліжаўся, ясней вырысоўваўся воблік спявачкі. Вось, праз зялёную сетку лісця, ужо зусім недалёка паказалася светлавалосая галоўка. Яшчэ бліжэй. Стракатая сукенка пашыта, відаць, даўно: тонкія, загарэлыя ногі дзяўчынкі здаваліся пад ёй залішне доўгімі. Не па гадах прыкметна яна махала рукамі, асабліва далёка назад закідаючы правую. Рукі таксама здаліся мне даўжэйшымі, чым трэба. Відаць, не па ўзросту вялікі цяжар прыходзіцца ёй паднімаць...

Песню сваю дзяўчынка цалкам не ведала,— праспяваўшы дзве першыя страфы, яна зноў пачала ад пачатку. А голас — зусім дзіцячы яшчэ — да болю сардэчна расказваў аб тым, як цяжка расцвітаць калінаю ў няволі.

Я меў няпоўных дваццаць чатыры гады, тры з якіх забралі панскія казармы і гітлераўскія лагеры. Столькі было тугі па свабодзе і мар пра жыццё, так многа любасці да роднага сабралася ў душы!.. І вось яна ідзе — ужо не проста сябар нядолі, палонны, ужо не фашыст з аўтаматам, а першая ўсмешка свабоды!.. Так мне здалося, ледзь не да слёз... Дзяўчынка амаль параўнялася з бярозай, за якой я стаяў. Трэба было гаварыць, а я ніяк не мог пачаць. І ўжо тады, калі застаўся ёй апошні крок, пасля якога мой голас быў бы вокрыкам ззаду,— першае слова з натугай сарвалася з майго языка.

— Дзяўчынка,— ціха сказаў я па-польску. І, перш чым яна паспела спалохацца, дадаў мацней: — Я свой. Не бойся.

А яна ўсё ж такі спалохалася. Загарэлыя тонкія ногі занылі, здаецца, зусім прыкметна. Ды ненадоўга. На вуснах і вачах малое паказалася нясмелая ўсмешка, амаль зусім прыкметна праясніла твар, і вось, як апошні доказ, што дзяўчынка прызнала ва мне свайго, яна сказала:

— Дзень добры!

Я працягнуў руку. Малая не задумалася нават на момант: маленькая далонь, на якой я адчуў мазалі, і ўсе пяць малых і цёплых пальчыкаў схаваліся ў маёй бруднай, вялікай жмені.

— Пан ест наш. Пан уцека з няволі. Позна́лам адразу.

Вялікія светла-блакітныя вочы глядзелі па-дзіцячаму даверліва, наіўна. А словы яе «познaлам адразу» казалі аб тым, што падлетак пачаў уваходзіць ва ўзрост, якому да твару бывае няшкодная, мілая мана. Бо не адразу малая пазнала мяне,— адразу яна проста спалохалася.

Яна спалохалася зноў, калі ў кустах, дзе сядзелі Мікола з Калодкам, пачулася шамаценне.

— Ой, што там? Што там, проша пана?..

Я не паспеў супакоіць яе. З-за куста паказаўся мядзведзь-Калодка.

— Дзень добры, цурка, дзень добры! — уголас гаварыў ён, падыходзячы.— Не бойся нас — свае! Ну, як жывеш, як маешся?

Малая павіталася з Калодкам за руку і, выглянуўшы з-за яго на новы шорах у кустах, убачыла Міколу.

— О, ешчэ едэн пан! — сказала з усмешкай.

— А божа мой, які ён пан! — здзівіўся Калодка.— Хлопец ледзьве ногі цягае, а яно кажа — пан. Голад, мая кахана, не цётка.

Мікола быў прыкметна нездаволены такім акрэсленнем яго выгляду. Па-свойму спрытна, ён павітаўся з дзяўчынкай, як кавалер.

— А як паненачку завуць?

— Ядзя. А пана?

— Галодныя каторы дзень ідзём,— умяшаўся Калод-

ка,— а тут, у лесе, дрэва ці траву не будзеш грызці. Чалавек усё ж такі, а не быдла...

Ядзя, знаёмячыся з Міколам, была не вельмі падобная на дарослую. Ва ўсмешцы, з якой яна называла яму сваё імя і хацела пачуць у адказ імя «пана жолнежа», больш было проста дзіцячай цікавасці. А цяпер, пачуўшы Калодкавы словы пра голад, яна нібы схамянулася і раптам нашмат пасталела.

— Добжэ,— сказала яна.— Вы пачакайце тут, а я пайду і прынясу вам хлеба.

— О, гэта, дык, гэта! — амаль ускрыкнуў Калодка.— Эх, не было б гэта сваё. Ідзі, цурка, ідзі!..

Дзяўчынка трошкі падумала.

— Вы пахавайцеся,— сказала зусім сур'ёзна.— А я, як прыйду, скажу так.

Яна зусім па-дзіцячаму наставіла губы і ціха закукавала:

— Ку-ку, ку-ку!..

— А то ж разумніца мая! — зусім расплыўся Калодка.— Ты нам ку-ку, і мы табе з кустоў ку-ку. Ты толькі хлеба нам нясі пабольш. І хлеба, і да хлеба!..

Апошняе было ўжо сказана ўдагон.

А галоўнае так і не ўспомнілі — не спыталіся, Польшча ўжо ці яшчэ ўсё Нямеччына?

Я ледзь не крыкнуў услед дзяўчынцы «пастой», але ўспомніў адразу, ужо з адкрытым ротам і ўзнятай рукой, што і тут небяспечна крычаць. І ў гэты момант яна апошні раз мільганула ў зелені кустоў. А на момант пазней мы пачулі зусім недалёка смех...

Засмяяўся нехта не там, куды пабегла дзяўчынка, а ў тым баку, адкуль мы прыйшлі. Спакойна разважаючы, можна было падумаць, што на ўсіх мовах людзі смяюцца аднолькава: засмяяцца за дрэвамі мог і не вораг. Ды мы за два гады прызвычаіліся да думкі, што падняволенай Гітлерам Польшчы было не да смеху. Засмяяўся мужчына,

на смех якога другі мужчынскі голас таксама весела і моцна адказаў... па-нямецку!

Мы шыбанулі ў лес.

Мікола бег першы. Ён паспеў нават па-нашаму ціха крыкнуць: «Бягом!» Следам за мной трашчаў галлём і грукатаў Калодка.

Метраў праз дзвесце ці трыста я ўспомніў, што з гэткім шоламам нам не прайсці. Я сігануў на ўвесь цыркуль, дагнаў Міколу і, параўняўшыся з ім, загадаў:

— Пачакай!

Мікола зразумеў мяне таксама, як мы перад хвілінай зразумелі яго загад.

— За мной — Калодка, ты — за ім. І — ціха.

Мы пастаялі момант і рушылі павальней, аднак амаль зусім нячутна.

Наша найлепшая сяброўка — ноч — ішла насустрач нам вельмі павольна. У ельніку яна асела ценямі, у шэрай гушчы якіх мы адчувалі сябе лепш. Ды ельнік спачатку радзеў, потым яго патрохі змяніла бярозавае драбналессе. Стала святлей. Па верасах, сям-там збіваючы капелюшы затоеных грыбоў, мы, не змаўляючыся, пайшлі шпарчэй, а за намі, і спераду нас, і абапал нячутна ішла небяспека...

І вось я, нарэшце, спыніўся.

Праз рэдкія кусты і бярозкі прылеску мы ўбачылі луг. Ён рассцілаўся шырока ў бакі і наперад, а светла-шэрае неба над ім гаварыла, што ноч яшчэ не прыйшла. Маленькія кравецкія машыны конікаў усё яшчэ сакаталі ў роснай атаве — бязлікія, нястомныя краўцы яшчэ ўсё шылі, нават прыцемкам. Дзень датляваў на захадзе бяскроўнай палоскай зары. Зорак яшчэ не было. Асцярожныя прыгажуні сарны яшчэ не выйшлі на ўскраіну лесу. Нават і з гушчару не чутно яшчэ хрыпатых поклічаў іх фанабэрыстых, раўнівых дзецюкоў, галасы якіх надоечы да сціпнаты нагадалі нам брэх аўчарак.

Ісці далей ці пачакаць?

На лузе толькі сцелецца, нібы ўздымаецца з травы, туман. Над лугам адно бязмежнае, ціхае неба.

І мы пайшлі.

Шорах роснай травы пад нагамі. Маўчанне і думкі, якіх ніхто з нас не хоча выказваць. Усё не новае, усё зразумела і так.

Новае прыйшло толькі недзе на самай сярэдзіне лугу. Гэта была рака.

Толькі пазнаўшы яе пад градою туману, дзе мы ўжо навучыліся здалёк пазнаваць непрыемны, дрыготкі холад вады, я спыніўся, сябры падышлі, і Мікола сказаў:

— Ну, вядома...

Адзін за ўсіх нас, ён з прыціскам адпусціў на свабоду зусім зразумелую, шчырую лаянку.

Гэта не быў адчай, а проста прыкрая злосць. Не ўпершыню наш шлях перагароджвала вада. Не ўпершыню найлепшы наш плывец, Мікола, моўчкі садзіўся на беразе і першы пачынаў распранацца.

Так пайшло і цяпер. Мікола зняў цераз галаву сваю сумку і сеў.

Кожны раз мы рыхтаваліся да пераправы хутка, не чакаючы нават, пакуль абсохне пот. І справа гэтая заўсёды выглядала аднолькава. З клункамі ўсёй нашай збруі, прывязанымі на галаве, мы падыходзілі да вады, і першаму, хто тыцнуў скурчанымі пальцамі нагі ў раку, належала права акрэсліць тэмпературу словам «пічога» або, у працоўным выпадку, якім-небудзь больш красамоўным выразам. Незалежна ад гэтага Мікола апяразваўся цераз плячо канцом нашага шнура, а я ці Калодка надзявалі на працягнутыя рукі маток. Шнур гэты мы звілі на першай днёўцы са шпагату, вялікі клубок якога Мікола прыдбаў на заводзе. Шнур быў доўгі, метраў са сто, і надзейны, у тры шпагаціны.

Падрыхтаваўшыся, Мікола «змераў тэмпературу», адмоўна акрэсліў яе зусім ненавуковым тэрмінам, увайшоў па калені ў ваду і сказаў:

— Ну, вадалазы, пускай!

Маток шнура трымаў на руках Калодка. Сёння ў яго на галаве капой сядзеў падвойны клунак: свая і Міколава вопратка. Такі парадак у нас — першы плыве на разведку ўлегцы.

З пагардай да ўсяго, што супраць нас, Мікола кракта-нуў і ціха даў нырца.

— Няхай здароў будзе, як бабёр,— зашаптаў Калодка, ужо танцуючы зубамі.

Мікола вынырнуў яшчэ цішэй. Паплыў, нацягваючы шнур. Седзячы на кукішках над самай вадой, я прапускаю шнур праз жменю, а Калодка з мядзведжым спрытам паварочвае працягнутыя рукі, з якіх бязгучна разматваюцца, сплываюць петлі шпагату.

Я не зводжу вачэй з Міколы. Што раз, то меншай кропкай адсоўваецца ад нас яго галава, за якой на вадзе распаўзаецца штораз шырэйшы трохкутнік. Потым кропка, якая вядзе наперад гэты трохкутнік, знікае зусім, і, нарэшце, я адчуваю ў жмені тры штуршкі. Разведчык на тым беразе дае сігнал, тройчы тузаючы за шнур.

Я — з клункам свае вопраткі на галаве, і мне ныраць няможна. Ды не вельмі й ахвота. Плыву то пад шнуром, нацягнутым над самай вадой, то побач з ім, каб на кожны выпадак ён быў пад рукой. Вада, як заўсёды, без назвы, чужая, халодная... І, як заўсёды, трывожна, што ногі твае звядзе здрадлівая сутарга,— зімовы лагерны падарунак. Нагамі стрыжэш пад вадой, рукамі распорваеш плынь асцярожна... Бліжэй да берага, калі ўжо бачыш сябра, робіцца весялей. Шнур, які ён трымае, ужо непатрэбен табе, аднак бачыць яго, нібы працягнутую, моцную руку, прыемна.

Адчуўшы дно, я ўстаю і брыду, а Мікола тым часам сігналіць адпраўленне Калодку. «Зноў крапіва!..» — лаюся ў думках, хіснуўшыся, як ад агню, ад роспага лазовага куста.

— Ну, кіта наструніў,— шэпча Мікола.

Ён цягне шнур, памагае Калодку, якім цяпер той апяразаны. Калодка плавае слаба, з пыхценнем.

— Глядзі, зараз плюхне пагой, хоць разок,— шэпча Мікола, і нябачная, добрая ўсмешка даходзіць да мяне праз дробны перастук яго зубоў.

І праўда, мядзведзь наш збіўся з такту, не змог танцаваць пад вадой. Плюхнула. Раз. І яшчэ раз.

— Харошы дзядзька,— шапчу я, нібы дзеля таго, каб апраўдаць Калодку.

— Нам бы толькі яго накарміць,— з той самай усмешкай у голасе кажа Мікола.

— А сам не еў бы?

— Сам? І сам я, браце, без вуса́м... Ну, усё.

Калодка выходзіць з вады і, здымаючы свой падвойны клунак, шэпча:

— Ххол-лад-дна, тр-рас-цца яй-е ггал-лав-ве!..

Гэта — чыстая, голая і да чорцікаў сцюдзёная праўда. Мы хутка апранаемся, і нам, як заўсёды ў такі момант, робіцца значна цяплей ад думкі, што вось і яшчэ адна перашкода — за намі.

А гэта ўсё ж такі была яшчэ Германія!

За лугам, калі пачаліся палі, пад нагамі ў нас шарахцела спачатку ржышча, пасля пачалося вялікае поле бручкі. Ужо сцямнела настолькі, што ў небе — навокал над намі — праявіліся першыя тысячы зорак. Не хапала толькі месяца, у святле якога — на вялікім абшары зямлі — халодна блішчала б роспае бручкавіпне, як часта бывала раней, нейкіх дзвесце, не больш, кіламетраў за намі.

— Ну, вось...— сказаў Мікола, першы прыпадаючы да харчу. У голасе яго была і радасць галодных, і злосць на тое, што і яшчэ за адным вадзяным рубяжом краіна нашай няволі не скончылася...

Голад мы пакідаем тут жа, на месцы. Міколаў ножык пераходзіць з рук у рукі, і аблыселыя пры дапамозе яго галовы бручкі дзіка хрумсцяць пад нашымі зубамі. Па ме-

ры таго як напаўняецца халаднаватым і салодкім сокам наша нутро, я пачынаю заўважаць больш выразна, што мы адны пад высокімі зоркамі, што мы ляжым на зямлі, якая нават грэе нас, што мы нібы прыпалі да яе грудзей, каб пацягнуцца сілы.

— Пагрызём, а пасля і паскачам, як зайцы,— гаворыць Мікола.

Калі ўстаём ісці, Калодка выбірае яшчэ адну бручку, і мы, па прыкладу яго, робім тое самае. Потым доўга ідзём, як заўсёды, адзін за адным і на такой адлегласці, што шэптам гаварыць няможна.

Бручка, іржышча, бульбянік, ралля, зноў іржышча здаюцца мне менш дзікімі, чым лес і луг. Маленькія бабкі аўса, густыя рады якіх часта трапляюцца на шляху, здаюцца мне маленькімі дамамі, у якіх зусім нядаўна патухлі агеньчыкі. Мы — тры Гуліверы — ідзём па вуліцы гэтага казачнага пасёлка, і зманлівае адчуванне жылля так настойліва непакоіць мяне, што я нарэшце здаюся.

— Прывал, сябры мае,— кажу, і гэта ўспрымаецца як агульная думка.

Мы бяром адразу па некалькі казачных домікаў за іх каласяныя стрэхі і абарочваем на кучу. Тады з асалодай лажымся на цёплых, яшчэ не астыўшых ад дзённага сонца, аўсяных снапах.

Бручку на гэты раз мы ямо больш культурна. Ачысціўшы сваю, Мікола разрэзвае яе на скрылікі, як галандскі сыр, і надзяляе нас па чарзе. Мы хрумстаем ляніва, нават з асалодай. Ды асалоды гэтай няшмат: поўнае не напоўніш, а даўні голад не ўдасца за раз супакоіць. Я паварочваюся на спіну і пачынаю толькі слухаць і глядзець.

...У маленстве, калі ты вяртаўся з коўзанкі мокры і маці — па-свойму вельмі правільна, а па-твойму зусім незаслужана — сустракала цябе пякучымі махрамі фартуха, ты найчасцей забіраўся на печ. Гэта была нібы крэпасць, дзе ты ў далейшым мог лічыць сябе амаль зусім недасягальным. Гэта было найцяплейшае месца ў хаце, асабліва

для тых, у каго ў такі час быў надзейны саюзнік — бабуля. У мяне яе не было, і я звычайна перажываў сваю крыўду адзін. Ляжаў, глядзеў на столь, спачатку хмыкаў, а потым пачынаў разглядаць, нібы нейкі цікавы малюнак, сукі і разводы слаёў на дошках. І крыўда праходзіла, асабліва тады, калі маці — цяпер ужо і па-твойму правільна — успамінала, што ты не еў амаль ад рання...

Маленства наша мінула даўно, назаўсёды. Ды засталіся не толькі ўспаміны аб ім. Я не забыўся любіць хараство, як калісьці любіў, упершыню пазнаючы яго і ў дробязях: праз пажаўцелы ліст, што ападаў з галля на галаву, і ў неабсяжнай, загадкавай велічы неба, якім захапляўся каля вогнішча першых начлегаў на пашы.

Я ляжу на аўсяных снапах, за многія сотні кіламетраў ад хаты, з якое пайшоў у жыццё. Я даўно не дзіця, і крыўда мая — не дзіцячая. Ды на зорную столь нада мной я гляджу з нейкай дзіўна-дзіцячай усмешкай. На другой злева зорцы сузор'я Вялікай Мядзведзіцы — мне здаецца — прысеў камар. Бедная зорачка міргае, міргае і ніяк не можа яго сагнаць... А можа, гэта не камар? Можа, яна падміргвае мне і сябрам, нібы хоча сказаць, што мы, напэўна, выплывем з шалёнага віру на родны прастор, туды, дзе нас любяць, дзе мы патрэбны будзем, як свае?..

Не міргай, зорачка! Прайшло не толькі маленства — юнацтва мінула таксама. Яшчэ тры месяцы таму назад мы думалі пра родны край, як юнакі,— там спадзяваліся знайсці супакой і матчыну ласку, думалі там адпачыць перад новай, сапраўднай і радаснай працай. Ды нашы мары абарваліся. Вораг, якога мы пазналі ў верасні трыццаць дзевятага года, цяпер захацеў адабраць у нас волю і шчасце ўжо назаўсёды, забраўшы радзіму, якую мы любім даўно, хоць ні разу яшчэ не былі ў яе межах. Што ж гэта сталася з нашымі? Так адступаць!.. Як зразумець нам гэта?.. Не міргай, зорачка,— мы ідзём не спакою шукаць. Мы...

Ды што гэта — песня?

Я падняўся і сеў.

Нямецкая песня ўстае за гарой, куды пайшлі адгэтуль шэрагі аўсяных домікаў. Песню спяваюць дзяўчаты, якім памагае гармонік.

— Весела сцервам,— праз зубы гаворыць Мікола.

Ён таксама падняўся, сядзіць на снапах. І Калодка спыніўся жаваць. Мы не гаворым больш, думаем кожны сваё.

Гэтую песню мы чулі не раз. Вельмі часта ў ёй паўтараецца слова Эрыка — дзявочае імя. Больш у песні я разумею няшмат. Ды мне хапае таго, што ўжо ад музыкі толькі я ўспамінаю іншую Эрыку — нашу...

...Шкляны завод. Вялікі комін, чорны подых якога здаваўся мне подыхам нашых збалелых грудзей. Вялізныя, чорныя гурбы вуголля. Ад ранку да цямна мы адчуваем яго скрыгатанне пад нашымі лапатамі, чуем грукат яго аб жалеза пустых ваганетак.

А паблізу ад нас сядзіць дзяўчынка. Злажыўшы на каленях рукі і ўспёршыся на іх дзіцячым вострым падбародкам, яна глядзіць на нас, не зводзячы вачэй. Так глядзела і ўчора, і пазаўчора... Па некалькі разоў на дзень з-за чорнай гурбы вуголля, дзе домікі рабочага пасёлка, чуваць жаночы голас: «Эры-ка-а!» І калі гэты покліч паўторыцца некалькі разоў, дзяўчынка паволі, відаць, неахвотна ўстае і ідзе. Пасля прыходзіць зноў і зноў глядзіць. Нястомна, моўчкі...

Комін, вуголле, ваганеткі — усё засталося далёка на захадзе. Навокал іржышча, домікі бабак. Над намі — ціхі, азораны акіян. Я міжвольна — ад думак пра тую дзяўчынку — падцягваю стомленыя ногі і, паклаўшы на сагнутыя калені рукі, апускаю на іх галаву. А дзяўчынка стаіць у вачах як жывая, як тут. Столькі болю і столькі надзеі ў яе не па ўзросту сталых вачах. І я чытаю ў іх, як і тады, адно бязмоўнае пытанне: «Ці праўда гэта, што ты — мой найлепшы друг?..»

«Ты мой найлепшы друг!..» Гэтак казаў нам немец Карл, стары рабочы. Разам з ім мы, Мікола і я, разладоў-

валі акумулятары без рукавіц і разам з ім апарылі кіслатою рукі. Абураны, Карл крычаў на ўвесь цэх, паказваючы рукі інжынеру. Яны былі знізу мазольныя, зверху — худыя, як рукі нашых бацькоў. А «гер інжэнір», верны слуга сваіх гаспадароў, усміхаўся. «Та-ак,— сказаў ён,— цяпер табе можна, бадай, і рукавіцы выдаць...» І горш за ўсё, што разам з інжынерам смяяліся тады і тры іншыя немцы, падлеткі, якім на гэты раз пашанцавала не апарыць рук. Не смяяліся толькі Мікола і я. Пасля Мікола нават пачаў — больш жэстамі, чым нямецкаю мовай,— тлумачыць юнакам, што ўсё гэта зусім не смешна. А Карл — бязвусы, маўклівы стары ў сініх штоніках, палатаных да апошняй магчымасці, з лустачкай хлеба ў кішэні таксама палатанай курткі,— Карл падышоў да Міколы, падаў яму руку, сказаў: «Ты — мой найлепшы друг!»

У Карла мы і спыталіся потым, чаго так дзіўна глядзіць на нас каторы дзень малая Эрыка. Азірнуўшыся навокал, стары ледзь не шэптам пачаў: «Вам я скажу. Бацька яе, рабочы Віллі Кляйн, быў камуніст. Цэлая група камуністаў была на гэтым заводзе. Пасля іх забралі ў канцлагер, нешта перад вайной. У гэтым коміне быў замураваны архіў. Дзяўчынка ведае, што вы з Расіі, і яна... Але ціха! Давайце працаваць»,— закончыў ён і зноў узяўся за лапату. Мы азірнуліся. Нікога не было, нават фашысцкага ценю,— чаго ён спалохаўся? Карл зразумеў наша здзіўленне, выпраставўся ад вугалля і, успёршыся на цяжкую лапату, з добрай усмешкай сказаў: «Вораг чуе». Такія плакаты віселі навокал, і так іх вытлумачыў па-свойму чалавек, што ў нас убачыў сяброў...

— Шкада малое,— азваўся раптам Мікола задумана, ціха.

— Вядома,— сказаў я адразу, нібы пра Эрыку не толькі ўспамінаў, а гаварыў уголас. А потым, схамянуўшыся, спытаў: — Каго шкада?

— Каго ж?.. Вярнулася недзе з хлебам, хадзіла па лесе і кукавала. А можа і плакала... Эх!..

Хвіліну мы маўчым.

І побач з чорнымі вачыма Эрыкі ўстаюць перада мной заплаканыя вочы Ядзі. Замучанае польскае дзіця, з кавалкам хлеба, украдзеным у гаспадара, ходзіць, можа, па лесе, углядаецца ў цемру і ціха кукуе. Цяпер ужо няма для нас сумнення ў тым, што гэта яшчэ ўсё Нямеччына. І дзяўчынку прывезлі сюды, як прывозяць усіх, у няволю. І яна недзе плача, бо родныя людзі, якіх яна не бачыла даўно, па якіх так збалела душа, ашукалі яе. Хацелася так многа ім сказаць, пра многае спытацца, а яны пайшлі... А можа, не ўдалося ёй украсці хлеба: заўважылі — ці скупая, крыклівая фраў, ці сам пануры, з вялікай, як цэбар, люлькай «гросбаўэр» — прускі кулак. І дзе яна цяпер, што думае, які цяжар нясе на сэрцы?..

— Мне здалося адразу,— сказаў я Міколе,— што ты не пра гэту...

— Усё як усё,— перапыніў мяне Калодка,— а хлеба, хлопцы, больш за ўсё шкада. А то нажэрліся мы гэтай бручкі, як каровы, і ўсё роўна, што і не еў чалавек. Як той казаў — абедаў, а жывот не ведаў. А хлеб — усё ж такі хлеб. Каб прынесла...

— Жы-вё-лі-на,— павольна, ціха, але выразна прасіпеў Мікола.

— Ты пра каго? — здзівіўся Калодка.

— Пра цябе.

— Дык гэта я для цябе — жывёліна?

— Ты.

— Дык ты за гэта, калі хочаш... ты...

Калодка ўстаў.

Наступіла трывожная паўза.

Мікола маўчыць.

І мне здаецца, што нехта нябачны выцягнуў з гранаты кальцо, вялікі палец той самай рукі паволі адпускае скабу, пасля чаго адстукае некалькі самых даўжэйшых секунд — і наступіць развязка...

Калодка гэта зразумеў.

— Хлопчыкі...— ціха сказаў ён.— Ды хлопчыкі, што вы?.. Дык я ж да самага Брэста цярпеціму! Што вы?.. Я проста жартаваў. Я разумею ўсё. У мяне ж ёсць таксама дачушка. Алеся...

У паўцемры, хоць блізка стаім, я невыразна бачу Міколаў твар. Ды ён жа, гэты твар, так добра мне вядомы. З-пад заўсёды прыхмураных чорных броваў цяпер глядзяць на Калодку Міколавы вочы, напэўна, ужо з іскрынкамі добрага смеху.

— Ну, вось бачыш,— гаворыць Мікола.

І я падхопліваю яго пачуццё.

— Ды што ты, Сцёпа,— кажу я,— няўжо ты падумаў: «пакінуць»?! Ты толькі гэтак не ный. І так ногі не служаць, а ты яшчэ павіс на іх...

— А ў цябе ж адны боты пудоў са тры,— у тон мне гаворыць Мікола.

Мы смяёмся. Не толькі Мікола і я.

— Ды няхай бы вы, хлопцы,— рагоча Калодка,— былі здаровенькі, ну вас!..

І мы пайшлі.

На ўсход — на сваю Зараніцу.

1941—1951 гг.

МАЦІ

Жнучы, яна стамлялася з кожным днём усё больш. Гарачую задуху цяжка было адмахнуць ад знямоглых грудзей нават самай вялікай, самай каласістай жменяй. А рабіць трэба было, хоць і свету не бачыш... І яна жала, нікому нічога не кажучы.

Увечары, вяртаючыся дахаты са сваім наймалодшым, у тое страшнае лета адзіным у хаце сынам, старая ледзь пераставўляла ногі, натруджаныя гадамі бязлітаснай працы. Паблеклыя вочы яе глядзелі на свет з-пад нізка насунутай хусткі, здаецца, зусім абыякава.

Аднак яны бачылі многа.

Вось, нечакана спыніўшыся, маці азірнулася на свайго хлопца, які, таксама з сярпом на плячы, пачціва ішоў ззаду, запавальняючы хаду, па-пастушынаму «клюючы» салодкі жытні каласок.

— Глядзі, Васіль, як ён упяўся... Эх! Трымайся, нябога, стой!

Сын перастаў на момант «кляваць», зірнуў у той бок, куды яна паказвала. За вялізнай узорнай дзяругай церасцалосіцы, недзе далёка-далёка за ўзгоркам патухала зара, а зусім блізка ад мяжы, па якой яны ішлі, стаяў пахілы мэндлік жыта. Уранні па нівах, з гары ў даліну, прайшоўся нізам вецер і панасоўваў мэндлікам шапкі на самыя вочы. Мала таго, каторы слабей пастаўлены, дык і ўсяго яго ці нахіліў, ці нават абярнуў зусім. Той, на які паказвала маці, нахілены ўсімі снапамі ўдагон ранішняму ветру, што быў ужо на другім канцы свету,— не хацеў

упасці. І старая жняя ўсміхнулася, гледзячы на яго амаль таксама ўлюбёна ў жыццё, як у тыя гады, калі яна была парабчанкай у панскім двары і не ведала стомы, бегаючы вакол чужога шчасця.

Калі мяжа ўперлася ў гасцінец, маці з сынам павярнула ўлева. Па сцежцы на траве абочыны пайшлі таксама: яна — спераду, ён — ззаду.

Па правай руцэ ўздымалася высокая града гасцінца, па левай час ад часу блізка гулі тэлеграфныя слупы.

Прагудзе адзін, пасля ідзеш, пасля зноў стаіць ды гудзе, нібы нешта жывое,— так сумна, нават злавесна, усцішна мармычучы.

На адным слупе, ужо недалёка ад павароту на іхні хутар, старая заўважыла белую плямку паперы — на ўзроўні вачэй. Прайшла міма: няма калі думаць пра ўсё... Потым спынілася. Сказаць сыну, каб зірнуў, што гэта,— не паспела: ён ужо сам чытаў, кінуўшы каласок. Прачытаўшы, аддзёр паперку, парваў яе на кавалачкі і сыпануў імі, нібы жменяй мякіны, камусьці нябачнаму ў вочы.

— Што гэта?

— Каб не давалі есці байцам. Каб выдавалі іх паліцаям. Дадуць гарэлкі і тытуню.

— Няхай бы сабе вісела, сынок. Няўжо ж іх нехта паслухае?

— Будуць расстрэльваць тых, хто не паслухае. Усю сям'ю. І хату спаляць.

— На ўсё божая воля...

Яны пайшлі — зноў адно за адным і моўчкі.

Дома, у сенцах старое хаты, яшчэ пры панах выкінутай з вёскі на хутар, маці ўваткнула свой серп у шчыліну над вушаком. Сын зрабіў тое самае. Яна папpавіла аберуч хустку, зверху ўніз з прыціскам правяла рукамі па твары, нібы здымаючы стому з вачэй, і ўжо хацела сказаць, што вось толькі падоіць карову ды будуць вячэраць.

— Я пайду ў вёску,— апярэдзіў яе Васіль.

— Зноў! — больш спалохана, чым злосна, крыкнула

яна. А потым перайшла на ласку: — Не ішоў бы ты лепш. Заўтра ж рана ўставаць.

— Ну што ж, і ўстану.

— Дык павячэраў бы хоць.

— Я скора прыйду.

— Ведаю я гэтае скора... Ой, находзішся ты! Давядзе цябе гэты Азароначак! Успомніш ты маё слова!..

— Нічога, маці. Спалохалася?

— Вось тады пасмяешся! Знайшоў чым гуляць! Патвойму, я сляпая — нічога не бачу, або дурная — нічога не ведаю?

Ён падумаў, што больш не варта... Не, ён проста ўспыхнуў:

— Яшчэ чаго — будзе вучыць!

І пайшоў.

Зноў дай божа цярплівасць на ўсенькую ноч!..

Ї старая хата ў шэрай, па-начному ўжо аднатоннай, чыстаполіцы стомлена патушыла агеньчыкі акон.

. . . .

Маці не спіць.

Каля гэтага хутара фронт — трагічны пачатак вайны — прайшоў, як нейкі раптоўны віхор,— і верхам, і нізам. Раўлі самалёты, ірваліся бомбы, грукаталі танкі, беглі па збожжы салдаты... Прайшоў гэты віхор і праз душу: ён нечакана вымеў з хаты абодвух старэйшых сыноў. Сцяпан толькі пазалетась, калі прыйшлі таварышы, вярнуўся з панскага астрога, прычакаўшы нарэшце таго, за што пакутаваў. Уладзік, самы старэйшы, гаспадар, змабілізованы панамі ўлетку трыццаць дзевятага года, толькі ў замаразкі прынёс асміну вошай з нямецкага лагера.

І вось пайшлі яе хлопцы зноў, цяпер ужо на ўсход. І не вяртаюцца, як іншыя... Не паспелі і ажаніцца,— так хутка праляцеў ён, гэты час іх доўгачаканай волі. Уладзік толькі дрэва навалачыў, каб новую хату рубіць. Сцяпан у сельсавеце сядзеў, старшынёю. А Васіль — гэты вучыўся дзве зімы ажно ў Наваградку...

Так, тых няма. Бог святы ведае, што будзе... А гэты, апошні, не хоча сядзець у хаце, шукае няшчасця. Дачакалася — нават не скажа, куды і чаго...

...Яны прыйшлі яшчэ зацямна. Старая не спала ад болю ў нагах, і асцярожны стук у шыбу не разбудзіў яе, а проста спалохаў. Пакуль яна ўзняла з падушкі галаву, пакуль у гэтай сівой праставалосай галаве сто разоў пераварнулася думка — хто гэта? — і нават радасць — а можа? — пакуль яна ўстала, пачуўся амаль да шэпту прыглушаны голас:

— Хозяин!.. Хозяин, открой!..

Як вядзецца спрадвеку, яна спачатку прыткнулася лбом да шыбы, паглядзела. Потым выйшла ў сенцы, дрыжачымі рукамі выцягнула засаўку і адчыніла дзверы. Стала толькі зусім ясна тое, аб чым яна здагадалася адразу: гэта — яны, байцы...

Адзін з іх,— а колькі ўсіх было, не паспела заўважыць адразу ў матава-празрыстым паўзмроку дасвецця,— адзін падышоў да яе і ўсё яшчэ шэптам сказаў, нібы спытаўся:

— Мать? Ты нам хлебушка дай, родная... Ты не бойся: мы сразу же уйдем... Из лагеря бежали...

Шэры і гладкі тэлеграфны слуп са злавесным гудзеннем праплыў перад яе вачыма... З той самай паперкай, якую рваў яе хлопец... Мільганула думка, трывогай тузануўшы за сэрца: а ён яшчэ не вярнуўся!.. Белая пляма паперкі махнулася разам са слупам удаль і знікла. Застаўся толькі страшны няголены твар чалавека з вялікімі вачыма. Засталіся толькі яны — учатырох.

— Заходзьце, хлопчыкі. Я вам хоць малачка... Хоць смагу прагнаць... Лямпу не будзем запальваць...

Апошняе яна сказала, пераступаючы парог.

. . . .

І на гасцінцы, і ў мястэчку, на ўсім — так добра знаёмым і якім жа каротнім цяпер — шляху ад роднай хаты да свежай ямы ў лапухах, добрыя людзі бачылі яе пакутніцкі паход. І ўсім было зразумела, куды і завошта.

Чатыры босыя, у вайсковых лахманах мужчыны, з рукамі, скручанымі назад калючым дротам, па двух ішлі следам за ёю. Ёй фашысты зрабілі палёгку: не звязалі рук... Што ж, яны не баяліся яе нават так, як гэтых бяззбройных, знясіленых уцекачоў. Адзін з байцоў, яшчэ зусім хлапчук, нядаўна астрыжаны пад машынку, з усіх сіл намагаўся не ўпасці і, ззаду гледзячы на таварышаў, узнімаў, як і яны, галаву.

Свае худыя, так мала ў жыцці цалаваныя рукі яна трымала мазалямі да мазалёў. Шаптала свае, зусім новыя словы малітвы. І ў ранішнім святле роднага сонца ясным быў яе твар, хоць па маршчынах міжвольна каціліся слёзы. Яна і тут не думала пра сябе. Дзе ён, яе Васілёк, чаму не вярнуўся?.. Як добра, божа ласкавы, што ён не прыйшоў, не прыбег нават і на пажар роднай хаты!.. Відаць, далёка ўжо недзе сынок, відаць, адкапалі-такі яны з Азаронкам свае кулямёты... Дзе яны, Уладзік і Сцяпан?.. Хавай іх, божа, усіх трох ад куль, дай ім усім убачыць матчыну магілу!.. І тут душа яе вярталася да гэтых, да чужых сыноў, з якімі так моцна зрадніла доля... Яна чула іх крокі — шорганне босых ног па жвіры, чула і цяжкае дыханне... Яна аддала ім усё, што магла... А тут нават не азірнешся... І яна рабіла адно — яшчэ як мама вучыла — малілася. І за сваіх сыноў, і за чужых, і за сябе...

Горача дыхалі клыкастыя, дурныя зяпы аўчарак. Чорнай сталлю паблісквалі ў голых да локцяў, загарэлых руках аўтаматы. Час ад часу на ўзбоччы гудзелі тэлеграфныя слупы.

Маці не ведала, хто яна. Не думала аб тым, што не з адным толькі жахам глядзелі на іх паход сустрэчныя,— што вобраз яе засядзе ў сэрцы многіх мужчын горкім, няўмольным дакорам, што вочы і рукі яе ўспамінаць будуць нават дужыя людзі, выганяючы з душы апошні страх перад начной партызанскай атакай...

1957

АДЗІН ДЗЕНЬ

1

Пакуль Ліда Свірыд не спаткала ў пушчы трох партызан, маладзіцы здавалася, што ўжо загінула ўсё.

Гэтае «ўсё» пачыналася з хаты на хутары, свайго гнязда. Беднае было яе гняздо, асіроцелае пасля таго, як забілі Андрэя, аднак усё ж такі гняздо, бо ў ім жыло разам з Лідай іх птушанё — дзевяцімесячная Верачка. Недалёка ад хутара была вёска Ляды, дзе Ліда таксама была калісьці птушанём, а потым вольнай птушкай. Там жылі цяпер — мама, якая спачатку прыходзіла вучыць Ліду купаць Верачку, і тата, які пасля смерці Андрэя памагаў... не памагаў, а проста ўрабляў, як сваю, і яе, удовіну, гаспадарку. Там быў Мікола, старэйшы, сямейны брат, былі сяброўкі і сябры маладосці, сваякі і суседзі. За Лядамі — Ямнае, Градкі, Зарэчча, Грачанікі — бліжэйшыя вёскі, у адну з якіх выйшла замуж Марыля, сястра, у другую — Зіна, найлепшая сяброўка, у трэцяй — дажывала веку добрая цётка Настуля.

Адным словам,— быў свой невялікі круг, родная частка вялікага свету, з сярэдзінай, сэрцам — Верачкай.

Перасякаючы гэты круг, з поўдня на поўнач плыў Нёман. Таксама родны, свой, аплаваны ўлетку, абкоўзаны зімой.

У Лядах на Нёмане стаяў партызанскі дазор, а ў зрубе, сяк-так накрытым бульбянікам,— застава. У зрубе, а не ў хаце, таму што ад восені хат у Лядах не было: іх папалілі фашысцкія карнікі. Цяпер былі толькі зямлянкі, павеці, азяроды, пад колас крытыя пагрэбнікі, абгарэлыя

платы і неяк асабліва аголеныя і самотныя ліпы, высокія грушы-дзічкі, бярозы і клёны. Паміж зямлянак, дрэў, платоў і чорных струп'яў котлішч заўсёды на вачах стаяў гэты незвычайны зруб. І, толькі паглядзеўшы на яго, на душы рабілася лягчэй і спакайней — і за дзіця, і за сябе, і за добрых людзей. Начамі з пушчы за Нёман выязджалі разведчыкі, выходзілі ўзводы, часам цэлы атрад ці брыгада. І толькі пачуўшы, як гаманілі вясёлыя хлопцы, як коні іх фыркалі і грукацелі па дошках парома або плюхацелі вадою ў бродзе, добра было ад думкі, што вось і сёння Верачка ціха засне і сама адпачнеш, а ўранні зноў устануць усе ды возьмуцца за працу, амаль што таксама спакойна, як да вайны.

Гэтак было датуль, пакуль не пайшла па людзях гаворка пра вялікую, нечуваную бяду, якая называецца зусім новым і вельмі страшным словам — блакада...

І вось яна, тая бяда, падкралася непрыкметна.

Гэта сталася перад самай касавіцай. На досвітку ўспыхнуў бой на Нёмане. У Дуброве за Градкамі, дзе быў мост насупраць лагера брыгады «Сокал», бой разгарэўся надоўга. А ў Лядах заставу — пятнаццаць хлопцаў — разграмілі аж надта раптоўна.

Ліда толькі паспела ўсхапіцца з пасцелі, зірнуць у акно і выбегчы на двор, а людзі ўжо беглі, уцякалі ў пушчу: старыя, дзяўчаты, дзеці... Схапіўшы адно, чаго ёй нідзе і ніяк немагчыма забыцца — сваю сонную, цёплую Верачку,— паляцела і Ліда.

Ззаду, на Нёмане і ў вёсцы, чуўся крык, страляніна, узнімаўся пажар. Над галовамі ўцекачоў, абганяючы іх, звінелі кулі, а міны цяжка гупалі то тут, то там, злосна брызгаючы вакол сябе візглівымі асколкамі. Дарогай і полем, па зелені збожжа, бегла многа людзей, Ліда з дзіцем ніяк не магла іх дагнаць. І не таму, што цяжка было ці нязручна, а таму, што, як толькі яна кідалася бегчы хутчэй, малая прачыналася і зноў заходзілася плачам. Толькі з Верачкай дабегла яна да першых каля лесу кустоў. І там

ужо нікога не было. Кустамі, калечачы босыя ногі (тут толькі ўспомніла пра боты пад ложкам), дабегла да бярэзніку. Пасля ўбілася ў росны гушчар і, ныраючы пад галлё, сарвала хустку, парвала сукенку і двойчы спатыкнулася. І толькі тады, калі спатыкнулася на ламачыну трэці раз і ледзь-ледзь не ўпала, Ліда найшла намалу, тулячы дачушку да задыханых грудзей.

— Ціха, ціха, галубка мая,— гаварыла яна.— Ну, не плач...

А сама ўжо гатова была і заплакаць.

Яна засталася адна. Спераду быў толькі лес, а на руках — дзіця, з якім не паспяшаешся, нікога не дагоніш. Ды і як даганяць, куды бегчы? А тут, глядзі, дагоняць і цябе... Вунь як страляюць — бліжэй ды бліжэй...

Гэты жах нарадзіў недарэчную думку аб тым, што ўсё, што за ёю, — загінула. А цяпер... а цяпер і яна...

— Ціха, ціха, малая мая... Ну, не плач...

Вусны шапталі, прасілі, а вочы ўжо плакалі...

Сонца толькі што выбралася з-за дрэў у чыстае неба, калі маладзіца, усё ўцякаючы ад грукату гармат і страляніны, наткнулася ў гушчары на трох узброеных людзей, адзін з якіх трымаў за павады каня.

Спачатку, не пазнаўшы іх, яна жахнулася, а потым радасна ўскрыкнула:

— Хлопчыкі!..

Там былі: Жэнька Саковіч, Тадорын Іван і Серада з Грачанікаў. З імі больш года партызаніў яе Андрэй.

2

Тры партызаны, адзін з якіх паранены і толькі адзін з канём,— вось і ўсё, што засталося ад разведкі іх атрада.

...Гэта сталася так нечакана і хутка.

На досвітку яны вярталіся з задання. Коні, узмакрэлыя ад далёкай дарогі і хуткай язды, як толькі ім зноў дазволілі перайсці на ступу, пачалі задаволена фыркаць, руп-

ліва тупаючы па глыбокім пяску. Коннікі зноў пачалі гаварыць і закурваць.

Вызначаючы кароткі начны шлях бяссоннага летняга сонца, на поўначы святлела паласа суцэльнай зары. Сонца, якое, здаецца, так нядаўна села амаль на паўночным захадзе, перапаўзло, хаваючыся за далягляд, на паўночны ўсход і спынілася, каб пачаць памаленьку выплываць наверх. Яно было яшчэ глыбока за пушчай, таму што над грэбенем лесу яшчэ ўсё нясмела займалася сапраўдная зара ўсходу. А па меры таго як яна разгаралася, рэшткі вячэрняй зары патухалі. Вось-вось павінен быў прачнуцца ў збожжы першы жаўранак і, атрасаючы свежыя кропелькі з шэрага, цёплага пер'я, узняцца над полем, абвяшчаючы захопленым шчэбетам пачатак новага дня.

Шура Сучок ехаў сёння далёка спераду. Каштанка аднастайна тупала, нудна парыпвала сядло. Аўтамат, як заўсёды, вісеў перад грудзьмі. Нават і Шура, вельмі асцярожны і ўважлівы хлопец, глядзеў наперад спакойна. Вось толькі пераехаць гасцінец, праехаць каля гэтых вёсак, а там трохі лугам — і лес. Ды і вёсак, дакладна кажучы, няма: гэта адно Загароддзе, якое ляжыць на ўзгорках абапал звілістай рэчкі Вужанкі. Надаючы кірунак усёй групе, каля першай палавіны вёскі Шура павярнуў управа, пераехаў шырокі пясчаны гасцінец і патупаў з узгорка ў лагчыну, да масціка...

Нядаўна з Шурам здарыўся адзін, здаецца, нязначны выпадак, які запомніўся хлопцам у атраднай разведцы. У тую ноч яны былі на заданні пад самым бокам фашысцкага гарнізона. Шура стаяў на пасту за апошнім будынкам вёсачкі. Калі ж па яго пасля паехалі, хлопца не знайшлі на ўмоўленым месцы... Устрывожаныя сябры кінуліся шукаць. Сучок стаяў за дрэвам, не больш двухсот крокаў ад першых дамоў, дзе пачыналіся гарнізонныя драты.

«Ну, і да чаго ж гэта? — крычаў пасля камандзір.— Каму гэта патрэбна было б, каб цябе раздушылі, як хрушча? Эх ты!..»

Да стар. 196

«Я, каб што-небудзь такое,— апраўдваўся Шура,— спачатку даў бы вам знак, каб вы змаглі спакойна адысці».

«А сам?»

«Сам? Чорт яго ведае»,— засмяяўся збянтэжаны хлопец.

Ён быў, як аказалася, зусім не падрыхтаваны да такога пытання. «Сам,— сказаў ён на скорую руку,— таксама нешта рабіў бы...»

Гэты дробны выпадак яшчэ раз паказаў разведчыкам, над чым менш за ўсё задумваўся іх сціплы, маўклівы таварыш, якому толькі цяпер, на другім годзе прабывання ў атрадзе, пайшоў васемнаццаты год...

Як толькі Каштанка затупацела па дошках мастка, Шура ў момант заўважыў, як у другой палавіне Загароддзя ад гумна да хлява мігнуўся, перабег, прыгнуўшыся, нехта чужы. Ззаду былі таварышы, і Шура даў ім знак, узмахнуўшы рукой, і самірвануўся туды, да гумна...

Пакуль юнак, прашыты чаргой кулямёта, паспеў асунуцца ў нейкую цёмную бездань, у лагчыне паміж дзвюма палавінамі вёскі з усіх бакоў затрашчаў перакрэсны агонь. Разведка апынулася ў пастцы.

...Жэнька Саковіч падумаў спачатку, што ён апамятаўся першы і ад яго пачалося тое, што яны, чатырох з дзесяці, сабраліся на ўскраіне лесу. Таксама мог думаць і кожны: гэтак цяжка было зразумець, як яны змаглі выбрацца з кальца знішчальнага агню.

Каля рэчкі, на першай прагаліне лесу, яны зноў напароліся на кулямёты. Цяпер стралялі з танкаў, замаскіраваных у кустах. Тут застаўся яшчэ адзін таварыш, вясёлы гітарыст Ляўко, тут пад Жэнькам забілі каня, і тут ужо хлопцы здагадаліся, што справа — не так сабе, што гэта не звычайныя засады. Калі ж неўзабаве, як быццам па сігналу гэтых дзвюх засад, на поўначы, відаць, каля брыгаднай пераправы на Нёмане, разгарэлася кулямётная траскатня, узмоцненая выбухамі мін і грукатам гармат,— усё нарэшце зрабілася ясна...

3

— Дык што ж гэта робіцца, Ліда?!

Пытанне прагучала недарэчна. Злосны — то зноў нарастаючы, то крышку радчэйшы — трэск кулямётнага агню ўсё больш набліжаўся. Выбухі мін і снарадаў лажыліся недзе зусім недалёка. Хто з партызан мог звярнуцца з такім пытаннем да жанчыны, якая і так была амаль непрытомнай ад жаху? Хто яго ведае,— кожны, здаецца, гатоў быў спытаць. Яны стаялі навокал Ліды. Яна ж была адна з таго боку, ад Нёмана, адкуль пачалося. Аднак і яна не магла ім нічога сказаць, дзе брыгада, дзе іхні атрад, як далучыцца да сваіх... Яшчэ горш: вось яна, зусім не зважаючы на іх прысутнасць, вызваліла з-за станіка поўную, маладую грудзь. Дзіцёнак прагна ўткнуўся ў яе, прытуліўся і змоўк. Тады Жэнька, як быццам успомніўшы нешта, дастаў з сумкі пакецік бінта і, працягнуўшы яго Івану, папрасіў:

— Вазьмі, брат, падвяжы ты мне руку на шыю: нешта цяжкая стала.

— Дык ты паранены, Жэня?..— спалохана спытала Ліда.

— Нават і перавязаны ўжо,— усміхнуўся Жэнька, неяк сарамліва гледзячы на Ліду...

Яе маленькая, сагнаўшы першую смагу, пакінула ссаць, смачна цмокнула губкамі, паглядзела на траву і працягнула ўніз смешна маленькую ручку з ружовымі, расстаўленымі пальчыкамі.

— Ня,— сказала яна.

Маці, якая адна ведала мову дзяўчынкі, прызвычаеным рухам зашпіліла станік і машынальна, як быццам між іншым, нагнуўшыся да высокай лясной травы, скубанула рукой. Выскубла цэлую жменю, але маленькая ручка з ружовымі пальчыкамі знайшла ў гэтай жмені патрэбнае ёй. Гэта быў белы, пушысты, нібы дзіцячая шапачка з трусінага пуху, дзьмухавец. Як толькі пальчыкі малой згарну-

ліся на кветцы ў кулачок, ад кветкі засталося трошкі пуху. Ды і той быў зусім нясмачны. Засліненыя ружовыя губкі пачалі яго нездаволена і па-дзіцячаму няўдала сплёўваць. У іншы час толькі б смяяцца на гэтае цудоўнае нездавальненне!.. Нават і цяпер нешта цёплае заварушылася ў душы, але тут...

Тут з прарэзлівым ровам над вершняком шуганула вялізная цёмна-срэбраная птушка. Хлопцы раптоўна прыселі, Ліда нават упала, з ускрыкам затуліўшы сабой Верачку. Жэнька паспеў заўважыць, як з-пад крылляў жалезнай птушкі, здаецца, проста над імі аддзяліліся два прадаўгаватыя прадметы.

— Бомбы!..

Яны распіралі паветра і доўга, бясконца доўга сіпелі, пасвіствалі, вылі, спяшаючыся ўрэзацца ў зямлю. Гэта толькі здалося, што яны адарваліся з-пад крылляў над самай галавой: два страшныя выбухі, адзін за другім, скаланулі паветра даволі далёка ад іх. Што там людзі і конь,— нават зямля захадзіла ад выбуху! А потым пайшлі асколкі. Адны з іх тонка, як пчолы, звінелі па версе, збіваючы галінкі і лісце, другія жужжалі таўсцей, як чмялі, і злосна чокалі, уядаючыся ў галлё і камлі. Адзін — вялікі і зычны — дайшоў праз гушчар зусім блізка, да гэтай вось стромкай алешыны. Падсечаная, яна нездаволена крахнула, пастаяла нейкі, амаль няўлоўны, момант, а потым памалу паехала ўніз. Зачапіўшыся верхавінай за верхавіну другой, маладшай алешыны, неяк дзіўна выкруцілася ўбок і, цярэбячы голле сяброўкі, гупнула на траву. Тады ўжо, вырываючы з рук павады, шарахнуўся зусім спалоханы конь.

Да Жэнькі страх прыйшоў пазней, калі, пакрываючы зумканне апошніх асколкаў, заплакала, задыхаючыся ад жаху, маленькая дзяўчынка.

— Пойдзем, Ліда, з намі,— сказаў ён.— Не плач.

Але куды ж ісці?

Некуды ж вось ідзе гэтая вузкая лясная дарожка...

Дык і яны пайшлі туды.

Праз некалькі хвілін дарожка раптам здрадзіла. Абмінаючы мокрую лагчыну, яна павярнула крута ўлева, якраз туды, адкуль найбольш блізка чуваць быў агонь. На поўдні грымела таксама. Вольным пакуль што заставаўся толькі ўсход. А на ўсходзе, абыякава да гэтай жменькі людзей, распасцёрлася парослае хмызняком балота.

— З канём сюдой не пройдзеш,— сказаў Серада.

Ён рассядлаў каня, сядло на ўсякі выпадак закінуў у кусты, пасля, нібы дома, на грачаніцкім выгане, зняў і аброць. Тады нават хлёстка, як гаспадар, закончыўшы сяўбу, сцебануў каня аброццю па хвасце і, ледзь што не весела, крыкнуў:

— Эп, Сівы!.. Усё, па вайне!..

Недарэчная думка аб тым, што за імі загінула ўсё, была вось гэтак выказана ўпершыню.

Відаць, для таго, каб яшчэ больш апраўдаць яе, Серада працягнуў да сяброў руку з акрываўленым пальцам.

— Перавяжыце каторы,— сказаў ён.

Жэнька здзіўлена паглядзеў на яго, памаўчаў, а потым левай, здаровай рукой выняў з кішэні хусцінку.

— Вазьмі. Яна яшчэ чыстая.

4

Яны прабіраліся на ўсход па балоце, парослым кустамі. Скакалі па куп'і, спатыкаліся на найбольш хісткія, тванню падмураваныя купіны, правальваліся або падалі, гразлі, выбіраліся зноў і зноў упарта ішлі наперад.

Першы ішоў малы, каржакаваты Серада. За ім спакойна, шырока ступаў вечна маўклівы Тадорын Іван, худы, жанаты мужчына. Ён нёс два аўтаматы — Жэнькаў і свой. За Іванам спяшалася Ліда. За Лідай — самы малодшы, высокі, яшчэ па-юнацку ссутулены Жэнька. Правая рука яго, прастрэленая, вісела на перавязі. Няважна, наспех перавязаная рана яшчэ ўсё — чуваць было хлопцу — кры-

вавіла, а пальцы рукі звісалі з бінта, як перабітае крыло, Бровы над лінялай армейскай пілоткай былі насуплены, а чорныя вочы глядзелі панура, відаць, што не толькі ад болю...

Стралянiна і выбухі мін і снарадаў памалу сталі прыціхаць, аддаляцца на захад. Больш выразна чуваць былі выбухі самалётных бомбаў. Некалькі разоў над балотам, заганяючы хлопцаў і маладзіцу з дзіцем у кусты, нізка гудзеў бамбавоз ці тарахцеў, падобны на стракаву, самалёт-разведчык.

Найцяжэй было Лідзе. Скакаць па куп'і з цяжарам, утрымліваць раўнавагу з занятымі рукамі, падаць так, каб не ўдарыць дачушку, і ўставаць разам з ёю,— было аж вельмі зашмат на жаночую сілу.

Ужо два разы Тадорын Іван спыняўся і гаварыў:

— Дай, можа, я паднясу.

І два разы яна адказвала:

— Нічога. От ідзі.

Тым часам сонца схіліла з поўдня. Маці сама не адчувала б таго, што ад рання яе сушыць смага, што галодная,— сама не ўспомніла б, дык кажуць аб гэтым грудзі. Верачка цягне і плача: прапала малако. Звыш таго, малой было зусім незразумела, навошта ёй цярпець усе гэтыя непрыемнасці, і яна рашуча пратэставала. Пратэст гэты выказваўся адзіным для маленства сродкам — плачам, які цяжка было супыніць. Яна то сціхала парою, стомленая ці супакоеная лягчэйшай дарогай, то зноў, пры новай цяжкасці, заходзілася плачам. Маці туліла яе, галубіла, прасіла і папракала, быццам дарослую, плакала нават са злосці, а потым, зноў уявіўшы, што можа здарыцца з гэтай светлай, маленькай галоўкай, цалавала дачушку яшчэ гарачэй, прасіла ў яе прабачэння...

З усіх сіл намагаючыся не адстаць ад мужчын, Ліда напружвала ўсю сваю ўвагу ў той бок, адкуль яна баялася пачуць страшнае слова аб тым, да чаго можа давесці іх гэты плач... Ёй хацелася злавіць кожны найменшы позірк

папроку і злосці. Хацелася проста самой заглянуць у кожную з гэтых трох душ, каб дакладна і найхутчэй даведацца, што хлопцы думаюць...

Праўда, хлопцы пакуль што маўчалі.

Толькі адзін Серада гаварыў.

Бо вось ён стаў як быццам нейкім камандзірам, лепш сказаць — павадыром. Ён узяўся правесці іх туды, дзе ёсць, як ён кажа, зусім надзейная схованка. Доступ туды ведае толькі ён адзін. Іхняя вёска Грачанікі — усе лесуны, толькі і жылі з заработкаў у лесе.

— Туды, браток,— гаворыць ён,— нават бабуля Ганна не дойдзе. Па гэты самы бабскі жывакост. Мяне бацька-нябожчык вучыў. Пры Польшчы — не так, а вось у трыццаць дзевятым, як нашы прыйшлі, вось тады, браток, пачаў я аграбаць капейку. Тады мы яе па-культурнаму пачалі называць: авія-бяроза. Бо раней — так сабе па-вясковаму: чачотка, дый толькі. Пра нас з Сабалёвым Іванам нават газетка пісала: ударнікі...

Ён расказвае пра тую бярозу-чачотку, з якой нешта робяць у самалётах. Яна расце недзе там, у найбольшай глушы, куды іншыя людзі могуць прайсці толькі зімой, як перамерзне балота. Недзе там, на адным з тых балотных астравоў, дзе фашысты не знойдуць Верачку. Абы-толькі ён, Серада, не заблудзіў. Абы-толькі дзіцятка маўчала...

Ой, мамачка, зноў!.. Зноў спатыкнулася, упала, пусціла адну руку, каб абаперціся і ўстаць. А яна праз траву палезла ў гразь — аж па локаць... Дзякуй табе, Іван,— ты зноў дапамог. А малая заплакала зноў. Ах, ды ціха ты, гора маё!..

— Каб я не знаў дарогі, не павёў бы,— чуваць спераду той самы голас.— Давяду. Там мы як у бога за пазухай прасядзім. Вось толькі што музыкі з намі зашмат. Пачуюць недзе немцы і — па ўсім. Бяда.

— Ну, ды ціха ты, ціха, дачушка...

Жэнька моўчкі ішоў за Лідай, перамагаючы боль,

моўчкі слухаў плач малое, бясконцае гугненне Серады і думаў:

«... Чаму ён так крыкнуў на Сіўку: «Усё, па вайне!»? А гэты палец, які ён нават з радасцю нам паказаў?.. Чаму ён, такі ваяка, сілай нядаўна выцягнуты з хаты, такі таўкач, раптам адчуў сябе начальнікам? Ён завядзе ды схавае!.. Толькі вось Ліда перашкаджае яму. Ды нават не Ліда, а Верачка... Чаму ён забыўся і пра забітых сяброў, і пра тое, што сёння робіцца ў вёсках,— колькі нашых бацькоў, і малых, і дзяўчат расстраляна ці спалена ад рання?.. Можа, Шурка зусім не забіты, а толькі паранены? Можа, недзе яму пакладаюць на шыю вяроўку, а ён, як заўсёды спакойны, маўклівы, збірае апошнія сілы, каб плюнуць у вочы кату?.. А дзе таварышы — уся брыгада?..»

...Пад вечар іх спыніла рэчка. Яна была нешырокая. Серада знайшоў ламачыну, памераў глыбіню. Нельга нават пазнаць, дзе пачынаецца дно: ламачына лезе і лезе... Знайшлі паблізу зломак сухой асіны, што ляжаў ад зімы. Перакінулі — якраз хапіла. Праверыць, ці вытрымае, пайшоў Тадорын Іван. Ён разуўся на кожны выпадак і пакінуў тут зброю. Перайшоў, датрывала. Тады пайшоў Серада з аўтаматамі. Жэнька застаўся апошні,— таму, што Ліда стаяла збоку, чакаючы.

— Дай, можа, Верачку мне,— сказаў ён.— Ты ж змаглася.

А яна паглядзела на яго неяк дзіўна і толькі сказала:

— Ідзі.

— Ды што ты, Ліда?..

Яна паўтарыла таксама:

— Ідзі.

А потым дадала:

— Ды куды табе, Жэня! Ідзі хаця сам.

Перайшоўшы на другі бок, Жэнька стаяў і, збялелы, моўчкі глядзеў то на босыя, чорныя ногі жанчыны, якія на дзіва ўпэўнена, цвёрда ступалі па асінавай жэрдзіне,

то на рукі, якія трымалі дзяўчынку. Здавалася, што адарваць гэтыя ногі ад кладкі, а рукі ад дзіцёнка не здолее ніякая сіла.

Перайшла! І зноў пайшла ўслед за імі. А Жэньку хацелася проста спытаць:

«Ты не верыш? Не верыш і мне?»

Аднак страшна было пытацца: а што, калі яна таксама коратка, як двойчы сказала «ідзі», скажа «не веру»?..

5

Ах, ізноў гэты плач!..

Малая дагэтуль ведала адно. Учора ў гэты час на стале побач з ложкам гарэла лямпа. А яна з сваёй мамай ляжала пад лёгкай дзяружкай. Ляжала, праўда, толькі мама, бо дачушка ізноў дамагалася свайго. Хто там зможа давесці, што яна ўжо ела, што пара было б падкурчыць пад пухкую, ружовую шчочку маленькі кулачок і спаць, праз сон пасмоктваючы губкамі! Хто там стане аспрэчваць святое права маленства? Дзяўчынка будзе не толькі ссаць: яна час ад часу падніме вочкі і гулліва ўсміхнецца. Няхай толькі мама паспрабуе не засмяяцца ў адказ! Яна пачне цалавацца, мармычучы, доўга, кусаючы першымі зубкамі маміны губы. А тады, перамогшы, нарэшце зноў прыўстане, паднімецца і, як быццам нырне, ападзе ад грудзей...

А сёння вось і знайшоўся той нелюдзь, што забраў у малое адразу ўсё. Навокал цемра, холад і лес. Маці сядзіць на зямлі, падкурчыўшы халодныя ногі, туліць да сябе свой адзіны скарб і толькі ледзь чутна, бездапаможна шэпча:

— Рыбка... мілая... што ж табе даць?

Нелюдзь прагнаў іх з роднага гнязда, гнаўся за імі з кулямётамі, мінамі, бомбамі, спыніў у грудзях маці малако...

І вось дзяўчынка дарма намагаецца вярнуць яго. Ужо не для радасці толькі, не для гульні. Першы раз у жыцці яе прымусілі адчуць голад.

Яна плача. Гэта ціхі і страшны плач...

А тут, побач з ім, гэтым плачам, зноў нехта ў цемры варочаецца на траве і зноў нездаволена гугніць:

— Эх, каб табе... як ад цябе ні ўдзень ні ўноч спакою няма. Давядзеш ты нас да пагібелі...

— Хто цябе давядзе? Скажы ты мне, хто цябе давядзе? Ну, скажы ты мне, што ты гаворыш?!

Ліда хацела сказаць яшчэ нешта, ды раптам, як быццам зноў уявіўшы ўвесь жах свайго становішча, яна заплакала — ціха, наўзрыд...

— Ах, Андрэй мой, Андрэй, каб ты быў, каб ты бачыў!..

...Андрэй бачыць. Ён тут. Ён стаіць у вачах Жэнькі, над гэтым жудасным плачам сваіх найбліжэйшых. З пагардай і смуткам прыплюшчыўшы на сяброў шэрыя моцныя вочы, ён гаворыць:

— Эх вы!..

І за гэтымі словамі — ночы засад і сутычак, першыя радасныя зводкі... І той час, калі яны, яшчэ да ўступлення ў атрад... Да якога там, зрэшты, уступлення! Тады яшчэ і атрадаў не было, калі яны, лядаўскія камсамольцы, збіраліся ў старэйшага таварыша, у Андрэя, на хутары, і абмяркоўвалі, што рабіць на пачатак.

Вось і Шура Сучок...

«Я, каб што-небудзь такое, спачатку даў бы вам знак, каб вы маглі спакойна адысці...» — «А сам?» — «Сам? Чорт яго ведае... Што ж, сам таксама нешта рабіў бы...»

Больш ён не кажа нічога.

«...Калі ж па сваёй слабасці, баязлівасці або па злоснай волі я парушу сваё абяцанне і выдам народную справу,— устаюць перад Жэнькам заключныя словы партызанскай прысягі,— няхай я загіну ганебнай смерцю ад рукі сваіх таварышаў».

«Мы яшчэ не парушылі яе,— думае Жэнька,— аднак мы ўжо сталі на гэты шлях. Мы аслабелі, збаяліся. А збаяўшыся, мы бязвольна паддаліся найбольшаму паміж нас баязліўцу, бо ён абяцае завесці ў надзейную схованку. Толькі вось гэта дзіця перашкаджае, можа выдаць нас сваім плачам... А каб дайшло да выбару, хто мае застацца жыць — мы ці малая,— што ён выбраў бы, наш павадыр?.. А мы, можна падумаць, маўчалі б, бо цяпер вось маўчым, пакуль ён вякае. А потым на нашым шляху, не зважаючы на ўсе лясныя прамудрасці Серады, могуць з'явіцца фашысты. Жыццё можна будзе купіць толькі здрадай, якую народзіць страх. І што ён выбраў бы, наш павадыр? А мы? Мы таксама маўчалі б?..»

Успёршыся на левую, здаровую руку, Жэнька Саковіч устаў.

— Пара, Іване,— сказаў ён.

Ціхі, аж надта спакойны Тадорын Іван нібы даўно чакаў гэты загад.

Удвух яны падышлі да трэцяга. І Жэнька загадаў:

— Устань, Серада! Пагаворым.

6

Штаб групіроўкі фашысцкіх войск, якому была даручана ліквідацыя энскага партызанскага злучэння, уяўляў сабе становішча справы так:

Лясны масіў Н. з'яўляецца базай злучэння. У цэнтры гэтага масіву, у найбольш, як можна думаць, дрымучым месцы, знаходзіцца штаб, які кіруе ўсёй работай паасобных партызанскіх груп. Задача аперацыі заключаецца ў тым, каб сагнаць усе гэтыя групы з усёй зоны іх дзеяння ў пушчу, тады абложыць пушчу шчыльным кальцом войск і сціскаць гэтае кальцо датуль, пакуль усе сілы злучэння будуць згуртаваны ў адно месца, вакол свайго штаба. Там яны будуць разгромлены. Было прадугледжана і тое, што пры адступленні ў пушчу партызаны па-

спрабуюць даваць адпор. Ён будзе хутка зламаны нацыскам рэгулярных часцей. Тады прыменіцца тактыка прачоскі з загонамі. Па лесе працягнецца шчыльны невад пяхоты, які згорне да цэнтра пушчы і большых партызанскіх рыб і расцярушаную ў баях дробнарыбіцу. Пяхота пройдзе па магчымасці ўсюды, бо дзеля гэтага ёй выданы адпаведныя камбінезоны, аўчаркі, дастатковая колькасць боепрыпасаў. Тактыка загонаў будзе заключацца ў тым, што перад невадам пяхоты будуць выкідвацца засады на дарогах, прасеках і сцежках, па якіх пабягуць партызаны. Непраходныя месцы будуць шчыльна пакрыты агнём гармат, мінамётаў і авіябомбамі.

План аперацыі быў задуманы і распрацаваны з усёй нямецкай педантычнасцю, аднак ён не даваў тых вынікаў, на якія разлічваў штаб групіроўкі. Жорсткія абаронныя баі на ўскраінах пушчы давялі захопнікам, што здольнасць партызан супраціўляцца рэгулярнаму войску з артылерыяй, браневікамі і самалётамі — улічана далёка не дастаткова. Яшчэ больш не дастаткова былі ўлічаны «дзікія здольнасці рускіх» — партызанская кемлівасць, вынослівасць і веданне прыроды. Фашысцкі «невад» атрымаўся на практыцы далёка не шчыльным. Тымі месцамі, што лічыліся зусім непраходнымі для гэтага «невада», нягледзячы на шчодры агонь мінамётаў і бомбаў, у тыл ворага прабіраліся партызаны. Пушча таіла ў сабе недаступныя астравы, праходы да якіх ведалі нават не ўсе мясцовыя жыхары. Там была захавана бяззбройная частка загнаных у пушчу людзей — старыя, жанчыны і дзеці. «Невад» таксама не ўсюды даставаў да дна. Невялічкія, паасобныя групы партызан рассыпаліся перад наступаючай сілай, зарываліся пад тоўстыя аўчыны ляснога моху, а на балотах накрываліся куп'ём і, зліўшыся з прыродай, трывалі там датуль, пакуль па іх цягнулася сетка варожых салдат.

Больш таго, была яшчэ адна непрадбачаная фашысцкім штабам акалічнасць. Некаторыя з тых, каго яны мелі

на ўвазе, гаворачы пра «большых партызанскіх рыб», зусім нечаканым, імклівым ударам прарывалі «невад» і выходзілі з пушчы ў тыл сілам блакады.

Яшчэ адно, галоўнае з галоўнага, было таксама не ўлічана ворагам дастаткова. Гэта — пачуццё радзімы, пачуццё вялікай, неперіаможнай еднасці савецкіх людзей, якое жывіла кожную групу, кожнага паасобнага партызана.

Быў свой, вялікі, родны партызанскі свет. Для кожнага, хто насіў гордае званне народнага мсціўца, асяродкам гэтага свету была яго група ці аддзяленне, ці ўзвод. За гэтым цэнтрам, найменшым, былі большыя цэнтры: узводы ў атрадзе, атрады ў брыгадзе, брыгады ў злучэнні. Энская пушча, як база злучэння ва ўсе бакі,— ляскамі, пералескамі і родным полем — злучалася з іншымі масівамі беларускіх лясоў, дзе таксама былі партызаны. На поўнач, поўдзень і ўсход злучэнні беларускіх партызан дзейнічалі поруч з народнымі мсціўцамі іншых братніх рэспублік. Такім чынам ствараўся ён, магутны партызанскі свет, частка непераможнага, усенароднага фронту змагання з фашызмам.

Недарэчная думка аб тым, што раптам мог загінуць гэты свет, магла ўзнікнуць сярод яго найменшай часткі — трох партызан з разгромленай разведкі — толькі таму, што гэтая частка адчула сябе адарванай ад роднага свету і на нейкі час паддалася страху.

Тым часам яе баявая сям'я, брыгада «Сокал», давала ворагу адпор. Увесь гэты дзень на подступах да пушчы кіпеў гарачы, няроўны бой. Бой з ворагам, які пераважаў і колькасцю і ўзбраеннем. Толькі ноччу, калі высветлілася, што фашысты прарвалі партызанскі фронт далей на поўнач і абыходзяць сокалаўцаў з тылу, брыгада пакінула пазіцыю. Адышоўшы за ноч у глыб лесу, на досвітку яна павярнула крута на поўдзень. Штаб вырашыў намацаць там найбольш слабае месца ў варожым кальцы, прабіць гэта кальцо і выйсці ў тыл варожым сілам.

На ўскраіне Чорнага балота сокалаўцы спаткалі трох партызан і жанчыну з дзіцем. Яны ішлі на захад, у той бок, дзе — як яны спадзяваліся — і сёння стаіць яшчэ на Нёмане іх брыгада.

— Хто вёў?— ціха, прыгнуўшыся з сядла, спытаўся камбрыг, пачуўшы сумную гісторыю пра лёс сваіх людзей.

Яму было дваццаць пяць год. З той ночы, калі ён апусціўся на гэтую зямлю з парашутам, прайшоў толькі год. Атрад «Сокал» вырас у брыгаду, а камандзір яе заслужана насіў далёка вядомае імя — Грозны. Аднак знешні выгляд камбрыга ніяк не пасаваў да гэтага імені. Чарнявы, дробны хлапчына ў кубанцы заўсёды быў вясёлы і просты ў абыходжанні.

Ён заклапочана глядзеў з сядла на трох разведчыкаў і ціха пытаўся:

— Хто вёў?

І вось тады сталася так, што малы, каржакаваты Серада, чырвоны ад напружання і страху, ступіў наперад і далажыў:

— Учора вёў я, таварыш камбрыг. Хавацца вёў. Спалохаўся, як баба...

— Ты пра сябе гавары, пра мяне гавары,— раптам перапыніў яго маўклівы Тадорын Іван.— Якраз, брат, мы з табой бабы, а не яна...

Ён паказаў на Ліду з малой на руках.

Тут грымнуў смех.

Яны смяяліся — да чорта стомленыя, непакорныя, свае!.. Смяяліся з коней, смяяліся спешаныя, смяяўся і сам камандзір.

Аднаму Жэньку было не да смеху. Ён толькі памятаў пра цэлы дзень, пра цэлы дзень адступлення ў той мох, куды іх вёў Серада. Ён чуў цяпер сяброўскі дружны смех, і здаецца, дарэчы было б праваліцца.

— Ну, Саковіч, нічога, здаралася і такое,— сказаў яму камбрыг.

— Саковіч сёння вёў, таварыш камандзір...— пачаў, ізноў падцягнуўшыся на «смірна», Серада.

— Я ведаю і сам,— перапыніў камбрыг.— Саковічу трэба каня. Несцярэнка,— звярнуўся ён да свайго ад'ютанта.— У трэцім узводзе вазьмі. Ну, і гэтым сокалам... таксама,— ён паказаў з усмешкай на Івана і Сераду.— Хоць я з прыемнасцю паслаў бы іх у пяхоту. Пеша лягчэй заслужыць прабачэнне. Як, Серада?

— Я заслужу, таварыш камандзір...

— Даволі! Ведаю і сам.

Заставалася толькі пачуць каманду — наперад! Ды камбрыг не забыўся яшчэ аднаго.

— Што, кажаце, зробім з жанчынай? — спытаўся ён. Ніхто не гаварыў аб гэтым, Грозны сам запытаўся і сам адказаў: — Жанчыну, вядома, тут не пакінем. Толькі і з намі ёй няма чаго рабіць. А ну, паклічце мне сюды Дзеда.

Той быў з Грачанікаў, адной вёскі з Серадой і адной з ім прафесіі — лесаруб. За сорак год валацужання з сякерай стары вывучыў пушчу добра.

— Што, Дзед, да Праглай адгэтуль далёка? — спытаўся камбрыг, калі з'явіўся старшына.

— Адгэтуль трэба пад сонца ісці,— адказаў Дзед, доўга не думаючы.— Да Чортавага акна будзе добрая кіламетра. А там яшчэ балотам кіламетры са тры... А што?

— Як што? А сем'і нашы дзе? І трэба туды завесці вось гэтую цётачку з дзяўчынкай. Здаецца, дзяўчынка?

— Дзеўка, дзеўка, таварыш камбрыг, а як жа,— адказала Ліда і першы раз сёння ўсміхнулася.— Мая партызанка.

«Дзеўка» болей не плакала: яна з заклапочаным выглядам прагна смактала кавалачак брыгаднага хлеба.

— Ну што ж, як трэба, дык трэба,— сказаў, хвіліну падумаўшы, Дзед.— Не хочацца, праўда, ды дзеўкі шкада. Ну ты, смаркуха, ідзі да мяне.

Верачка на дзіва даверліва працягнула ручкі і нават сказала Дзеду: «ня».

— О, брат, не бойцеся,— прагудзеў пад рогат хлопцаў Дзед,— яна ведае, з кім сябраваць. У старшыны не толькі хлеб,— у яго і скварка знойдзецца. Што, пойдзем?

— Ну дык што ж,— нібы схамянулася Ліда,— дай вам божа шчасліва, таварышы дарагія.

Яна працягнула руку камбрыгу, Серадзе, Івану і некалькім іншым хлопцам, што стаялі бліжэй. Калі ж дайшла да Жэнькі, нешта як быццам падумала ці ўспомніла, бо нечакана абняла хлопца і моцна, як брата, пацалавала.

— Які ты, Жэня...

І заплакала.

— Ну, цалавацца дык цалавацца, а плакаць чаго?— прагудзеў з усмешкай Дзед.

Сказаўшы гэта, ён рушыў, а потым спыніўся.

— Шчасліва, хлопцы! — ужо не сказаў, а крыкнуў, бо ўжо насустрач ім паплыў, затупацеў жалезны, конны, грымячы паток.

— Шчасліва, Дзеду! — крычалі коннікі.— Глядзі там толькі грыбоў не аб'ешся!

І зноў смяюцца, ужо на рысях,— непакорныя, слаўныя хлопцы!

1946—1952 гг.

КАЗАЧОК

Самшэлы хутар Батракова Кудзерка закінуты ў самы глухі куток Налібоцкай пушчы.

Начамі дзікі ўзрывалі бульбу амаль пад вокнамі хаты, а днём, калі на хутар трапляў чужы чалавек, крамяная чырванашчокая Маня, адзіная дачка ўдавы Батрачыхі, хавалася ў каморку ці на печ.

На пачатку вайны над палянай гулі самалёты і чуўся, здаецца, зусім недалёкі грукат гармат. Аднак салдатаў на хутары так і не бачылі: не ішлі сюдой ні нашы, адыходзячы, ні немцы.

Цяпер жа, да другой зімы партызанскага царства, змянілася ўсё. Батрачыха то ваявала з вясёлымі хлопцамі за кожны ахапак доўгага шорсткага ляснога сена, то мірылася з імі, смакуючы прывезены з дзесятай вёскі самасад. А Маня настолькі прызвычаілася да людзей, што ўжо зусім прыкметна збіралася павялічыць сям'ю...

Партызаны спыняліся на хутары праездам ці праходам, найбольш падрыўнікі, ідучы на «жалезку» ці ў лагер. Батрачыха пазнала іх за гэты час так шмат, што кожнага незнаёмага лічыла навічком у пушчы, «свежанькім».

...Міша Спорык, яшчэ два хлопцы і Валя прыйшлі ў Батракову Кудзерку завідна.

— Здарова, цётка, жывеш! А у нас якая кветка, паглядзі! Свежанькая! Казачок!

Батрачыха ажно рукі развяла.

— Ах, Мішачка! Ах, мая долечка! Зноў дзеўка ў портках! З вінтоўкаю! Ды што ж гэта за свет настаў!..

А «свежанькая» — хоць бы што, смяецца. Паставіла вінтоўку, села і глыбока, з палёгкай уздыхнула:

— Ой, каб яшчэ, здаецца, трошкі — не дайшла б.

Ды такое ж гэта з марозу румянае, спраўнае. Хлопец — дый годзе. Толькі як зняла кубанку і стала прычэсвацца — гэтыя пасмы дзявочыя, гэты грабеньчык... Ды як зняла рэмень і вышываны кажушок — гэтыя грудзі, і ўсё...

І таму, як збіраліся спаць, Батрачыха шапнула:

— Ты, галубка, са мною лажыся. Манька няхай на печы. Ды пад сцяну залазь, а я ад хаты. Мая дурніца таксама раней зухавала...

Ды «свежанькая» засмяялася ў адказ і лягла ад хаты сама.

Смех яе гаспадыня зразумела па-свойму.

— Не насмяецца,— шапнула збоку, на самае вуха,— не бойся. Абы жывы-здаровы быў...

Пытання «хто?» не дачакалася, дык растлумачыла:

— Харошы хлопец. Уткін. Разведчык. Слесар. І на гітары іграе. Божыцца: «Вазьму з сабою...» Аж за Маскву.

Памаўчала яшчэ.

— Бо ў нас, відаць, трапёны, не захоча жыць...

«Свежанькая», здаецца, добра-такі заснула.

Гэта — толькі здалося Батрачысе.

Для «казачка», як і ўчора, зноў пачалася бяссонніца.

Дык што ж гэта, нарэшце, за бяда! Ці брыдзеш цэлы дзень па снезе, ці сядзіш за сталом,— усюды адны толькі думкі, адно і на сэрцы. Ад самага рання чакаеш начной адзіноты, каб зноў бясконца марыць...

Марыць не так сабе, але аб ім, бо ён такі, нарэшце, ёсць.

«Ён» не з'яўляўся доўга. Спачатку нават думкі аб ім не было. Калісьці малая Валечка, прыбегшы з вуліцы, дзе верх заўсёды бралі хлопцы, з плачам пыталася ў мамы, чаму і яна не хлопец. Падлеткам білася з хлопцамі,

ездзіла конна, хадзіла на лыжах і часта думала пра тое, з якім шчасцем абула б боты са шпорамі. Падабацца яна пачала досыць рана. Рана магло б і каханне прыйсці, ды Валя нікога са знаёмых хлопцаў не любіла і таму, калі бывала з кім-небудзь з іх сам-насам, амаль зусім не хвалявалася. Так і расла, быццам дзічка. Касіла, арала, па-мужчынску віталася моцнай, шурпатай ад мазалёў рукой.

Быць толькі сувязной ёй надакучыла. Хадзіць у разведку ў навакольныя гарнізоны, даставаць паперу і медыкаменты — гэтага было замала. Прыйшла ў атрад сама, супроць волі штаба, з якім была звязана. На кухню не захацела, у санчасць — таксама, засталася байцом.

Спачатку ў мужчынскай зямлянцы было дзікавата. Аднаму з малайцоў, што быў занадта ўпэўнены ў сваёй прывабнасці, прыйшлося нават дзеля прыкладу хропнуць ручкай нагана пад бараду.

І тады вось з'явіўся «ён».

«Так і трэба,— сказаў.— Цяпер, малец, аблізвайся. А мала будзе,— я папраўлю!..»

Гэта быў Міша Спорык, камандзір падрыўной групы.

Ён быў у атрадзе ўвесь час, дый так яна знала яго, да прыходу ў атрад. Аднак для Валі ён, здавалася, нібы наогул з'явіўся ў той дзень.

На гэтым пачалося. Спачатку ў іх была проста дружба, а потым... потым адбыліся два выпадкі.

У першым выпадку, калі іхняя група наткнулася ноччу на засаду і з васьмі партызан толькі трое, разам з ёй, засталіся жывымі, Валя да болю спужалася смерці. Быццам толькі цяпер зразумела, што ёй дзевятнаццаты год...

Другім разам, на днёўцы, яна ўзяла на рукі сяброўчына дзіцянё і зусім нечакана, зусім небывала адчула, як хочацца жыць, і жыць — не адной...

З таго дня з'явіліся нават бяссонныя ночы, раздвоенасць: адна Валя, ранейшая, яшчэ ўсё не баялася заставацца з Мішам сам-насам; другая Валя, новая, ужо і баялася іх адзіноты і марыла пра яе...

Яна законна чакала — то трывожна, то ўпэўнена,— што Міша нарэшце пачне: скажа ёй тое, што яна ўжо мо соты раз (ды дзе там соты!..) кажа яму ўсёй душой, так, як трэба дзяўчыне спачатку — без слоў. І ў гэтым чаканні бясконца мяняліся вобразы іх будучага шчасця.

А Міша як быццам не думаў пра гэта.

Вось і цяпер ён спакойна спіць, храпе сабе з хлопцамі на падлозе.

А яна як лягла побач са старой, так і ляжыць на спіне, нават рукі зложыла, нібы трымаючы сэрца. Глядзіць у цемру і шэпча без слоў:

«Што ж, хіба мне самой падысці да цябе і сказаць: — Няўжо ты думаеш, што я і праўда «казачок», што я і праўда «дзікая»? Ды гэта ж толькі для іншых такая, таму што я ўсё шукала цябе. Няўжо ты не ведаеш, Міша, чаму я сама перайшла ў тваю групу? Няўжо ты думаеш, толькі таму, што зайздросціла вам? Эх ты! Ты чакаеш, пакуль, можа, я...»

Але раптам спужалася гэтай думкі, у цемры заплюшчыла вочы і, павярнуўшыся да гаспадыні, уткнулася тварам у падушку.

— Ты што, ці не хворая, дзеўка, чаго ты?— шэптам азвалася Батрачыха.— Пакуль заснём з табою, дык людзі і ноч разбяруць...

«Свежанькая» хацела прамаўчаць, але, пачакаўшы, нібыта смехам, ціхенька папрасіла:

— А ты мяне, цётка, і праўда пусці пад сцяну...

Ізноў яны ідуць.

Па рыхлай адліжнай дарозе. Паміж нядошлага зарасніку. Палянамі ля шэрых хутарскіх будынкаў. У зацішку высокага лесу.

Спераду едзе фурманка. На ёй вінтоўкі, гранаты, тол. Дзядзька кленчыць у санях-развалах і нудна, як гэты хмарны, пануры дзень, маўчыць. Кабылка пляцецца абыабы, а потым, калі яе сцёбаюць вераўчанымі лейцамі па

сухім кантовым крыжы, трухціць і спатыкаецца, чапляючы падковай за падкову.

Міша расказвае нешта, а хлопцы смяюцца.

Ды Валя, бадай, не чуе яго. Яна і не слухае. Успамінаючы ноч з гэтым дзіўным сваім забыццём, яна нават рада, што ідзе ззаду і Міша не бачыць яе. Да яе то зноў вяртаецца настрой гэтых дзён — шчаслівае чаканне адзіноты, то сорам за тое, што ўчора раскісла.

«Няхай табе толькі не здасца, што буду сама набівацца»,— думае Валя.

— Дзвіна, брат, не тое, што Нёман,— расказвае Міша.— Яна разліецца — мора! Ха-ха-ха! Успомнілася, хлопцы, ірундовіна. Крыгі ідуць па Дзвіне — проста жах, а на крызе сядзіць, брат, чырвоны певень. Тут смерць на носе, а ён — ку-ка-рэ-ку!..

«Табе, голубе, бачыш, нічога, смяешся, а я...» — думае Валя.

— Пасмяяўся я з таго пеўня, а потым, хлопцы, аднойчы і сам...

Ды раптам ён спыняецца.

Перш чуваць збоку, зусім недалёка, ад дарогі, дзе хутар на ўзгорку, мяшаны вокліч: «гальт!» і «стой!»

Потым адтуль устаюць тры варожыя постаці: немец і два «бобікі»-паліцаі...

Дзядзька са зброяй ад'ехаў наперад настолькі далёка, што ворагам значна бліжэй да яго. Зброя ў развалах, на шчасце, прыкрыта кажухом. Дзядзька, нібы азораны выратавальнаю думкай, бяжыць да немца і задыхана, часта гукае:

— Свой! Сво-ой!.. Мы з Лужы! З Лужы, паночку! Дальбог!..

Чорныя «бобікі» спакойна, упэўнена брыдуць па снезе амаль па калені і нават вінтовак сваіх не трымаюць напагатове.

Шэры немец — трошкі збоку і ззаду — цяжка набліжаецца да дзядзькі.

Насустрач паліцаям стаіць адзін Міша. Першы ішоў, а цяпер яшчэ выйшаў наперад. Рука ў кішэні кажушка, збялеў, толькі ноздрамі паварушвае, быццам гатовы да скоку.

Адзін паліцай адлучаецца, ідзе на яго. Другі — на Валодзьку. «Бобік» нешта крычыць, ужо гатовы заехаць прахожаму поўху. Калі ж ён падыходзіць зусім, Міша пытаецца, проста ў вочы:

— А ты, можа, і ўдарыць хочаш, сукін сын?

Паліцай перш бармоча, збялеўшы:

— Ды што вы, таварыш, завошта...

Потым адскоквае ўбок і хапаецца за рукаятку затвора. Міша выхоплівае з кішэні наган. Страляе. Паліцай, узняўшы рукі, валіцца назад.

За гэтым стрэлам, як водгук, грыміць паўнагучны вінтовачны стрэл: другі паліцай б'е па Мішу. Міша, здалося, хіснуўся, а потым страляе зноў, яшчэ, яшчэ раз. Другі паліцай перш асядае на снег, а потым лажыцца.

Немец строчыць з аўтамата па доўгім, зашмальцаваным кажусе дзядзькі і паварочвае наўцёкі.

Міша першы бяжыць да кабылкі, якая рада, што больш не сцёбаюць лейцамі, спакойна стаіць на дарозе. Міша бяжыць неяк дзіўна: улукаткі, бокам, задыханы. Ён цяжка падае ў развалы і крычыць:

— Гані!

Валя падае ззаду, якраз на яго, і нешта крычыць таксама.

Ды толькі Кастусь і Валодзька, дабегшы, паднімаюць кабылку на нейкі нядошлы галоп.

А тут з узгорка, з хутара — немец спыніўся, гад! — па іх лапоча аўтамат.

Валя не чуе, як блізка спяваюць кулі. Яна толькі адчувае «яго» і шчасліва, нарэшце шчаслівa шэпча:

— Я не дам цябе больш, затулю...

На гэтым для Валі канчаецца ўсё.

...Зноў у лясную дзіч па дарозе пляцецца худая кабылка.

Цяпер ужо не дзядзька, а Кастусь панура кленчыць спераду.

На саломе пад доўгім кажухом ляжаць дзве маўклівыя постаці: Міша і Валя.

Дзядзька-падводчык і чацвёрты таварыш, Валодзя, засталіся ля хутара — назаўсёды...

За нізка навіслыя лапы ялін раз-поразу чапляе крывая вішнёвая дужка, і снег казытліва цярушыць на бледны твар «казачка». Вочы з чорнымі, доўгімі вейкамі заплюшчаны. Ды пад павекамі... жыве адчуванне жыцця. Праз боль у правым баку, няўмольны, перарывісты, туга зацягнуты кужэльным ручніком, яна часамі — вельмі здалёк — чуе ў хвіліну палёгкі высокую, белую песню палазоў і адчувае снег, быццам нечы гуллівы, пяшчотны дотык... Пасля яна нават расплюшчвае вочы і патроху з цяжкасцю пазнае, што шэра-зялёная сетка над ёю — гэта ельнік і неба...

На Валю шугае туманам, а потым побач з ёю родны голас кажа:

— Лепш табе трохі? Ну, вось і добра... Пашанцавала нам з табой нішто... Разам, дзеўка, і пакукуем...

Яна хацела б нешта адказаць. Але не можа.

Заплюшчыўшы вочы, толькі ўсміхаецца.

1946

ЗЯЛЁНАЯ ШКОЛА

1

Маленькая, кучаравая дзяўчынка была апошнім дзіцем у беднай яўрэйскай сям'і.

Пра бацьку яе, шаўца Айзіка Фунта, раней гаварылі ў мястэчку: «Жыве чалавек: сямёра дзяцей, а селядца на ўсіх купляе аднаго». Апроч дзяцей была яшчэ жонка і цешча; цешча зусім старая, а жонка заўсёды хворая. Айзікаў варштат стаяў перад акном. І часта шавец, пакінуўшы сукаць дратву ці заганяць цвікі, задуменна глядзеў у акно і ледзь чутна напяваў сваю адзіную песню:

Фрылінг тог, майн голдэнэр...[1]

Толькі і песні было — чатыры першыя словы, ды песня заўсёды была пра вясну, нават калі за цьмяным акном стаяла сумная восень...

І залаты вясняны дзень настаў. Ды толькі ж пасвяціў ён нядоўга — праз паўтара года ў мястэчка прыйшлі фашысты...

Кожнай раніцы п'яныя паліцаі выганялі яўрэяў-мужчын на рынак і там на пацеху сабе наладжвалі дзікую муштру. Вярнуўшыся з рынку, Айзік цяжка садзіўся на калодку перад варштатам, глядзеў у акно, і работа валілася з рук... Хацелася зноў заспяваць сваю кароткую, сумную песню, але цяпер яна не ішла. Думкі бездапаможна таўкліся ў беднай галаве, а слёзы самі капалі часам на зрэбны шавецкі фартух...

---

[1] Вясняны дзень, мой залаты... *(яўр.)*

— Я дык, можа, пайду,— шаптаў Айзік свайму суседу Міколе,— я дык, можа, вазьму вінтоўку разам з табой, а яны?..

Ён ківаў галавою на хату, поўную дзяцей, а потым крычаў на малую, кучаравую дзяўчынку, што заўсёды была найбліжэй:

— Ася, ідзі да бабулі! Чаго ты тут стаіш?..

Дзяўчынка паслухмяна ішла за перагародку, а бацька ціхенька паўтараў:

— А што з імі будзе, Мікола? З імі?..

І страшны дзень настаў.

Шэрай восеньскай раніцай мястэчка разбудзілі стрэлы і жудасны крык...

* * *

Асі цяжка сказаць, як гэта ўсё атрымалася. Дзяўчынка памятае толькі, як праз сон, што ўсе яны беглі паміж платоў і хат завулка, па гразі, а потым нехта падхапіў яе на рукі і панёс. Яна дрыгала нагамі і плакала: «Ма-а-мэ!» І толькі ўжо ў хаце дзяўчынка патрохі зразумела, што з ёй. Чужая бабуля трымала яе на руках і, нахмурыўшы бровы, шаптала:

— Дур-на-я, дур-нень-ка-я, ціха!..

І Ася сціхла. Яна толькі ўсхліпвала і цяжка, глыбока ўздыхала.

— Лезь туды і сядзі,— сказала бабуля, падсаджваючы яе на печ.— Толькі ж глядзі — не плач, каб ніхто не пачуў. І не бойся, я зараз прыйду.

Ася паслухала і сціхла. Каб ніхто не ўбачыў, яна залезла ў самы цёмны куток на печы і з галавой накрылася дзяругай, а каб ніхто не пачуў — заціснула зубамі руку. Калі малая зусім сціхла і, адкрыўшы галоўку, пачынала прыслухоўвацца,— на камінку мурлыкаў шэры кот, а далёка-далёка за сценамі хаты чуваць былі стрэлы... Дзяўчынцы зноў рабілася страшна; яна забылася на суровы загад і галасна плакала.

— Ма-мэ! — клікала яна тую, хто самы найлепшы на свеце. А потым, згадаўшы таго, хто здаваўся ёй дагэтуль самым дужым, крычала: — Та-т-алэ! Та-тэ!..

Ніхто не адказваў, ніхто не прыходзіў. Стомленая ад плачу і разамлелая ад цяпла, дзяўчынка нарэшце сціхла зусім, заснула.

Прачнуўшыся, яна адразу не пазнала, хто сядзіць побач з ёй, хто глядзіць на яе. Бабуля яе не такая,— яна сівая, і галава яе вечна трасецца, нібы згаджаючыся з усімі: «гут, гут, гут». А гэтая, што глядзіць на Асю, не сівая.

— А дзе мама? — спыталася малая, не ўстаючы.

— На вось, выпі, пагрэйся,— падала ёй бабуля конаўку.

Ася паслухала, села і абхапіла пальчыкамі вялікую цёплую конаўку з малаком.

— А дзе мама? — перапытала яна, глытнуўшы некалькі разоў.

— Пі, пі яшчэ,— гаварыла бабуля.

Ася выпіла яшчэ трохі і заявіла:

— Я хачу дахаты.

Бабуля паглядзела на яе, падумала нешта і спыталася:

— Ты чыя? Відаць, Айзікава?

— У-гу.

— А як жа ты завешся?

— Ася.

— Маленькая яшчэ зусім. Глядзі, што які-небудзь трэці гадок.

— Не-е, мне ўжо, мама казала, пяты.

— Пяты. Заморак ты. Жменя касцей...

І Ася ўспомніла раптам,— гэта ж тая бабуля, што насіла ваду на каромысле. І заўсёды, калі яна ішла па ваду, малыя бегалі навокал яе і крычалі: «Зось, Зось, не зловіш, нябось!» Яна то злосна маўчала, то, паставіўшы вёдры, трасла на дзяцей каромыслам і крычала: «Эх, неахво-

та толькі займацца!» Тады яна была вельмі страшная, а цяпер вось сядзела, глядзела на Асю, і Асі было зусім-зусім не боязна.

— А я ведаю, хто вы,— сказала дзяўчынка.— Вы — Зось. Вы насілі ваду на каромысле.

— Дурная ты,— адказала бабуля.— Зось — гэта каб быў мужчына, а я ж не мужчына. Я Зося, а дурні кажуць Зось. Ды што табе казаць — малая. Ляж ды спі.

«Зось» ступіла на лаву, з лавы — на падлогу і адышлася ад акна.

— Бабуля,— паклікала з печы дзяўчынка.

— Ну?

— А я дахаты хачу. Хачу да мамы.

— Твая мама сказала, каб ты пабыла ў мяне.

— А тата?

— І ён таксама казаў.

Дзяўчынка памаўчала трохі і спыталася зноў:

— Бабуля?..

— Ну?

— А мама прыйдзе сюды?

— Прыйдзе,— глуха адказала старая. Яна глядзела, прыгнуўшыся, у акно — на сырое, халоднае поле.

У хатцы ціха. Чуваць толькі было — на камінку мурлыкаў шэры кот.

— І тата прыйдзе, бабуля?

— І тата прыйдзе таксама,— адказала старая. Яшчэ цішэй.

* * *

Неяк зімой «Зось» разбудзіла дзяўчынку да свету. Каб Ася не здзіўлялася — чаму так рана, яна сказала, што пойдуць сёння далёка-далёка.

— Туды, дзе мама і тата? — спытала дзяўчынка.— Дзе бабуля? Дзе ўсе? Туды?

— А што ты думаеш, можа, і туды...

Яна не спала сёння ўсю ноч,— сядзела і думала, што

ёй рабіць. Дагэтуль усё было добра. Хатка яе стаіць на ўскраіне мястэчка, дзе канчаецца доўгі Балотны завулак і пачынаюцца гліншчы. Хатка маленькая, з адным акном і бляшаным комінам, што вельмі падобны на старую халяву. Ніхто, можна сказаць, не заходзіць сюды, ніхто не жыў паблізу, апроч суседа Якава Мароза. Ніхто не ведаў, што ў Зосінай хаце хаваецца яўрэўскае дзіця. І яна не казала, здаецца, нікому. Праўда, калі яна куды-небудзь ішла — насіць ваду ці пашукаць харчу казе,— Ася заставалася дома адна, пад замком. І вось нехта, відаць, падгледзеў...

Учора, калі яна зайшла да Марозавых, стары Якаў сказаў: «Асцерагайся, Зося. Баюся, што нехта пранюхаў...» Дома старая думала доўга і многа, а потым вырашыла так: «Скулу ім, злыдням,— не на такую натрапілі!..»

Яна дачакалася, пакуль пачало шарэць, і разбудзіла дзяўчынку. Што будзе, то будзе, а чакаць далей нельга. Зося падаіла казу, напаіла Асю цёплым малаком і, закутаўшы яе як найцяплей, панесла прэч з мястэчка — далей ад гэтых нелюдзяў у чорных шынялях!..

«Сабакі, сабакі шалёныя»,— думала яна ідучы. Цяжка ступала па рыхлым адліжным снезе, горбілася пад цяжарам, што варушыўся за спіной, і ўпарта ішла, ішла. Калі нямелі рукі і дзяўчынка аб'язджала ўніз, Зося спушчала малую на снег, і Ася тэпала сама. Ды ісці было вельмі далёка, і гэтак страшна станавілася ад думкі, што вось саразвіднее зусім і на бяду спаткаешся з якім-небудзь сабакам... Старая зноў брала дзяўчынку на плечы, «на барана», і толькі пыталася:

— Не холадна табе?

— Не-а,— адказвала Ася праз хустку, што закрывала ёй тварык па вочы.

— Не холадна, дык і сядзі,— гаварыла старая. І ўсё ішла, ішла...

2

Мінула больш года.

Прыйшла яшчэ адна ваенная вясна.

Вясна, кажуць, прыгожая ўсюды: і ў полі, і ў лесе, і ў горадзе. Ды з гэтым не згаджаўся партызанскі хлопчык Анатоль. І правільна думаў: вясна ў лесе — прыгажэйшая.

Праўда, сонца ўзыходзіць тут трошкі пазней, але гэта яшчэ лепш: пакуль яно паднімецца над лесам ды заблішчыць праз галлё ў акенца лагернай зямлянкі,— можна паспаць даўжэй, а потым нават лічыць, што і ты ўстаў вельмі рана. І наогул усё тут не так, як у вёсцы было. Там раніцай на вуліцы раўлі каровы, а тут яны недзе пасуцца на паляне, і мама кожную раніцу ходзіць туды з вядром. Анатоль спіць на пасцелі з яловых лапак, засланых дзяругай, а сонца ўжо даўно глядзіць у акенца. Сонца хоча, каб хлопчык устаў, і яно прыпякае яго. «Чыхнеш, чыхнеш усё ж такі»,— смяецца сонца. І праўда — Анатоль не вытрымаў, чыхнуў. Але спіцца цяпер вельмі смачна, і хлопчык ласа мармыча нешта і паварочваецца на другі бок. Мама вярнулася з паляны, дзе ходзіць Падласка, амаль з поўным вядром малака. Мама хоча таксама, каб хлопчык устаў, пакуль сырадой яшчэ цёплы. Яна казыча Анатолеву пятку, што высунулася з-пад дзяругі, і, смеючыся, кажа:

— Ну, ну, ваяка, устаў бы, ці што...

Анатоль падцягвае нагу і нешта нездаволена бурчыць. Але мама казыча яго за вухам, і вось, зусім прачнуўшыся, ён устае і пытаецца:

— Тата прыехаў?

— Тата прыедзе заўтра,— адказвае мама.

— А хто сёння прыехаў?

Сёння на мове Анатоля азначае — гэтай ноччу. Амаль кожнай ночы хто-небудзь прыязджае ў лагер партызанскіх сем'яў, уцякаючы ад фашысцкага здзеку і

смерці. Вельмі цікава бывае, калі прыязджае такая сям'я,— новыя людзі, новыя дзеці, будуецца новая зямлянка. Яшчэ цікавей, вядома, калі прыязджае сам тата. Тады можна пад'ехаць на сядле, патрымацца рукамі за татаву цяжкую вінтоўку!.. Ды сёння ён не прыехаў.

— Сёння прыехалі з Пяскоў, адна сям'я. У Сымонавых начавалі.

— А зямлянку яны ўжо зрабілі?

— Ну што ты,— смяецца мама.— Як жа яны маглі зрабіць без цябе. Вось паснедай хутчэй ды ідзі.

Анатоль спяшаецца. Сёння ён зусім ахвотна падстаўляе тварык, каб мама памыла яго сцюдзёнай крынічнай вадой, больш, як заўсёды, выпівае малака, надзявае пілотку, бярэ свой «аўтамат», і вось ён ужо на двары.

Добрай раніцы, сонечны лес!

Праз галлё бяроз і алешын на кусты ляшчэўніку, на папаратнік, на мяккі, сыраваты мох кладуцца светлыя плямы сонца. Лісты на дрэвах варушацца, і цені на імху варушацца таксама. Вострыя верхавіны цёмна-зялёных ялін і святлейшыя шапкі яшчэ больш высокіх соснаў аблітыя яркім сонечным святлом. Шчабечуць птушкі, недзе далёка кукуе зязюля, а недзе бліжэй — стукае сякера. Анатоль ведае,— гэта спускаюць дрэвы на новую зямлянку. Чуеш — вунь ужо сякера не стукае, а шоргае піла. Чакай, чакай... Ага! Дрэва кракtанула, зашумела галлём па галлі іншых дрэў, паехала ўніз і мякка, глуха гупнула на мох. Цяпер зноў чуваць, як чахкае сякера: дзядзька цярэбіць на зваленым дрэве галлё...

А дзе ж будзе тая зямлянка стаяць?..

І тут Анатоль заўважыў дзяўчынку. Зусім незнаёмая дзяўчынка стаіць на дарозе і, адвярнуўшыся ад Анатоля, глядзіць угару, на сасну. Анатолю трэба пазнаёміцца з госцяй, але падыходзіць проста ён не хоча. Ён хаваецца за бярозу, настаўляе свой аўтамат, прыплюшчвае вочы і голасна, звонка крычыць:

— Трр! Тррр! Тррр!..

Усё атрымалася як найлепш,— дзяўчынка ажно падскочыла. Цяпер ужо можна і падысці. Анатоль бярэ аўтамат «на рэмень» і падыходзіць.

— Не бойся,— кажа ён,— я страляю толькі фашыстаў. Гэта я так — пастрашыў цябе.

— Ой, мамачкі,— усміхнулася дзяўчынка.— Буду цябе баяцца, такога маленькага. Я на птушку гляджу. Як яна называецца?

— Таксама мне — не ведае. Гэта ж дзяцел,— гаворыць Анатоль.— Бачыш, як ён падпіраецца хвастом?

— А нашы будуць рабіць зямлянку,— сказала дзяўчынка, усё яшчэ пазіраючы ўгару.

— А мой тата мінёр, ён фашыстам усе цягнікі паўзрывае. Ага!

— Майго таты няма,— уздыхнула дзяўчынка.— І мамы няма, і бабулі, і нікога...

— А хто ж там сячэ? — здзівіўся Анатоль.

— Гэта дзядзька Сцяпан. Я ў іх жыву. Даўно-даўно. Бабуля Зося памерла, дык я жыву ў іх. Я называюся Ася, а ты?

— Я — Анатоль. Раней мама казала Толік, а цяпер я ўжо вырас.

Ася паглядзела на хлопчыка і засмяялася.

— Ой, мамачкі,— сказала яна, як гаварыла заўсёды цётка Марыля, яе апякунка.— Ён вырас!.. Стане на палена, дык свінні па калена. Вырас!.. Маленькі ты яшчэ зусім...

Анатолю гэта не спадабалася.

— Няхай сабе і не вырас, а ў нас ёсць школа, ага!

— Якая школа?

— Якая школа? Зялёная!

— Зялёная? А хто ж яе пафарбаваў?

— Пафарбаваў... Нічога ты не ведаеш. Ідзём вось, пакажу.

— Ідзём!..

Ася ўзяла Анатоля за руку, і яны не пайшлі, а пабеглі.

3

«Зялёную школу» зрабілі нядаўна. Камісар брыгады, ён жа і сакратар падпольнага райкома партыі, прыехаўшы сюды, паглядзеў, што ў сямейным лагеры сабралася шмат дзяцей, і сказаў:

— Нам бы школу адкрыць, таварышы, га?

— Яно-то добра было б, Мікалай Іванавіч,— згадзіліся мужчыны.— А то ж і праўда, растуць яны тут у нас, на лес гледзячы. Але як жа яе, тую школу, зробіш?.. Зямлянку хіба такую разбухаць — чалавек на сорак — пяцьдзесят?..

— Зямлянку,— усміхнууся камісар.— А навошта зямлянку? Што, яны сонца не любяць або ў нас сонца няма? Зялёную школу зробім.

І вось партызаны прывезлі і парты, і стол, і сапраўдную школьную дошку. А пакуль яны іх прывезлі, старыя мужчыны з сямейнага лагера выбралі месца пад школу і згарадзілі велізарную павець. Праз сцены гэтай павеці відаць былі неба, і сонца, і лес,— бо і сцен тых сапраўдных не было, а проста падпоркі з бярозавых жэрдак. Каб школу не заўважылі з самалётаў, страха была з яловых лап, а падпоркі для хараства дзяўчынкі аплялі дзеразой і кожны дзень прыносілі свежыя кветкі.

Заняткі ў «зялёнай школе» праводзіліся так: пісьмовыя пад павеццю, а вусныя — проста дзе-небудзь воддаль, на сонейку.

Анатоль прывёў дзяўчынку пад павець, дзе вучыліся цяпер малодшыя дзеці, такія, як Ася, і трошкі большыя. Іх убачылі праз дзеразу на жэрдках яшчэ здалёк. Дзяўчаткі і хлопчыкі ўжо не пісалі, а толькі глядзелі на іх. «Цёця Тоня», маладая настаўніца, сустрэла гасцей каля ўвахода ў павець.

— Новенькая,— усміхнулася яна.— Гэта ты сёння ноччу прыехала?

Яна прыгнулася і пагладзіла Асю па галаве.

— І валасы ў цябе якія кучаравыя!.. А стужку ты сама завязваеш ці мама?

Тут ужо Анатоль больш не вытрымаў.

— У Асі мамы няма,— сказаў ён.— І таты няма. І нікога няма. Яна жыве ў таго дзядзькі, што робіць зямлянку. Я ведаю, я яе першы прывёў.

— Ты маладзец у нас,— сказала цёця Тоня.— Ты аўтаматчык. Мы цябе сёння пасадзім разам з Асяй, ты ў нас сёння таксама вучнем пабудзеш. Ну, ідзём.

Настаўніца падвяла малых да свабоднай парты і пасадзіла побач.

— Аўтамат трэба зняць і паставіць вось тут. Ён у цябе не выстраліць часам?

Дзеці засмяяліся. Ды Анатоль зусім спаважна зняў з плячэй сваю зброю і паставіў яе каля парты.

— Не стрэліць, не бойцеся,— сказаў ён.— Ён страляе тады, калі я страляю.

Дзеці засмяяліся зноў.

— Дык вось што, Асенька,— сказала цёця Тоня, калі сцішыўся смех.— Ты будзеш цяпер вучыцца ў нашай школе. Яна ў нас, бачыш, якая харошая!.. А колькі будзе сяброў у цябе, паглядзі.

Усе глядзелі толькі на Асю. Яна пачырванела, апусціла галаву.

— Школу сваю мы назвалі Зялёнай,— сказала настаўніца.— Яна не такая, як іншыя школы, бо яна партызанская. А мы ўсе — партызаны. І ты цяпер таксама партызанка.

— Глядзі — сарока,— штурхануў Асю Анатоль.

Ася падняла вочы. І праўда — сарока прысела на елцы, каля самай павеці, і заглянула праз жэрдкі ў школу.

— Скрэ-ке-ке! — здзівілася яна, убачыўшы так шмат маленькіх партызан.

— Сам ты сарока, Анатоль,— строга сказала настаўніца.— Ты ж у школе, ты сёння вучань, і дай мне, калі ласка, гаварыць. Дык вось, Асенька, вакол нашага лесу

Да стар. 239

стаяць партызаны. Не такія, як твой Анатоль, а сапраўдныя — нашы бацькі, браты і сёстры, з сапраўднымі аўтаматамі і вінтоўкамі. Яны абараняюць нас, яны знішчаюць фашыстаў, а мы тут — вучымся.

— Самалёт! — зноў не вытрымаў Анатоль.

І праўда — пачуўся гул самалёта.

— Нічога, Асенька,— сказала цёця Тоня,— ты не бойся. Яны лятаюць кожны дзень. Ды пад галінкамі яны не ўбачаць нашай школы. Мы толькі дожджыку баімся, бо тады наша зялёная страха цячэ, і мы бяжым дахаты.

Самалёт набліжаўся. Ён ішоў не над школай, а значна правей.

Аднак Анатоль не вытрымаў.

— Фрыц, на, цю, на! — закрычаў ён, і дзеці засмяяліся, а разам з дзецьмі і Ася.

— Ну, бачыш, Асенька, які ў цябе адважны абаронца, твой Анатоль! — сказала цёця Тоня.— Дадзім яму за гэта сшытак, як ты думаеш?

Анатоль паглядзеў на Асю. Эх, ведала б яна, як моцна хацелася яму хадзіць у школу разам з іншымі дзецьмі! І намагаўся ён пайсці ўжо колькі разоў, а толькі ўсё не прымалі, казалі — малы. А цяпер вось выходзіць так, што няхай толькі Ася згодзіцца — і цёця Тоня дасць яму сшытак. Даўшы сшытак, дасць, безумоўна, і аловак, бо як жа пісаць без яго? А з алоўкам і сшыткам ён будзе вучань таксама!

Эх, каб толькі дзяўчынка згадзілася.

Дзяўчынка паглядзела на «аўтаматчыка», паглядзела на цёцю Тоню, зразумела ўсё, усміхнулася і ў знак згоды кіўнула галавой.

Анатолю цяжка ўстрымацца. Яму хочацца крыкнуць «ура!» і выпусціць угару чаргу са свайго аўтамата, але ён маўчыць.

А што ты думаеш,— возьмуць ды зноў адправяць дахаты... Калі ўжо вучань, дык вучань — цярпі!..

4

Коннік ехаў па пушчы адзін. Свяціла сонца, шчабяталі птушкі, а конніку было сумнавата. Ён глядзеў у зялёны гушчар, куды вілася лясная дарога, і на вусны яго прасілася песня.

Фрылінг тог, майн голдэнэр...—

заспяваў ён амаль зусім нячутна, і песня гучала не ў тон ні сонцу, ні вясне.

Вось ён зноў адзін, без баявых сяброў. А аднаму ды без работы, калі вось так — завёз пакет у штаб злучэння і цэлы дзень вяртаешся назад — не адмахнешся і не адпросішся ад успамінаў пра тую страшную раніцу, калі загінулі ўсе родныя, калі застаўся ён адзін — за калючым дротам, з жоўтай латкай на спіне...

Вясёлы гром, нібы грукат калёс, пакаціўся па небе. Коннік зірнуў угару. Над верхавінамі ялін, што ўздымаліся за палянай цёмна-зялёнай сцяной, уставала шэрая дажджавая хмарка. Часта бывае вясной, што чакаюць, чакаюць дажджу, а хмарка, як быццам гуляючы ў хованкі, ціхенька падсунецца з-за небасхілу і ўжо тады, калі збіраецца сыпнуць дажджом, знячэўку скажа пра сябе гуллівымі перакатамі грому. Ён грукоча, а першыя кроплі — адна за адной — ападаюць ужо на лісце, на траву, на людзей...

З-за зялёнай яловай сцяны дыхнула на конніка вільгаццю. Адчуўшы першыя кроплі дажджу, плечы яго палахліва сціснуліся пад зношанай гімнасцёркай...

— Эй, Каштан!

Конь ахвотна пабег. Але позна ўжо, позна — куды ты ўцячэш! Ды, зрэшты, і ўцякаць няма чаго. І сонца свеціць, і дожджык шуміць — любата!..

Эх, дожджык!.. Каб не ён — не збочыў бы коннік з дарогі туды, дзе зямлянкі, не спыніўся б пад дрэвамі. Каб не ён — не пакінулі б дзеці вучыцца, не загарнулі б сшыткаў з недапісаным словам і не пабеглі б дахаты!..

Яны высыпалі з-пад зялёнай павеці, нібы чародка гаманлівых вераб'ёў, імчаліся па вузкай дарозе, па імху, паміж мокрых бяроз і весела, звонка крычалі. Кучаравая дзяўчынка бегла навыперадкі са сваім «аўтаматчыкам» і, даганяючы яго, залівіста смяялася. Яна смяялася, а нехта голасна паклікаў яе, нехта крыкнуў так моцна, што дзеці спыніліся.

— Ася! Ася! — крычаў незнаёмы з вінтоўкай за плячыма. Пакінуў каня і бег насустрач, расставіўшы рукі...

Не, ён не быў незнаёмы для ўсіх, бо дзяўчынка пазнала, ускрыкнула і, апынуўшыся на руках у мужчыны, абняла яго шыю рукамі. Ён цалаваў яе, паўтараў адно толькі слова, а дождж сыпаў на іх, а яна пазірала на бацьку, і вялікае здзіўленне, нават спалох застылі ў вачах малой... Дык, значыць, цётка Марыля казала няпраўду, значыць, праўду казала бабуля Зося — тата прыйшоў!..

Яна прытулілася шчочкай да яго няголенай шчакі і з надзеяй спыталася:

— А дзе мама, бабуля? Дзе Ічэ, Ханачка, дзе ўсе? Яны таксама прыйшлі?

Партызан закружыўся вакол, нібы выбіраючы месца, а потым сеў на мокрую траву, не пускаючы з рук дзяўчынку. Ён нешта гаварыў, паўтараў ёй раз-пораз нешта адно, а слёзы самі каціліся... Ён выціраўся мокрым рукавом, а дождж усё шумеў...

Ужо не толькі дзеці стаялі навокал. Ужо нейкая цётка праціснулася праз натоўп і, убачыўшы на руках у незнаёмага дзяўчынку, амаль што крычала:

— Ой, мамачкі! Асенька, Ася, і няўжо ж гэта бацька?! Ды што ён — з неба зваліўся, ці што?!

— Гэта цётка Марыля,— паказала дзяўчынка рукой.— Я жыла ў іх, таталэ, доўга-доўга. А гэта — дзядзька Сцяпан! А яшчэ ў нас ёсць і Васіль, але ён у атрадзе.

Дзядзька Сцяпан з сякерай у руцэ,— ён не хаваўся ад дажджу, рабіў зямлянку,— падышоў да незнаёмага партызана бліжэй, паглядзеў і спытаўся:

— Твая?

Спытаўся, памаўчаў яшчэ, а потым сказаў:

— Ну што ж, пайшлі, брат, у хату. Мы пакуль у Сымона. Чаго тут будзем стаяць на дажджы.

* * *

Увечары, калі мама загнала нарэшце свайго Анатоля ў зямлянку і пачала распранаць, хлопчык спытаўся:

— Наш тата — мінёр, Асін тата — разведчык, а што лепш?

— Усё добра, сынок,— адказала мама,— абы тут немцаў хутчэй не было. А найлепш яно, хлопчык, тое, што вось дзяўчынка была сіратой, а цяпер і ў дзяўчынкі ёсць тата.

— А чаму ён забраў яе і павёз?

— Ну, чаму ж,— у іх жа там таксама ёсць сямейны лагер.

— А школы ў іх няма?

— Няма, дык будзе...

І пакуль яны так гаварылі, Ася была ўжо далёка-далёка. Яна сядзела з татам на кані і ехала ў дрымучы, цёмны бор. Насоўвалася ноч, але з татам было не страшна. Было толькі не вельмі зручна сядзець, і тата часта браў яе вышэй на рукі. Тады яна зноў пачынала расказваць яму ўсё ад пачатку, урыўкамі, пераскакваючы з аднаго на другое. А татачка маўчаў, задуманы.

Прытуліўшыся да яго, Ася заціхала і пачынала драмаць. Шумелі высокія сосны, рупліва тупацелі капыты каня, і, заплюшчыўшы вочы, дзяўчынка ўяўляла, што яна плыве на лодцы... Ася ведала гэтае пачуццё,— дзядзька Сцяпан неаднойчы перавозіў іх з цёткай Марыляй за Нёман. Успаміналася Асі, што яна таксама вось сядзела ў цёткі на руках і, як цяпер гамоніць сонны лес, тады гаманіла вада... А потым на зялёнай, сонечнай паляне з'явіўся той самы хлопчык з аўтаматам. «Не бойся, я страляю толькі фашыстаў»,— сказаў ён, а ўсе дзяўчынкі і

хлопчыкі з «зялёнай школы» засмяяліся. Смяялася і цёця Тоня. Мілая цёця Тоня!.. Вось і Ася смяецца праз сон. Смяецца і адчувае, што нехта цалуе яе; хто — невядома, але гэта ўсё роўна,— напэўна ж, нехта вельмі добры. А потым чуваць і песня. І Ася прачынаецца...

— Ты спяваеш? — ціха пытаецца яна.

І партызану хочацца расказаць малой пра сваю нябывалую радасць, гаварыць ёй, што ў нашай непераможнай краіне так многа добрых людзей, расказаць ёй пра ўсё... Ды ён чамусьці не знаходзіць адпаведных слоў. Ён толькі мацней прыціскае свой скарб да сябе і ціха-ціха гаворыць:

— Зараз, зараз, дачушка, прыедзем дахаты...

А потым зноў пачынае спяваць тую самую песню — пра залаты вясняны дзень. Цяпер яна гучыць, як калыханка.

1950

МОЙ ЗЯМЛЯК

1

Вясной, як толькі сыходзілі крыгі, амаль кожны дзень можна было бачыць, як ён ідзе на раку ці вяртаецца з ракі дахаты. Вудачкі, вуды, начныя шнуры, венцер, восці, сачок — уся гэтая рыбацкая снасць пушчалася ў ход. Зрэбная торба была заўсёды мокрая і поўная. Калі часам не хапала рыбы — на спод торбы ішла трава, а дробнарыбіца зайздросна прыкрывалася зеленаватымі, лычастымі шчупакамі, паласатымі акунямі, язямі... І заўсёды наверх ганарыста тырчаў хвост найбольшай у той дзень «штукі». Да пояса мокры, цяжкай мядзведжай хадой ён чмакаў па залітым лузе, а следам за ім асцярожна хляпала хітранькая сучка.

— Вудзіць дык вудзіш, а вячэраць што будзеш? — спатыкаў яго нехта з суседзяў.

— Сёння, браце, шчупачка ганяў па лузе,— спакойна адказваў ён.— Ніяк, ліха яму! Трэба будзе яшчэ заўтра падысці. Дваццаць чатыры фунты!..

— Ха-ха-ха! — рагатаў сусед.— А ты, брат, і зважыў яго, не злавіўшы?

Верная сучка нездаволена вурчала, як сцянны гадзіннік перад боем, а потым злосна брахала — гаў! гаў!..

— Мушка, цыц! — суцішаў яе гаспадар. Мушка вінавата спушчала мутныя вочы і бахкала мокрым хвастом па яго таксама мокрай зрэбнай калашыне.

А ён зусім спакойна пачынаў пра другое.

Ён ніколі не стараўся ўпэўніць іншых у тым, што кажа праўду. Кожны, хто знаў Паўлюка, ведаў, што дзядзька гэты — манюка.

«Ах ты, Паўлюк, што ж ты маніш!» — сарамацілі ў нашай вёсцы лгуноў.

Аднак Паўлюкова мана была адменнай ад простай маны.

Ніхто не ўмеў так «марозіць». І тады, калі звычайнай балбатнёй пагарджалі,— Паўлюк за сваю бескарысную, мастацкую ману быў вядомы далёка. Былі выпадкі, калі яго ноччу, толькі па голасе, пазнавалі ў пятай — дзесятай вёсцы.

І пэўна: шчупак мог быць і ўсіх толькі дзесяць фунтаў, але, ганяючыся за ім па лузе, залітым ад вяснянай паводкі, Паўлюку чамусьці неадчэпна думалася, што «шчупачок» напэўна дваццаць чатыры фунты, таксама як той, што летась увосень папаўся яму на вуду.

Зімой, у душнай накуранай хаце, пры газніцы, мужчыны прасілі:

— А ну, Паўлюк, змарозь што-небудзь яшчэ, бо нешта ўсе, як мокрыя, маўчаць.

— Адамовіч сабачку дастаў,— пачынаў Паўлюк, крыху паправіўшы калматую, як воз канюшыны, авечую шапку.

Адамовіч — хутаранін, за пятнаццаць кіламетраў ад нашай вёскі, аднак ніхто з мужчын не дзівіцца таму, што Паўлюк знае ўжо і таго «сабачку».

— Хацеў я ў хату зайсці, дык ён, зараза, стаў на парозе, разгірачыўшыся, ды толькі — ур-р-р...

Мужчын пачынае разварушваць: павінен быць сапраўды цікавы «сабачка», калі нават Паўлюка не паслухаў. Бо заўсёды амаль хапала таго, каб Паўлюк пагудзеў яму, пагладзіў па лабаціне, прыцмокнуў — і зноў новы «сабачка» пакорна чыкаў услед мядзведжым лапцям чарадзея. А гэты, бачыш,— ур-р-р...

— А ноччу,— гудзіць далей Паўлюк,— сядзе сярод двара, натапырыцца і слухае. Пасля гэта — чык-чык-чык — хутар вакол абяжыць, праверыць усюды. І зноў сеў. І так, браце, усю ноч. «Эх,— кажа стары Адамовіч,—

каб ён тады ў мяне быў, не звялі б цыганы маю Сіўку». Дваццаць восем пудоў зімкі аддаў за яго...

— Ну ж мы і рагаталі! — кажа нехта з мужчын, хочучы спыніць расказчыка на найвышэйшым напружанні маны. Гэта — словы самога Паўлюка: калі яму часам і самому ўжо стане моташна ад лішне смелай маны, ён напраўляе на вочы шапку і канчае не зусім удалую казку так: «Ну ж мы і рагаталі».

Мужчыны смяюцца, а Паўлюк сабе толькі маўчыць, хоць бы што. Праўда, дваццаць восем пудоў азімай пшаніцы — гэта амаль каровіна цана, аднак цяжка іначай акрэсліць незвычайную вартасць «сабачкі». Сам Паўлюк, каб і меў тых дваццаць восем пудоў, можа і не даў бы іх за сабаку, аднак свае два-тры, а то і ўвесь пяток сабачак ён харчуе зімой аўсяным цестам, спаборнічаючы са сваёй Гануляй, якая корміць тады парсюка.

— Цікава толькі,— казаў нехта з мужчын,— як таго сабачку не заб'юць.

Дзядзька Васіль, дзюбаносы, як галка, і з такімі ж, як у галкі, жывенькімі, хітрымі вочкамі, уперад заходзіцца ціхім нутраным смехам, а потым кажа:

— У яго там пасярод двара замест буды тая самая конская печань ляжыць, дык ён пад печань — хоп! І ўсё.

Узнімаецца рогат.

І сам Паўлюк, папраўляючы шапку, спачатку ўхмыляецца, а потым — хэ-хэ-хэ — смяецца здаравеннымі грудзьмі.

А справа з печанню заключалася ў тым, што ў Румыніі, бачыце, ды ў тым палку царскай артылерыі, дзе Паўлюк служыў у сусветную вайну чубатым, галасістым бамбардзірам, былі зусім незвычайныя жарабцы. Калі аднойчы Паўлюковага «жарэбчыка» парвала снарадам, Паўлюк ад наступнага снарада надзейна схаваўся пад ягонай печанню. Пабілі пасля амаль усіх жарэбчыкаў у батарэі, і прыйшлося папаўняць яе румынскімі коньмі. Румынскі

конь — «як сабачка», а рускі хамут, прынамсі ў той батарэі, такі, што Паўлюк праходзіў у яго, прыгнуўшыся не больш, як у дзвярах свае хаты. Навялі румынскіх канюкоў, думалі, думалі, што рабіць, а потым гэта — па два ў хамут, па два ў хамут!..

* * *

Сабак Паўлюк мяняў не горш, як цыган коней. Кожны чарговы сабачка, трапіўшы да яго, перш за ўсё пазбываўся роднага імені і хутка звыкаўся з тым, што ён ужо не Курта, а Жэўжык ці Жук. Калі ён, высалапіўшы язык, цяхкаў услед за зайцам і не даганяў яго, тады пазбываўся хваста і іншых, лішніх на погляд гаспадара, дробязей. Калі ж і пасля такой палёгкі яму не ўдавалася накрыць «зайчыка»,— ён некуды знікаў, а на месца яго неўзабаве паступаў іншы. Варта было навічку быць цікавым і шустрым,— і Паўлюк, ведучы яго дахаты, не тузаў, крый бог, за аборачку, а ўслед за цюцькам цяжка цёпкаў подбегам. Сучкі знікалі тады, калі яны не давалі пажаданага прыплоду. Затое ўдалы вывадак акружаўся проста-такі бацькоўскім клопатам. Сука ела цеста, а цёпленькія, з прэсным пахам, смактуны — малако, на роўных правах з Паўлюковымі дзецьмі. Крывалапы пузачык хлябтаў, а здаравенны Паўлюк кленчыў ці станавіўся ззаду яго ракам і тузаў цюціка за хвост. Давячыся малаком, шчанюк цяўкаў, і, гледзячы на першыя адзнакі злосці, Паўлюк смяяўся, як малы. Цюцькі вучыліся хапаць за калошы, брахаць на чужых, не чапаць курэй, а ганяцца за свіннямі, станавіцца дыбка, даваць лапу, казыраць да адвіслага вуха і іншае рабіць, не менш патрэбнае. Адзін ці два выдатнікі гэтай вучобы пакідаліся сабе, а рэшта спушчалася ў людзі. Каля плота была вялікая сямейная буда. Калі не сука з сям'ёй, дык проста дзяжурны сабачка званіў кальцом ланцуга на дроце ўздоўж двара. Побач з будой Паўлюк гаспадарліва падсцілаў салому. Вясной ён выклікаў сваю Ганну з-за красён на двор і, паказаўшы па ладны

вазок гною, хітра пасміхаючыся, казаў: «А што, глядзі!» Таксама як кожны ўпаляваны зайчык, гэты воз павінен быў давесці, што Паўлюк недарма марнуе на сабак аўсяную муку і высеўкі. Ганна злосна плявала, а ён, дабрадушна пасміхаючыся, вёз гэты новы гатунак угнаення на свой вузкі, гарбаты загон. Услед за ім фанабэрыста, пераможна задраўшы хвасты, беглі адзін-два сабачкі.

...Аднойчы летнім вечарам, калі ад цёплай ракі падымаецца пара, мы цягалі з ім сетку, удвух. Ціха заходзілі, ціха таптали нагамі, падводзячы сетку да берага. Пасля паднімалі яе на сябе, адцэджваючы спалоханых са сну плотак, заграбалі іх у мокрыя торбы на шыях і задаволена, смачна пакрэхтвалі. Найбольшай удачай таго вечара быў вялікі, быццам знарок для нас адкормлены, язюк. Ён толькі што ўшыўся тупым рылам у аер і салодка задрамаў, а тут мы яго зачэрпалі! Паўлюк прагна апчарэпіў яго ўчэпістымі лапамі і шчасліва смяяўся: «А-та-та!..» Увесь час рыбалкі я любаваўся на тое, як з паднятай сеткі таксама, як з вады, струменілася пара, як вочкі сеткі зацягваліся плеўкай, а потым плеўка лопала, і, услед за дзесяткамі іншых кропель, у ваду ападала яшчэ адна кропелька. Гледзячы на Паўлюка, асабліва калі ён задаволена, быццам ужо смакуючы яго, рагатаў над язюком: «Эх, браце, а мы ж цябе ажэнім з паўлітроўкай!» — мне думалася грэшнай справай, што дзядзька далёка ад маіх пачуццяў бескарыснага захаплення. Аднак ён раптам, ды ў самую адказную хвіліну, калі трэба было заходзіць-заганяць ад берага, спыніўся, заціх, загледзеўся, і потым сказаў:

— Паглядзі, засынае!..

І праўда, рака засынала.

...Вясной трыццаць восьмага года панскія паліцыянты прынеслі ў нашу вёску яшчэ адзін новы загад: звясці ўсіх галубоў. Таму што ў нас, бачыце, «прыгранічная паласа». Паўлюк, вядома, не паслухаў загаду,— і раз, і другі раз. І толькі пасля таго, як яго аштрафавалі і Ганна

пачала з ім няшчадную барацьбу за знішчэнне галубоў,— Паўлюк злавіў тры апошнія пары вертуноў, каб завезці іх да сябра ў далёкую вёску, туды, дзе канчалася «прыгранічная паласа». Аднак ён не здолеў зрабіць гэтага. У вёсцы яшчэ развязаў і зняў хустку, якой быў абвязаны кошык. Чубатыя, пярэстыя прыгажуны, пабліскваючы сінню і чырванню сваіх латаў, асепленыя сонцам, збянтэжана застылі.

— Перад ліхім канцом вар'яцеюць, крукі! — мармытаў Паўлюк на паліцыю.

Стары голуб-павадыр падняўся першы. Ён патаптаўся кашлатымі і чырвонымі, быццам з морквы, ножкамі, скокнуў на край кошыка, залопаў крыллямі і ўзняўся. За ім узнялася ўся сям'я. Пакуль яны радасна кружылі пад пярэстым ад хмарак блакітам, Паўлюк, заглядзеўшыся ўгару, мармытаў:

— Скулу вам, паночкі, не аддам!

Гэтак вось скупа і рэдка выказваў ён свае пачуцці да прыроды.

І толькі раз мне давялося пачуць, як ён іх абараняў.

Нехта з маладых, асабліва старанных гаспадарыкаў упікнуў Паўлюка тым, што ён замест парсюка корміць цестам сабаку.

— Сюды-туды і сем пудоў! — усхвалявана загудзеў Паўлюк,— і сем пудоў, і капейка, і скварка на лета!.. А ці ведаеш ты, што такое любоў, хараст珍ва? То ж кветачка, цвіце, і то... Ды што табе!.. Свінтух сем год не стрыжаны...

Гэта было міжвольнае прызнанне, ужытае ў парадку самаабароны.

* * *

Толькі паэзія цяжкай гаспадарскай працы была яму, бадай, зусім чужой.

Вось ён вяртаецца з поля, з сярпом ці з касою. Упарадзе, быццам на разведку, бяжыць сабачка, абнюхваю-

чы кожны кусцік шчавука ці асоту і на кожны з іх падпімаючы нагу. За ім кабыла Мышатка з танканогім жарабём ляніва члапае па сівым, пытляваным пыле палявой дарогі. Яна наелася за дзень, а ўсё ж час ад часу хапае сівыя мяцёлкі аўса і на вокрык Паўлюка, а то і сама, вінавата трухціць наперад. Другі сабачка, больш любімы ў той час, ідзе збоку, аціраючыся аб калошу Паўлюковых портак. Спераду, на грудзях Паўлюка, звоніць жмут іржавага ланцуга і матляецца шпень: на ланцугу Паўлюк вядзе цялушку. Шырока расставіўшы вушы, цялушка то дэбае спакойна, то раптам трухціць, каб чамусьці панюхаць сабачку або тузануць за бараду адзін з тых трох снапоў аўса, што на спіне гаспадара. Побач з цялушкай, на вяроўцы, ідзе каза. Ззаду — гуллівы козлік, яшчэ безбароды, з маленькімі гузамі рожак, але таксама, як матка, задзёршы хвосцік.

— Здароў, Рабінзон! — спаткаеш яго, як заўсёды, з усмешкай.

— Ячмень, браце, жаў. Цэлы дзень! Ажно ў вачах жоўта.

Разыдзешся з ім, яшчэ і яшчэ раз засмяешся, а потым толькі належна раскусіш, колькі бязлітаснай спёкі, ныцця ў паясніцы і лайдацкай пакуты ўложана ў гэтыя словы.

Таксама, як жоўта ў вачах ад ячменю, зялёна бывала ад касы, шэра ад плуга. «Каб рабіць было добра, дык і воўк рабіў бы»,— жартам апраўдваўся Паўлюк.

Аднак трэба сказаць, што пры ўсім гэтым ён жыў ніштавата.

Бадай за цэлых два работнікі трапяталася Ганна. Сам жа ён прырабляў вартаваннем, быў, як гавораць у нас, паплаўнічым.

За вёскай, абапал ракі, да самай пушчы стэпам ляжалі панскія і сялянскія лугі. Вартаваў іх Паўлюк. Вясной над ракою ўставала калматая лазовая буда. Тут паплаўнічы жыў да апошняй атавы. У поўдзень сабачкі

ў будцы, ахоўваючы сон гаспадара, злосна бурчалі праз солад дрымоты ці члапалі на дакучлівых мух і аваднёў. А ноччу яны рабілі з Паўлюком абход ці аб'езд на Мышатцы сваіх неабсяжных уладанняў,— шукалі зладзеяў-начлежнікаў. Мышатка шчасліва выпасвалася на мурожным прыволлі, тут і жарабілася, і неўзабаве вакол яе, непакоячы кветкі, з кволым іржаннем гайсаў новы жарабок ці жаробачка. Вечары і раніцы Паўлюк праседжваў над адвоямі, узброены рознакаліберныымі вудамі, цярпеннем і вопытам лепшага ў ваколіцы рыбака. І ў сорак — сорак пяць гадоў ён,— паўнакроўны, вясёлы мядзведзь,— ніяк не мог выжыць прывычак сваёй разгульнай маладосці. Былі ночы, калі ён пакідаў сабак і Мышатку адных і плёўся лугамі ў суседнія вёскі па мёд з чужых вулляў... Бывала і так, што гэты мёд — маладзіца ці ўдоўка — сам прыходзіў да мядзведзя пад духмяную засень яго вялай лазовай бярлогі. Здаравенныя боты яшчэ на дзіва добра выбівалі чачотачку, а вечарамі, у вясковых хорах, голас яго верхаводзіў па-ранейшаму. Зімой, аб'ехаўшы навакольныя маёнткі і вёскі, Мышатка горда цягнула дахаты мяхі збожжа — плату за вартаванне.

У вартаванні гэтым быў толькі адзін за лета цяжкаваты тыдзень. Перад касавіцай трэба было палажыць па рацэ сезонны мост. Ды і тут Паўлюк уладжваў справу па-свойму. Памагаць яму прыходзіў цесць, яго вечны памочнік, быццам даўжнік, пакутнік за нейкія грахі. Ад берага да берага снавала чайка. Гупала шляга, заганяючы палі. З-пад сякеры на ціхую вадуападалі сухія яловыя трэскі. І, мусіць, гледзячы на тое, як іх адразу кружыла на месцы, а потым нясло за вадой, у галаве Паўлюка складалася новая казка.

— Ты бачыў шапку ў майго цесця? — гудзеў ён, дачакаўшыся каго-небудзь.— Царская, браце, круглая, як рэшата. Дваццаць гадоў, як Мікалая скінулі, а цесць гэту шапку ніяк не даносіць. Зацягалі мы бэльку на мост.

I як ён пакаўзнуўся — ба-бах у ваду! Бэлька, браце, за ім! Шчасце яшчэ, што паспеў схавацца пад ваду: як гапнула, толькі вада слупам! Бэлька выплыла і адплылася, а цесця — няма... Толькі бурбалкі са дна — бульбуль... А потым шапка — выплы-ва-е!.. Выплыла, закружылася на месцы, а тады ўжо сам цесць — вы-ла-зіць з-пад вады. І адразу ў злосць. «Чаго ты,— кажу,— на мяне, ці ж я цябе папіхаў?..»

Спаважны, ціхі мужчынка — цесць — яшчэ лёгка ступаў па зямлі худымі босымі нагамі, а ўслед за ім пайшла па вёсцы новая казка зяця,— хоць бяры тую «царскую» шапку нарэшце скідай!

2

З усіх Паўлюковых сабак найлепш я памятаю двух. Адзін быў звычайны гаспадарскі Цюлік. Другі ж быў гончы, хорт, якога Паўлюк горда зваў Ваўкадавам.

Перад летам, як толькі на нашым балоце вывадкі дзікіх качак абрасталі першым пер'ем, Цюлік паказваў свае паляўнічыя здольнасці. Маладыя качкі лятаць яшчэ не маглі. Яны прабіраліся па куп'і, аеры ці асацэ — пехатой, а вадою, вядома, уплаў. Паўлюк заставаўся на грудзе ці брыў следам за Цюлікам так далёка ззаду, каб не перашкаджаць яму. Старыя качкі ўзляталі, а сыты, цяжкі падлётак застываў, прытаіўшыся ў асацэ ці між куп'я, пакуль не трапляўся на нюх Цюліку. Сабачка далікатна паднімаў яго за крыллі, паказваючы здабыч гаспадару. Калі ж больш рухавы падлётак з крыкам кідаўся ўцякаць — плысці подлетам па балотнай вадзе, разганяючы раску,— Цюлік абурана кідаўся за ім і даганяў. Дахаты Паўлюк вяртаўся, абвешаны жывымі качкамі, і горда казаў сваёй Ганне:

— А што, глядзі!

Ваўкадаў вечна спаваў следам за Паўлюком, маркотна апусціўшы да зямлі вострую мызачку.

— Жалезная! — горда казаў Паўлюк пра гэтую мызу.— Як абцягамі бярэ! А ногі, браце, зірні!..

I праўда: абы-толькі зайчык папаўся на вочы,Ваўкадаў, распасцёршыся ў пагон, заўсёды насцігаў яго, і на заячую спінку ці гарляк хапала таго, каб ён раз толькі цапнуў зубамі. Хуткасць доўгіх ног і моц «жалезнай» мызы Ваўкадаў найлепш паказаў Паўлюку, злавіўшы за адзін год два лісы, што было, дарэчы кажучы, сурова забаронена для такіх, як Паўлюк.

Аднак ні Цюлік, ні Ваўкадаў не прабылі ў яго лішне доўга. Паўлюк быў верны сваёй натуры: Цюліка ён змяняў, здаецца, на Ваўкадава, а Ваўкадава адступіў пану за іншага сабачку і за некалькі пнёў лесу на новую хату ў прыдачу.

З ліку «сабачак», якія перайшлі цераз Паўлюковы рукі, толькі гэтыя два ў нейкай меры замянілі яму адсутнасць правай рукі паляўнічага — стрэльбы. Праз доўгія дваццаць год панавання пілсудчыкаў Паўлюк мог толькі марыць пра яе.

Незабыўны верасень трыццаць дзевятага года зрабіў яго нарэшце сапраўдным паляўнічым.

* * *

Пачалася жоўтая восень.

Пад ботамі прыемна шуршала залатое лісцё маладога бярэзніку, сяды-тады патрэскваў сучок, а спакойны мядзведжы голас гудзеў:

— Сустрэў мяне Царучок (сапраўднае прозвішча ляснога хутараніна Царук, але ў Паўлюка ён «Царучок» — таксама, як ваўчок, сабачка, зайчык),— дай, кажа, браце, раду — усю бульбу перарылі! Ну што ж, я ламачку ўзяў і пайшоў. Засеў, чакаю. Нешта так і не доўга чакаў. Чую — чухаюць сцежкай адзін за адным. Прымергаваўся я, бачу — ідуць. Першы, браце, здаровы лабач, унурыўся, чэша, а ўслед за ім яшчэ з восем. Задні

шляхціц дык зусім яшчэ кнычучок. Важак, мусіць, пачуў мяне, ліха яму, бо — гоп! ды — гу-у!..

«Ламаначка» ў Паўлюка за плячыма. Ён раптам спыняецца, разгірачыўшы здаравенныя боты, а рукі настаўляе на падабенства вушэй вепрука.

— Я гэта, браце, яму калі ткнуў! Ён на дыбы ды ў голас! А задпія як чмыхануць! Гэты за імі з гарачкі здорава часаў. Я з сабачкам услед. Каб ты выдах! — толькі досвіткам знайшлі мы яго ў гушчары, у ламаччы. Яшчэ цёпленькі. Кашкануў я яго нагой, дык ён: гу-у! як праз сон. Зарадзіў я ламаначку, яшчэ раз цюкнуў яму, так ён душой і загавеў. «Ну, а цяпер што?» — кажу я па Мурзу. Круціць, падла, хвастом. Думаў я, думаў, мергаваўся, мергаваўся — ніяк. Гляджу — пачаў вепручок пруцянець. Стой жа,— думаю я,— ты сам мне паможаш. Прыўзняў яго за хіб, паставіў і трымаю. Сабачка — аж канчаецца! — то за вуха яго, то за нагу! Пшоў вон! — пусціў я адну руку, замахнуўся. Гляджу — стаіць вепручок, сам стаіць! Пусціў я другую руку, а сам гэта тыц пад яго з галавой. А гэты, ліха яму, за сцягняк яго ззаду — як хваціць. Вепручок так і сеў мне на карак. Свету белага, браце, не бачу,— мызаю ў мох,— ну, думаю, дайшоў Паўлюк. Як узяла мяне злосць, як уляпіўся я за зямлю, як упяўся — устаў! Цяпер як жа ламанку падняць? «Падай,— кажу,— сукін сын!» Махае, падла, хвастом, падвільвае. Прыгнуўся, падняў ламаначку, павалок... Аж у вачах, браце, цёмна! Ледзь далез да Царучка. Зваліў, давай будзіць... Дванаццаць, браце, пудоў!..

Мне карціць памагчы Паўлюку кончыць лішне багатую казку вядомым спосабам: «Ну ж мы і рагаталі!» — але я маўчаў. Як не маўчаць! — гэта ж сёння, нарэшце, ён узяў мяне з сабой на вепручкоў. За плячыма ў мяне другая ламаначка, з якой я хутка пальну. Ламаначка таксама Паўлюкова.

І вось мы сядзім у засадзе. На лузе яшчэ дзень, а ў гушчары сутуняецца. Падкурчаныя ногі ныюць, ды я

баюся правіць іх, каб не спудзіць дзічыну, якая вось-вось... Першы стрэл — Паўлюкоў, бо на яго, ён кажа, пойдзе вепручок. Калі Паўлюковага стрэлу не хопіць — я павінен «цюкнуць» яшчэ раз. Калі ж ён сядзе адразу — я павінен біць па другім. Разам з Паўлюком за пнём прытаіўся Мурза, вось-вось гатовы скочыць на любога вепручка.

Хвіліны цягнуцца, цягнуцца, ныюць... І раптам — ёсць! Зусім недалёка пачулася «чуханне», затым з-за альховай падсады, за некалькі крокаў ад мяне, паказалася страшэнная лабаціна. Першае, што я паспеў падумаць, было тое, што лабаціна і клыкі — на мяне! Тады я нацэліўся, зажмурыўся і пальнуў!..

Я спадзяваўся на візг і на Паўлюкоў стрэл, аднак... пачуў толькі адчайны брэх Мурзы, які пусціўся ўдагон за дзічынай, і... самы цвёрды, адборны мат...

— Пудоў пятнаццаць штука!.. Цьфу, смаркач!.. Цяпер дагані, пацалуйся!..

... Цямнее. У твар цярушыць стрэчны дожджык. Есці хочацца — падцягнула духі. А на сэрцы зусім-такі нясмачна ад няўдачы.

— Таксама вось, як толькі Пілсудскі зайшоў,— гудзе побач Паўлюк,— адбываў я рэзерву ў Пружанах. Канаводам быў у паручніка. Паедзем тыя разы на дзікоў. Што ж, пасядуць паночкі за пнямі ды толькі пах-пах! пах-пах!.. І ўсё па вецер! «Каб вам,— кажу,— ручкі паадсыхалі!» А мне страляць не даюць. Карабіначка, браце, як цацка, французская. Не стрываў я аднойчы: як цяў, дык ён толькі: «Пі!» — і асеў. «Усё роўна,— кажу,— пане паручнік, ён на вас не пайшоў, а мне было вельмі ж з рукі». У пана, браце, рука гуляшчая, шпанічная,— калі зачэрпаў мне па вастрыі — толькі зоры ў вачах захадзілі... Заліўся я юхаю, плюнуў, карабінку аб зямлю! «Каб ты,— кажу,— разам з ім упруцянеў!..»

Я смяюся, ды неяк не зусім. Так і хіліць цікнуць на мядзведжую, жытнюю лапу майго настаўніка. А «васт-

рыё» ў мяне было тады яшчэ зусім-такі маладое, далікатнае...

Аднак гэта былі толькі словы, якія мусілі акрэсліць горыч ашуканага чакання. З гадзіну пасля гэтага тая самая лапа гасцінна налівала мне «Маскоўскай», падсоўвала хлеб і скавародку з гарачай смажанінай,— паласатым, праслоеным салам з «дванаццаціпудовага» вепрука.

3

Наступны раз частаваў паляваннем я. Было гэта ажно тры гады пасля, увосень сорак трэцяга.

У той час мяне ўжо лічылі нядрэнным камандзірам падрыўной групы. І вось захацелася Паўлюку пайсці са мной на двухногіх ваўкоў.

Браць дзядзьку на адзін падрыў, на два-тры дні, камандзір атрада не дазволіў. Паўлюк быў добрым сувязным, работнікам больш патрэбным пакуль што на месцы, чым у атрадзе, і рызыкаваць яго непадазронасцю дзеля ягонай цікавасці толькі — справа зусім несур'ёзная. Аднак Паўлюк не адставаў.

Нарэшце, нібы выкарыстоўваючы апошні доказ, ён упікнуў мне даўнейшым доўгам. І праўда, за мной быў ладны даўжок — скрынка патронаў, наган і сёе-тое больш.

Яшчэ ў першыя, змрочныя дні адступлення, калі мы, мясцовая моладзь, апушчалі ў сажалкі і рачныя віры любоўна спавітыя кулямёты, вінтоўкі, наганы,— не драмаў і Паўлюк: ён зняў з пакінутай машыны «скрыначку» патронаў і закапаў яе на полі, пра запас.

Што больш — я не ведаў, бо толькі гэта зусім выпадкова прыкмеціў.

Дрэнна, не па-суседску зрабіў я, не пайшоўшы з атрада па гэтую «скрыначку» сам, а паслаўшы сяброў па групе. Быў у нас такі Міхась, што вельмі любіў адводзіць убок ды шаптаць на вуха. Адвёў ён мядзведзя за вугал

і шэпча: «У вас, дзядзька, вось так ды гэтак, нам Мікола казаў...» Міколу, вядома, прыдумаў. «А ліха яму,— загудзеў Паўлюк,— такі не змаўчаў! То ж мы з ім разам закопвалі. Я, дурань, адну толькі вінтовачку і ўзяў, а ён жа, хлопцы, кулямётаў, патронаў, гранат!» — «Які Мікола, дзядзька, скажыце...» — натапырыўся Міхась. «Як які? То ж ты кажаш, што вы ад яго!» Што зробіш, прыйшлося хлопцам адказацца ад Міколы. Калі ж Паўлюк дастаў з-пад застрэшша новую «вінтовачку»,— ім прыйшлося паверыць яму і падумаць, што я салгаў. Наступны раз паслалі самога мяне. Перш-наперш я, вядома, прызнаўся. «Вось з гэтага трэ было і пачаць,— гудзе Паўлюк,— а то скалацілі мне, жэўжыкі, ноч. Ну, пайшлі!» Узялі «рыдлёвачку», пайшлі. «А ты, браце, таксама вуж,— гудзеў Паўлюк, ідучы,— і як ты прыкмеціў тады?» Адкапалі мы «скрыначку» — цяжкая. Прыйшлося запрагчы Мышатку. Другім разам я пачаў адразу з ласкі і атрымаў зусім новы «наганчык», старанна ўквэцаны і спавіты бадай-што цэлымі порткамі. Трэцім разам я атрымаў тры гранаты і «жменьку» наганных патронаў. Затым было яшчэ разоў са два «па жменьцы», пакуль Паўлюк не сказаў: «Закрываецца крамка, няма, браце, усё».

Пра гэты вось «даўжок» ён і напомніў мне, зноў просячыся на «жалезку».

— Мне, браце, толькі зірнуць, як ён стане на дыбы!..— сціпла тлумачыў Паўлюк.

І што ж, прыйшлося, нарэшце, узяць.

— Падумаеш,— параіліся мы,— ходзіць жа дзядзька і так, па заданню, ці проста валочыцца цэлымі днямі. Канешне, будзе некаму падумаць, што ён з намі пайшоў. Толькі, хлопцы, каб адна наша група ведала — больш ніхто.

Паўлюк чакаў за вёскай, на ўмоўленым месцы. Калі ён выйшаў на свіст з-за куста, на ім мы ўбачылі... вінтоўку-«дзесятачку», наган, за «ласяком»[1] — гранату.

[1] Рэмень з ласінай скуры.

— Э, брат, дык ты маніў, што нічога сабе не пакінуў!

— Што ж,— загудзеў ён у адказ,— без снасці, браце, і вошы не заб'еш.

У дарозе, вылучыўшы момант, калі мы з ім засталіся ззаду, Паўлюк таямніча шапнуў:

— Семачак хочаш?

Я зразумеў справу проста.

— Давай паплюёмся,— сказаў я. Наставіў кішэню, і ён мне ўсыпаў... гарцавую «жменьку» наганных «патрончыкаў».

— Зойдзеш калі, яшчэ, можа, знойдуцца шчопці-другія,— шчасліва мармытаў ён у цемры.

Днявалі мы на хутары. Наступная ночка падтасавалася для нашага промыслу — цёмная, з дождж ыкам. У Засуллі мы ўзялі праваднікa, нашага сувязнога, Ігната.

— Паўлюк, ці не ты? — прыгледзеўся ў цемры дзядзька Ігнат, калі я вывеў яго на загуменне.

— Я, браце, як маешся?

— Што ж вы,— здзівіліся мы,— знаёмыя, за трыццаць вёрст?

— Мой Цюлік быў адгэтуль... Той, што качкі лавіў. Не забыўся?

... Лёня, Косцік і Кныш засталіся ў засадзе. Дзядзька Ігнат, я і Паўлюк падаліся на справу ўтрох. Крокаў больш сотні ад рэек, дакуль быў высечан фашыстамі лес, за прыгоркам між карчоў мы прыселі, параіліся. Дзядзьку Ігнату я даручыў канец шнура, строга наказаўшы не дакранацца да яго, а самі з Паўлюком папаўзлі. Паўзучы, я разматваў шнур. Час ад часу мы спыняліся, каб прыслухацца: ці не шаркаюць па жвіры, усцяж рэек, падкаваныя боты патруля... А потым паўзлі далей. Спачатку — быў грудок, і пад намі шуршала мокрая ад дажджу шорсткая лясная трава. Пасля, у лагчынцы каля насыпу, намоклі калені і локці. Пасля мы выпаўзлі на насып. Паўлюк са сваёй «дзесятачкай» урачыста ўталопіўся ў цемру, у той бок, адкуль мы чакалі патруля...

Гэта быў мой шосты падрыў. Дагэтуль рукі прызвычаіліся амаль зусім не дрыжаць ад хвалявання — я працаваў хутка і спраўна. Выграб ямку пад рэйкай, паміж шпаламі, уставіў тол, тады — найбольш адказная работа,— сабраўшы ўсю асцярожнасць, прывязаў да кручка шнурок і капсуль заправіў у зарад. Мы адпаўзлі, абмінаючы наш папярэдні шлях, каб не крануць як-колечы шнурок.

Чакаць прыйшлося нядоўга.

— І раздабрыўся ж, трасца яму, як на злосць! Уштэнт раскіснем,— нездаволена мармытаў Паўлюк на дождж.— А той не ідзе, не грукоча, каб ён галавой належыў!..

Я быў у творчым, шчаслівым настроі — трохі ўстрывожаным, трохі гуллівым.

— І наложыць, ты думаеш — не? — шапнуў я ў адказ.

Памаўчалі. А дожджык, і праўда, так і паўзе за каўнер. Крышку правей ад міны, адпаўзаючы, я прыкмеціў велікаваты кусцік. Гэта мой арыенцір. На фоне цёмнашэрага неба над насыпам ледзь вызначаецца яго сілуэт. Я не зводжу з яго вачэй.

— Як паглядзіш на ўсё, што вырабляюць чэрці,— гудзе, пачакаўшы, Паўлюк,— дык, здаецца, хоць і сёння назаўсёды з вамі пайшоў бы... І прыйдзецца, мусіць...

— Не ўсім, брат, з намі быць, пачакай,— шапчу я.— Дзядзька Ігнат і ў хаце сядзіць, ля дзяцей, а мы без яго як без рук. А пра сябе — ты ведаеш сам...

Я ўспамінаю пра днёўкі ў Паўлюковым гумне і тое, як нядаўна наш Міхась-шаптун, ранены ў нагу, два месяцы адлежваў на гары Паўлюковай хаты, і пра іншыя «сувязныя» справы майго земляка... І да болю ў вачах пазіраю на куст... Пасля мне раптам робіцца чамусьці вельмі весела.

— Дзядзька,— шапчу я Ігнату, які нахохліўся ад дажджу,— а ці ведаеш ты, навошта тол патрэбен у мірны час?..

— На каросту,— за дзядзьку адказвае Паўлюк.

Зноў цішыня, чаканне. Паўлюк выкарыстоўвае іх на складанне новай казкі — пра тол.

— Пярэськава Тэкля жаліцца мне аднойчы,— пачынае ён, пачакаўшы,— «азадак, Паўлючок, хоць таркаю дзяры...».

— Стой, ідзе,— асякаю я казку.

Застылі.

— І праўда,— шэпча Ігнат,— ідзе...

Сэрца маё грукацела бадай-што мацней, як цягнік, гэтак ціха ён сунуўся. Быццам на мушку вінтоўкі, я ўзяў яго на куст...

Перад сабой паравоз папіхае пустую платформу. Фашыст прывык закрывацца другімі. А мы на гэтую «хітрасць» — вяровачку. Вось... платформа... закрыла... мой куст... вось... паравоз...

— Тузай! — ледзь не падскочыў я.

Так, тады было цёмна, усё зрабілася ў момант,— а ўсё ж і дагэтуль стаіць у вачах тая прагная страсць, з якой Паўлюк тузануў за вяровачку.

4

Не адной тысячай мокрых ножак па страсе адрыны тупаціць дождж. Соладка, парна пахне цёплая атава, на якой я ляжу, пазіраючы ўверх, на запыленае павуцінне пад лацінамі. Вакол, як хто паспеў паваліцца, спяць нашы хлопцы. Я ж толькі прыкідваюся, што сплю: я слухаю. На ўскраі тарпа сядзіць Паўлюк. Ён бае новую казку дзядзьку-хутараніну, у якога мы спыніліся перадняваць.

— Нарабілі, браце, мяса,— гудзе яго прыцішаны голас.— Падлажылі мы гэтую самую цацку пад рэйку і ляжым. А цёмна — хоць ты на ваўка ўссядзь. Чуем пасля — ідзе. Крадзецца, браце, на пальчыках, босы, баючыся ступіць на шкло. Навучылі паршыўца хадзіць!

А тут жа яму пад чэрава як гапне!.. Перакуліўся на спіну, і толькі колы, як жывыя, як лапкамі перабірае, круцяцца... А вагоны цераз галаву, цераз галаву поныр'ю!.. Падняўся вэрхал, піск — якраз, як гэта пацукоў недзе ў скрыні напрэш...

Ён змаўкае на момант, а потым канчае:

— Сотні дзве наглушылі!..

Я маўчу і думаю:

«Дык вось яна — казка і пра нас. Ды якая тут казка! Гэта — наша партызанская сапраўднасць, абагуленая мастаком. Яна ў нас — як казка, толькі добра расказвай. Нічога, калі заўтра ці пазаўтра ў сённяшні Паўлюкоў расказ паступіць папраўка: наш сувязны, магчыма, данясе ў атрад, што гэтым разам мы пусцілі пад адкос эшалон толькі, скажам, з вуголлем ці з нейкім ломам! Мінулы раз у мяне былі цыстэрны з гаручым — дванаццаць цыстэрн! — а ў Юзіка — «жывая сіла». Чаго ж не было яшчэ ў мяне ці ў яго, тое напэўна будзе. У іншых жа бывае! А Паўлюк — ён па-свойму выказвае нашы жаданні, нашу нянавісць да захопніка,— чым больш набіта будзе «пацукоў», тым лепш».

— Будзі, братка,— шэпча гаспадар,— а то і гарох астыне...

Адпырхваючыся, праціраючы вочы, мы садзімся на атаве, вакол бяздоннага гаршка гарохавай кашы, лустаў хлеба, салёных агуркоў.

— За вашыя, хлопчыкі, і ручкі, і ножкі, і ўсё... Каб мы, бог мілы даў, ды прычакалі...— пачынае дзядзька, дастаючы з-пад палы заткнутую лапінкай бутэльку.

У шклянку прыемна забулькаў пяршак.

* * *

— Дык што, Снапок, мабілізацыяй заняўся, га?..

Іван Кузьміч, з неразлучнай люлькай у зубах, глядзіць на мяне, мнагазначна прыплюшчыўшы вока. А мне — не прыдумаеш проста, як тут выкручвацца.

Ноччу, калі мы праходзілі паўз нашу, маю з Паўлюком, вёску, я сказаў:

— Ну што ж, ідзі ўжо хіба, Паўлюк.

А ён са шчырым здзіўленнем спытаўся:

— Куды?

— Як куды? — у сваю чаргу здзівіўся я.— Дахаты!

— Дахаты? А што яна, у поле збяжыць? Зойдзем за тыднік-другі...

І як тут давесці цяпер камандзіру, што я не хацеў самавольна пераводзіць Паўлюка з сувязнога ў падрыўнікі, што я хацеў толькі сплаціць яму наш доўг, што Паўлюк гэтым падрывам назаўсёды ўрос у маю групу, а з групай — прырос да атрада?

Аднак я тлумачу:

— Таварыш камандзір...

— Я ведаю, што я — «таварыш камандзір»,— перабівае мяне Іван Кузьміч,— вось ты дык, відаць, забыўся пра гэта. Самавольства, язві яго душу!..

Іван Кузьміч — з-за лініі фронту, партызан грамадзянскай вайны, сібірак, з неразлучным алтайскім нажом і «язві яго душу». Звыш усіх яго камандзірскіх і чалавечых якасцей, ён — аматар дысцыпліны і знаўца бадай што ўсіх гатункаў табаку.

Я не куру. Для мяне што мультан, што не мультан — адзін чорт. А дысцыпліну я люблю таксама. А потым у мяне адна такая звычка ёсць, што я люблю да сэрца лезці напрасткі. І заўсёды амаль удаецца. Дык вось і цяпер я таксама рвануў:

— Іван Кузьміч, дык вы б хоць зірнулі на яго спачатку. Дальбог, падзякуеце!..

Іван Кузьміч спачатку маўчыць, а потым ледзь прыкметна ўсміхаецца і кажа:

— Ну што ж, давай яго, тваё дзіва, сюды.

Па дарозе ад сталярні, дзе я знайшоў Паўлюка, да камандзірскай зямлянкі я тлумачыў яму, як трымацца, каб адразу прыйсці даспадобы майму начальству. І вось

Паўлюк стаіць перад Іванам Кузьмічом «смірна». Ботам унізе прасторна, і яны, па старой артылерыйскай памяці, зусім прыстойна вытрымліваюць статут. Затое галава на шырокіх мажных плячах міжвольна прыгнулася наперад так, як служыць пакатая столь невысокай зямлянкі.

— Таварыш камандзір! — чаканю я, бадай-што лепш, як заўсёды.

Аднак Іван Кузьміч як быццам не чуе мяне.

— Так, нічога сабе,— кажа ён.— Ну і што, дзе гуляў?

— А я ў Міколы-сталяра сядзеў. Глядзеў, як гэта ён скрыначкі стружа. Спраўны хлапчына!

Сталяру Міколу — пад пяцьдзесят, і мы, маладыя — больш палавіны атрада,— завём гэтага «хлапчыну» — дзядзька Мікалай.

— Што, што ён робіць? — перапытвае, як не дачуўшы, Іван Кузьміч.

— Ну, міны, скрыначкі для мін...

— А, вось яно што! Так, ён у нас майстар — няма што казаць. Абы-толькі толу хапала.

— А каб гэта са снарадаў паспрабаваць, таварыш камандзір,— пачынае Паўлюк, як быццам ніколі не чуўшы аб тым, што мы выплаўляем шмат толу з валяшчых снарадаў і бомбаў.— Я ведаю адно месцечка...

А я чамусьці гляджу на яго здаравенныя боты. Калені ўжо самавольна прыгнуліся ў паўдарогі са «смірна» на «вольна», і адзін ступак адставіўся ўбок, выразна парушаючы дысцыпліну.

— Слаўнае месцечка,— гудзе Паўлюк.— Вось вы мне толькі дайце заўтра хлопцаў са два, таварыш камандзір, ды мы падыдзем на Нёман. Там у мяне штук з дзесятак самалётных бомбачак ляжыць на дне. Трэба іх будзе падняць.

— А што, Снапок,— звярнуўся да мяне Іван Кузьміч,— пашлі з ім заўтра пару чалавек, а то і сам, калі хочаш, пайдзі.

Іван Кузьміч увачавідкі мякчэе. Ён бярэ са стала сваю вечную люльку і круглую баначку — прадмет нашай зайздрасці — з надпісам: «Нашым партызанам і партызанкам слава!» Баначку гэтую ён прывёз сюды з Вялікай зямлі разам з мноствам іншых каштоўнасцей. Пакуль ён прывычным рухам скручвае з баначкі вяршок, я зноў гляджу на Паўлюковы боты. Яны ўжо і зусім забыліся пра ўмоўленае «смірна»: Паўлюк па-сяброўску ступае наперад і кажа:

— А вы майго, таварыш камандзір, мультанчыку... А то вы, гляджу я, нейкую так сабе пацяруху курыце. Эх, і хлопцы ж у вас: каб чаго — табаку не прынесці!..

— Яны толькі за дзеўкамі, язві іх душу,— зусім дабрадушна мармыча Іван Кузьміч, лезучы трыма пальцамі ў Паўлюкоў капшук.

Ён напіхае люльку, тады, не без важнасці, падстаўляе Паўлюку аганёк адменнай самапалкі, якая таксама з Вялікай зямлі, потым прыкурвае сам, смачна зацягваецца поўнай зацяжкай і, амаль што зусім захоплена, кажа:

— Язві яго душу — хар-рош!..

Я не куру. Мне мультан, не мультан — адзін чорт. Ды якое там, па-мойму, з табаку хараство! Я ўпэўнены, што камандзір гаворыць гэта больш пра Паўлюка.

1945

ЛАЗУНОК

Позняя ноч.

Пад нагамі паскрыпвае свежы, марозны снег. Безліччу дробных крупінак ён іскрыцца пад ціхім і сумным святлом вулічных ліхтароў. Час ад часу прагудзе аўтамашына або, выкрасаючы дугой сінія іскры, прагрукаціць амаль зусім пусты трамвай.

Над цёмнымі руінамі і рэдкімі агнямі горада зноў, як да вайны, пераклікаюцца гудкі заводаў. У адказ ім з вакзала або з далёкай ускраіны даносіцца не менш задорны гудок паравоза.

Вялікія вокны друкарні напоўнены яркім святлом. Яны будуць свяціць усю ноч.

Гэты вялізны, уцалелы ад бамбёжак і пажараў гмах стаіць ціха, без зычных гудкоў. Толькі зусім блізка праходзячы каля яго, можна пачуць нутраны, прыглушаны сценамі гул, вельмі падобны да шуму марскога прыбою.

Гэта гудзе друкарскі цэх.

Суцэльным гулам ракочуць вялізныя ратацыйныя машыны — камбайны друкарскай справы. Сіпяць і ляскаюць малыя руплівыя «амерыканкі». Да суму аднастайнымі раскатамі гудуць машыны, што называюцца плоскімі.

І шум нагадвае марскі прыбой. Не толькі шум! Гледзячы ўздоўж лініі дзесятка гэтых машын на тое, як з-пад вальцаў узад ды наперад з мерным грукатам раскачваюцца талеры,— зрокам памяці бачыш, як кішыць на пяску пена, як неспакойна варушыцца галька, як

пырскаюць угару ўсплёскі хваль, у бяссільнай злосці штурмуючы валуны...

Думы і вобразы заключаны ў металёвыя радкі набору.

Палосы — старонкі будучай кнігі — таксама строга і стройна заключаны ў форму. Па спускавой дошцы на барабан спаўзаюць белыя аркушы. Чорныя вальцы раз-пораз убіраюць пад сябе нагружаны наборам талер. З барабана на доўгія лучыны «пальцаў» сплываюць адрукаваныя аркушы. Побач з машынай няспынна расце стапа паперы.

Падлетак Міхась Лазунок першую ноч стаіць каля плоскай друкарскай машыны. Ён увесь напоўнены радасцю працы над кнігай.

Праўда, найбольш складаная і адказная частка работы зроблена без Міхася. Майстар сам спусціў і прыправіў форму, сам адрэгуляваў накладку, сам зрабіў заліўку і змазку машыны. Міхасю засталося толькі стаяць ды глядзець — наглядаць за спраўнасцю друкавання. Аднак, нягледзячы на гэта, хлопец адчувае сябе бадай-што зусім паўнаякасным майстрам.

З вышыні сваіх пятнаццаці год ён важна глядзіць на машыну. Вось яна і вялізная, і хітрая, і шмат чаго ў ёй ён не паспеў дагэтуль зразумець, а ўсё ж такі яна поўнасцю падначалена яму. Варта толькі павярнуць вось гэтую ручку ў адзін бок — і ўся гэтая музыка спыніцца, у другі — пойдзе зноў.

Апрача таго, хто ж яму тут перашкодзіць уяўляць сябе майстрам? Сапраўдны, значыцца дарослы, майстар Іван Сымонавіч стаіць ажно каля трэцяй машыны. Абапал Міхася стаяць такія самыя, як ён, падлеткі. Усе яны — былыя вучні рамесніцкай школы паліграфістаў, першы выпуск пасля вайны. Іх школа знаходзіцца тут жа, на першым паверсе. У друкарні не хапае рабочай сілы, і таму іх выпусцілі са школы датэрмінова, у канцы першага навучальнага года. Яны паспелі прайсці толькі палову курса. Ды і гэты год не быў належна выкарыста

ны з-за розных непаладкаў. Шмат часу заняла прыборка памяшкання і ўстаноўка вучэбных машын, зімой было страшна холадна. І ў выніку — яны прыйшлі ў друкарню амаль што навічкамі. Аднак, гледзячы на іх, можна думаць, што кожны з іх таксама, як Міхась, лічыць сябе ледзь не майстрам. Дык чаму ж Міхасю не лічыць?

Міхасёву сталасць даказвае яшчэ і тое, што сам Іван Сымонавіч паставіў на талеры, збоку набору, яшчэ адно неабходнае слова: «Лазунок». Унізе кожнага аркуша стаіць лічба 3, а тады — «Якуб Колас. Дрыгва». Лічба 3 — гэта чарговы нумар друкарскага аркуша. Якуб Колас — гэта імя і прозвішча пісьменніка, які напісаў кнігу пад назвай «Дрыгва». Слова «Лазунок», Міхасёва прозвішча, пастаўлена на полі аркуша дзеля таго, як сказаў майстар, што Міхась лічыцца сёння, на трэцяй змене, адказным за якасць друку. Якуб Колас адказвае за тое, як напісана кніга, а Міхась Лазунок — за тое, як яна будзе надрукавана. І як тут пасля гэтага не ганарыцца?

Звыш усяго, як апошні доказ Міхасёвай сталасці, да яго прыстаўлена памочніца — Люда Мірончык, таксама з іхняга выпуску. Яна шмат большая за Міхася, а ўсё ж такі стаіць каля яго толькі прыёмшчыцай. Так што можна нават час ад часу, з ахвоты, зрабіць ёй сякую-такую заўвагу. Міхась даўгавата глядзіць на тое, як Люда здымае са стала аддрукаваныя аркушы і адносіць іх на стапу. Усё ў яе ідзе як трэба. І за што б тут учапіцца?..

— Цётка,— кажа нарэшце Міхась,— вы, можа, паменш хапалі б?

— Што? — пытаецца Люда, не дачуўшы праз гоман машын.

— Што, што... Паменш, я кажу, адбірай.

— А што табе да гэтага? Баліць?

— Як гэта што? Прыёмка павінна быць спраўнай. Не ведаш, мусіць.

— Ай-ёй! Які ж ты зрабіўся начальнік! Глядзеў бы от лепш на сябе.

Ну што ж, прыёмшчыца яўна недысцыплінаваная. Але «начальнік» не мае больш у запасе адпаведных сваёй годнасці слоў, і таму ён вырашае проста прамаўчаць. Ён кладзе ў кішэні зашмальцаваных портак чорныя ад змазкі і фарбы рукі, важна цыркае слінай праз зубы і адыходзіцца ад машыны.

Міхасёвым суседам справа, каля машыны №7, стаіць Толя Касёнак, больш вядомы па хатняй яшчэ мянушцы — Цыган.

Толя старэйшы за Міхася на адзін толькі год, але вышэйшы ён нават за Люду. Наогул увесь іх выпуск — сто сорак хлопцаў і дзяўчат,— усе большыя за Міхася. Затое яго і празвалі Бабашкай [1], яшчэ на пачатку вучобы, як толькі пачалі знаёміцца з прабельным матэрыялам.

Бабашка, не вымаючы з кішэняў рук, важна глядзіць на верхні аркуш цыганкоўскай прадукцыі. Таксама мне работа! Падумаеш — нейкія бланкі друкуе! Чорная рука пакідае цёплую кішэню і перагортвае адзін, другі дзесятак аддрукаваных аркушаў. Тое самае! Бабашка зноў кладзе руку ў кішэню, зноў важна цыркае слінай праз зубы і нейкі момант думае над тым, як тут найлепш сказаць Цыгану аб перавазе такой, скажам, працы, як друкаванне трэцяга аркуша «Дрыгвы», над усімі відамі дробных друкарскіх формаў — усімі гэтымі бланкамі, квіткамі... Ён толькі хоча пачаць, як раптам праз гул машын даносіцца сур'ёзны голас дарослага:

— Эй, хлопец!

Гэта — майстар. Бабашка, выхапіўшы рукі з кішэняў, лётам ляціць да машыны.

— Ты што, на рабоце ці на рынку? — пытаецца Іван Сымонавіч.

— На рабоце, таварыш майстар,— больш пакорна, чым разгублена, адказвае Міхась.

[1] Бабашка — металічны брусочак, ніжэйшы за наборную літару, які ўстаўляецца ў набор, каб зрабіць такім чынам прабел.

— На рабоце, брат, так не стаяць. Гэта што?

Майстар паказвае рукой на тры пакамечаныя аркушы.

— Гэта, таварыш майстар, брак,— яшчэ больш пакорна адказвае Міхась.

Больш тут нічога не скажаш. Машына як быццам у нейкай змове з Іванам Сымонавічам. Так усё было спраўна, а як толькі Міхась адышоўся, «пальцы» чамусьці няўдала прынялі два лісты, скамячылі іх, а трэці ліст наогул сышоў з барабана парваны. І майстар таксама спрытны: у момант заўважыў!..

Як толькі Іван Сымонавіч адышоўся, Міхась, з цвёрдым намерам больш ні на крок не адыходзіцца ад сваёй машыны, пачынае сачыць за працай «пальцаў».

— Таварыш майстар! Таварыш майстар! — чуваць ціхі, прыглушаны гулам машын голас. Міхась чуе яго, але не адварочваецца. Ён ведае: гэта Люда. Яна стаіць каля папяровай стапы, адвярнуўшыся, і толькі прыкідваецца, што нешта робіць.

— Міхаіл Бацькавіч!..

Міхась робіць выгляд, што гэта яго не датычыцца.

— Таварыш Лазунок, што гэта ў вас? Няўжо брак?

Далей Люда не можа трываць: яна садзіцца на стапу і звонка смяецца.

Хочучы давесці дзяўчыне, наколькі вышэй ён стаіць над усім гэтым блазенствам, Міхась пачынае высвістваць, робячы зусім абыякавы выгляд.

Пасля, крыху супакоіўшыся, ён заціхае і задумваецца.

... Ат, колькі там гэтага браку! Аднак...

Аднак у памяці зноў паўстае, як жывы, той самы дзядуля...

Было гэта больш месяца таму назад, яшчэ ў школе. На перапынку Міхась з нуды прадзьмухаў у абмерзлай шыбе акна невялікае круглае акенца. Стала, нарэшце, і не выходзячы з класа відаць, што робіцца на вуліцы.

Людзі ідуць. Прайшло тры машыны. Два салдаты ў кажухах праехалі на санях каля самага тратуара. А потым Міхась зацікавіўся толькі дзядулем. Ён ішоў тым бокам вуліцы, уздоўж высокага шэрага плота. Спаважна ступаў па снезе, апіраючыся на кіёк.

— Зірні,— сказаў Міхась гэтаму самаму Толю Цыгану.

— Вось прыдумаў, Бабашка! І рад яшчэ, як невядома што! — сказаў Цыган. А ўсё ж прыгнуўся да Міхасёвага акенца і пачаў цікаваць.

— Дзядулю бачыш каля плота? — спытаўся Міхась.

— Бачыш, бачыш... Я яго знаю, не толькі што бачу. Гэта ж, Бабашка ты, Якуб Колас. Ён у друкарню прыходзіў аднойчы. Мне тады завуч паказваў. Відаць, новую кніжку прыносіў. О, паглядзі,— сказаў Толя, зноў прыгнуўшыся да акенца,— ён і цяпер у друкарню ідзе. Вунь і папка пад пахай, таксама як той раз...

Дзе там глядзець у акенца! Міхась хапіў шапку і выбег на ганак.

Дзеля таго, каб Якуб Колас звярнуў увагу на маленькага друкарскага вучня, хлопчыку трэба было хаця б прывітацца. А ён стаяў, дашчэнту разгубіўшыся ад захаплення. Ды дзе там, зрэшты! — ад прывітання толькі, можа, нават і Коласу цяжка было б здагадацца, што рабілася ў той час у Міхасёвай душы... Дзеля гэтага трэба было б шмат аб чым расказаць.

Перад усім трэба было б сказаць, што ў гэтай маленькай друкарскай Бабашцы, нягледзячы на яго пятнаццаць год, жыве зусім сталае сэрца. І аб тым расказаць, дзе і як яно, гэтае сэрца, так хутка пасталела.

Фашысцкія бомбы не далі Міхасю скончыць нават чацвёртага класа. Замест школы хлопчык пайшоў з бацькамі ў лес, да партызан. Расказаць бы аб тым, як ён сядзеў у балоце ў час апошняй блакады, як яго там знайшла і выцягнула за нагу аўчарка... Фашысты спачатку

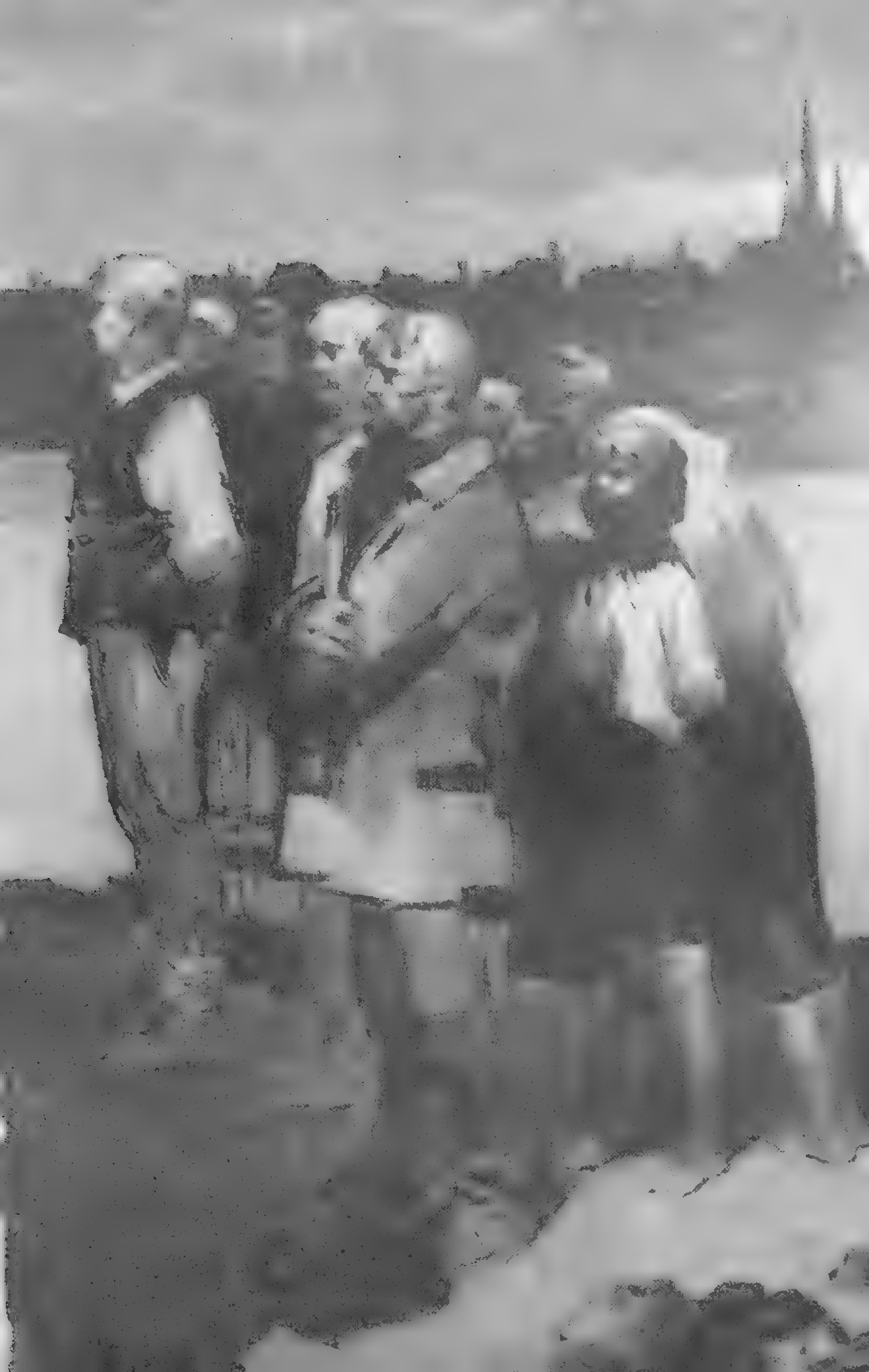

Да стар. 294

білі яго таксама, як усіх дарослых, а потым разам з дарослымі везлі ў таварным вагоне. Сёння ён ведае, што іх тады везлі паліць у печах трасцянецкага лагера смерці. Тады ён гэтага не ведаў, таксама як не ведаў ніхто з дарослых. Не ведаў, але не хацеў, каб яго вёз некуды праклятьі, ненавісны фрыц. Бабашка скочыў у прыадчыненыя дзверы вагона, а потым куляўся, быццам падстрэлены заяц, з высокага насыпу пад адхон. Па ім стралялі — але дарэмна.

Пасля трэба было б яшчэ расказаць пра тое, як ён вярнуўся дахаты, у спаленую вёску. Толькі з мамай і Верай, старэйшай сястрой, бо тата іх адразу пайшоў удагон за ворагам. Расказаць бы аб тым, як маленькі чатырнаццацігадовы хлапчук ішоў сюды цэлых сорак кіламетраў пешa. Лідзія Пятроўна, настаўніца, прачытала ў газеце, што тут адкрываецца школа, у якой будуць вучыць друкаваць кніжкі. І ён адразу пайшоў. Як ён блукаў па вуліцах зусім незнаёмага горада, пакуль не знайшоў сабе сякога-такога прытулку!.. Як ён думаў пра хлеб, пакуль для іх не наладзілася сталоўка! Як ён мёрз у сваім летніку, пакуль ім не выдалі форменнай вопраткі!.. Расказваць аб гэтым трэба было б хоць бы для таго, каб давесці, што ён, Міхась, нічога не збаяўся. Што вось дамогся свайго: ён тут хутка закончыць вучобу і будзе па-сапраўднаму друкаваць кніжкі. Надрукуе тады і дзядулевы,— усе тыя казкі і вершы, што так хвалявалі калісьці малога Міхаську...

Трэба, безумоўна, трэба было б аб усім гэтым расказаць. Але Бабашка не асмеліўся, ды і не паспеў. Ён так разгубіўся, што нават не змог прывітацца.

Вялікія вокны друкарні зусім замураваны дзівоснымі ўзорамі дзеда-мароза. За імі — над горадам — позняя ноч. А ў цэху — гул машын, аднастайны, як гоман марскога прыбою.

З-пад барабана на доўгія лучыны «пальцаў» няспын-

на плывуць аддрукаваныя аркушы. Маленькі друкар Міхась Лазунок сочыць за імі і марыць...

...А што, каб цяпер — адчыняюцца раптам дзверы і ўваходзіць той самы дзядуля. Яшчэ больш: ён падыходзіць сюды, да машыны, і спачатку не кажа нічога, а проста бярэ верхні аркуш і моўчкі глядзіць. І толькі ўбачыўшы, як спраўна Міхась Лазунок друкуе яго Талаша, дзядуля кажа: «А як жа ты называешся, хлопча?»

«Ох ты, таксама надумаўся! — прыемна ўздрыгвае Міхась, як быццам прачынаючыся ад салодкай дрымоты.— Чаго ён пойдзе сюды так позна. Зрэшты, без пропуска яго і не ўпусцяць. Ды і наогул ніколі ён сюды і не хадзіў...

А чаму б яму і не прыйсці? — зноў вяртаюцца цёплыя мары.— І пропуска яму ніякага не трэба: яго сам дырэктар прывёў бы. Тут я кнігу яго друкую, дык як жа яму не зірнуць! А што, як і праўда, цяпер...»

Ох вы, мары! Не верыцца, не верыцца, а потым зноў — цік! — і паглядзіш на дзверы. Немагчымае здасца настолькі магчымым, што па ўсім табе раптам забегаюць салодка-казытлівыя мурашкі. Апусціш над працай галаву — і здаецца, што вось ён, дзядуля, стаіць над табой і глядзіць... Зробіцца неяк горача-горача, добра-добра. Проста так-такі і верыш, што вось ён стаіць...

— Ну, памочнік, як справа?

Ох ты!.. Ну, чаго, гэта ж майстар. Іван Сымонавіч глядзіць на Міхася і ўсміхаецца.

— Бачыш,— кажа ён, памаўчаўшы,— глядзець трэба пільна, уважна, а задумвацца лішне каля машыны не варта. Наша, брат, справа з табой такая, што мы нічога асаблівага не прыдумаем. «Дрыгвы» мы, братка, з табой не напішам. А за гэтую штучку дык нам будзе брыдка.

Скажы ты, і як ён заўважыць: гэтая «штучка» — маленькая доўгая плямка паміж радкамі слоў.

— А я, таварыш майстар, не заўважыў,— зусім вінавата гаворыць Міхась.

— Нічога, паробіш з палавіну майго — тады заўважыш...

Іван Сымонавіч паварочвае ручку матора ўлева, і вялікая машына паслухмяна спыняе працу. Пакуль ён, запаліўшы над высунутым талерам лямпачку, шукае і выраўноўвае ў прабельным матэрыяле тую «штучку», якая робіць зусім непатрэбную ў кнізе плямку, Міхась сочыць за працай яго вялікіх запэцканых рук.

— Таварыш майстар...

— Ну?

— Ці можна мне ўзяць адзін такі ліст дахаты? Чытаць.

— А ты любіш чытаць? — пытаецца майстар, не адрываючы позірку ад работы.

Яму, відаць, зусім неўпрыцям, што гэтым пытаннем ён закрануў найбольш жывое месца ў душы свайго памочніка.

— Ого! — радасна кажа Міхась.— Я чытаю, таварыш майстар, вельмі многа. Бо вось вам — зірніце сюды.

Іван Сымонавіч перастае стукаць і глядзіць на Міхася.

— Працуем мы, таварыш майстар, восем гадзін. Застаецца — шаснаццаць,— гаворыць Міхась. На слове «восем» ён загінае адзін палец, а на «шаснаццаць» — два.— Шаснаццаць гадзін я свабодны. Ну, дык вось і чытаеш.

Іван Сымонавіч умее заўважаць. І цяпер вось ён адразу заўважае, што галоўнае тут — не «шаснаццаць гадзін»...

— Табе б, малец, вучыцца,— кажа ён, пазіраючы ў вочы Бабашкі.

— А я і пайду,— усцешана адказвае Міхась.— У вячэрнюю школу для дарослых.

Пакуль майстар, выпрастаўшыся, папраўляе заключку, Міхась вырашае, нарэшце, спытацца ў яго пра сваё найбольш важнае.

— Дзядзька,— кажа ён, першы раз сёння выходзячы са службовага тону,— скажыце мне, а гэтае вось слова... ну, прозвішча маё на лісце, яно і ў кнізе застанецца?

Майстар і тут адразу здагадваецца, у чым справа.

— Вядома, застанецца,— кажа ён.— На тое мы яго і паставілі, каб засталося.

Гаворачы гэта, Іван Сымонавіч неяк дзіўна ўсміхаецца. Але Міхась не заўважае гэтага.

Некалькі дзён пасля гэтага галоўны рэдактар выдавецтва, падпісваючы да выпуску ў свет першы, так званы «сігнальны», экземпляр новага выдання аповесці Якуба Коласа «Дрыгва», зрабіў тэхнічнаму рэдактару заўвагу.

— Наогул, уражанне даволі прыемнае,— гаварыў ён, гартаючы кнігу.— Чаму, аднак, паважаны Лазар Міронавіч, мы з вамі ніяк не можам поўнасцю пазбавіцца недахопаў? Хоць два, хоць адзін, хоць маленькі,— а ўсё ж такі павінна нешта быць. Вось і тут: няма чаго іншага, дык хоць абрэзку сапсавалі. Ну, чаго гэта варта, зірніце.

Ён павярнуў разгорнутую кніжку бокам. На полі, даволі-такі далёка ад краю, стаяла зусім непатрэбнае ў кнізе слова — «Лазунок».

— І тут вось, і тут,— гартаў старонкі галоўны рэдактар.

Убачыўшы яшчэ разоў некалькі тое лішняе слова, тэхрэдактар нарэшце згадзіўся, што гэта — хоць і нязначны, але таксама недахоп.

Згадзіцца з гэтым ніяк не змог бы толькі той, чыім прозвішчам было гэта «лішняе ў кнізе» слова. Дзе там лішняе! Міхась ледзь дачакаўся таго дня, калі ў кіёску з'явілася «Дрыгва» — першая кніга, у стварэнні якой ён прымаў непасрэдны ўдзел.

І вось яна нарэшце ў яго руках!

Іван Сымонавіч не ашукаў: на палях кнігі ажно вунь

колькі разоў паўтараецца Міхасёва прозвішча. Пусціш старонкі з-пад пальца — дык толькі і мільгае: Лазунок, Лазунок, Лазунок... Шкада толькі, што сям-там яно прыхвачана нажом, як быццам распілавана наўздоўж. Ну, ды гэта — драбніца! Бываюць і горшыя недахопы.

Бабашка доўга стаіць каля кіёска, бясконца гартае кнігу, і ўсмешка не сыходзіць з яго вачэй.

1947

ЛІПА І КЛЁНІК

1

Галі

Зялёны домік дарожнага майстра стаіць каля самай шашы.

Праязджаючы тут на машыне, на хаду можна заўважыць толькі зялёныя сцены, зялёны плоцік, белыя ліштвы вялікіх акон і стракаты чарапічны дах. Потым абапал дарогі зноў пабягуць дрэўцы прысадаў, тэлеграфныя слупы і за слупамі то поле, то лес...

Не заўсёды заўважыш з машыны, што ў гэтым прыгожым, адзінокім доміку жыве Ліпа, дзяўчынка, якой нядаўна пайшоў пяты год.

Спачатку, калі яна прыехала ў гэты домік, Ліпе было вельмі цікава стаяць пры дарозе, махаць рукамі на кожную машыну і на кожную з іх нацкоўваць свайго неразлучнага сябра — старога калматага сабаку Дзіка.

Аднойчы Ліпа нават не вытрымала: паплявала ў маленькія жмені таксама заўзята, як гэта робяць хлопчыкі, разагналася і пабегла на другі бок шырокай-шырокай і гладзенькай, як стол, асфальтавай паласы. Яна не дабегла і да палавіны шашы, як раптам з-за горкі — адзін і другі раз — сярдзіта загудзеў сігнал машыны. Маленькія босыя ножкі занылі ад страху. Ліпа затупацела на месцы, а потым заплакала: «Мама!» Машына спынілася, і шафёр, адчыніўшы дзверцы кабіны, хацеў нешта крыкнуць. Але Дзік накінуўся на яго з такім злосным абураным брэхам, што дзядзя шафёр сам спалохаўся, залез назад у машыну і паехаў далей.

З таго часу Ліпа ніколі больш не адважваецца без таты ці мамы пераходзіць на той бок шашы. І наогул цяпер яна вельмі рэдка стаіць пры дарозе. Хіба толькі тады, калі па шашы ідзе адразу вельмі шмат машын ці паўзе і грукоча, аж вушы баляць, які-небудзь вялізны, замурзаны цягач.

2

Мама з татам паехалі ў горад разам, але ўвечары мама вярнулася адна. Ды затое яна прывезла Ліпе такі дарагі і доўгачаканы падарунак — пушыстую, белую шубку.

Мама апранула сваю залатую дзяўчынку, трапяткімі ад радасці пальцамі зашпіліла ўсе гузікі шубкі, а тады падхапіла малую на рукі, павярнула тварыкам да лямпы і з захапленнем крыкнула:

— Ах ты, Снягурачка!..

І Ліпа адразу забылася на той смутак, што тата вернецца толькі заўтра. Яна захацела адразу ісці ў новай шубцы гуляць. Ды мама сказала, што позна, што ноч на дварэ, а мароз сёння гэтак кусаецца, гэтак ціснеl.. І Ліпа пахныкала трохі, а потым згадзілася. Ну, добра, яна пачакае, пакуль зноў будзе дзень, няхай толькі мама дазволіць не скідаць сёння шубку ўвесь вечар.

Мама пасмяялася і дазволіла. Але ў хаце было цёпла: спалохаўшыся марозу, бабуля спаліла ў грубцы вялізнае бярэмя бярозавых дроў. Неўзабаве Ліпа скінула новую шубку, а сама лягла і пачала чакаць, калі ж нарэшце прыйдзе дзень.

Яна паляжала, падумала трошкі, а потым спыталася:

— Мама, а клёніку сёння ці холадна, мама?

3

Клёнік рос на тым баку шашы, цераз якую Ліпе няможна было пераходзіць. Рос не адзін, а разам з іншы-

мі дрэўцамі, якія ў гэтую восень былі пасаджаны абапал дарогі з гасцінца ў калгас. Там былі клёнікі, ліпкі, бярозкі. Былі нават чатыры яблынькі і адна груша. Яны раслі адразу за клёнікам, які пасадзіла Ліпа...

Ну, не зусім сама, бо яна толькі трымала яго над ямай, пакуль два хлопцы прысыпалі карэнні клёніка зямлёй.

Хлопцы завуцца Уладзік і Шура. А яшчэ там былі і Міхась, і Марылька, і Волечка... Ой, як многа дзяцей, ажно цэлая школа!

Спачатку яны садзілі, а Ліпа стаяла ў адчыненай фортцы зялёнага плота і глядзела туды, за шашу. Прыслухоўваючыся да дзіцячага гоману, вялізны Дзік раз-пораз прыпадымаў галаву, плюшчыў вочы ад сонца і дабрадушна малаціў хвастом па штакетах адчыненай форткі. А Ліпа гэтак хацела туды, да дзяцей!

І дзеці як быццам адчулі гэта. Яны падышлі да шашы і пачалі крычаць:

— Дзяўчынка! Дзяўчынка, а ён не кусаецца?

— Не-е! — гукнула Ліпа, устаўшы на пальчыкі.— Наш Дзік малых не кусае!

— Дык ты ідзі да нас! Будзем дрэўцы садзіць!

— А мне тата казаў не хадзіць за дарогу. І мама казала!..

— А мы цябе пе-ра-вя-дзём!

Два хлопцы — якраз тыя самыя Уладзік і Шура — перабеглі цераз шашу, узялі Ліпу за рукі і, баязліва азіраючыся то на вялізнага калматага сабаку, што бег за дзяўчынкай, то на прыгорак, з-за якога магла паказацца машына, асцярожна пайшлі па асфальце.

Цёця настаўніца, якая была трохі далей, каля іншай чародкі дзяцей, спачатку пакрычала на хлопцаў за тое, што яны прывялі сюды маленькую дзяўчынку без дазволу яе маці ці таты, а тады ўзяла Ліпу на рукі, пагаварыла з ёй і зусім так, як мама, пацалавала і ў адну і ў другую шчочку.

А дзеці выбралі Ліпе самы меншы і самы найлепшы клёнік.

Ён стаіць цяпер недзе ў полі, прывязаны перавяслам да слупка, трымаецца гэтай саломеннай ручкай за апору, як той маленькі хлопчык, што сам не ўмее хадзіць. А на дварэ гэтак жа холадна, а ў полі гэтак жа шмат снегу!..

— Мама,— пытаецца Ліпа, ніяк не могучы заснуць,— а калі я пайду пагляджу яго, мама?..

4

На досвітку па пругкіх гурбах снегу за сцяной асцярожна зашастаў заяц.

Пачуўшы яго, у сенцах зялёнага доміка стары калматы Дзік насцярожыўся, нездаволена пабурчаў і, нарэшце, зусім зазлаваўшы, пачаў брахаць, нібы стукаць у бубен:

— Бум! Бум! Бум!

Знячэўку спалоханы заяц падскочыў, кінуўся ўбок і стралой паляцеў па гурбах.

Уранку Дзік доўга пятляў па заячых слядах вакол доміка і невялічкага саду, а потым некуды знік.

І вярнуўся ён толькі тады, калі ў адчыненай фортцы зялёнага плота, шчасліва жмурачы вочы ад сонца, ужо стаяла Ліпа — Снягурачка ў белай пушыстай шубцы.

Дзік падышоў да Снягурачкі і, як заўсёды, прытуліўшыся да яе, падставіў сваю вялікую галаву пад маленькую руку дзяўчынкі, нібы хочучы сказаць:

«Дзень добры, Ліпа. Пагладзь мяне трошкі, пачапай мае доўгія вушы».

— А ну цябе! — сказала Ліпа, надзьмуўшыся.— Ты мне шубку забрудзіш. Пайшоў!

І, выняўшы руку з пушыстай, таксама беленькай муфты, піхнула Дзіка ад сябе. Але Дзік не пакрыўдзіўся.

«Вось бачыш, якая ты! — замахаў ён хвастом.— А я толькі хацеў табе нештачка паказаць».

І тут ён раптам падскочыў ад нейкай, аднаму яму вядомай радасці, пачаў кружыцца, прысядаць на пярэднія лапы і клікаць:

«Бум! Бум! Бум! Ідзём! Ідзём!»

Ліпа засмяялася і пабегла за ім па чысценькім, бліскучым снезе.

5

У тым, што Ліпа зноў не паслухала тату і маму — зноў адна перабегла шашу,— сёння вінават быў Дзік. Ён забег на той бок і пачаў, прысядаючы, клікаць:

— Бум! Бум!

А потым яшчэ вінаваты і сонца, і новая шубка, і снег. Гэтак радасна, гэтак хораша, гэтак цёпла! Ліпа падумала трохі, яшчэ раз азірнулася назад, а потым, выняўшы з муфты рукі, пабегла. Бягом перабіраючыся цераз глыбокія, узорыстыя каляіны аўтамашын, яна спатыкнулася і ўпала цёплымі ручкамі ў снег. Адразу спалохалася — ён жа такі казытлівы, пякучы,— а потым засмяялася і пачала крычаць:

— Дзік! Дзічок, пачакай, я іду!..

Калматы Дзік не толькі пачакаў сваю маленькую, пушыстую і белую як снег сяброўку,— ён вярнуўся назад і пабег з ёю разам. Яны перабеглі шашу, апынуліся на вузкай, абсаджанай дрэўцамі дарозе, і тады раптам Ліпа ўспомніла нешта, спынілася і сказала:

— Дзік, а вунь дзе мой клёнік! Вунь дзе, вунь там... От дурны, і не ведае.

Ліпа стаяла на цвёрдай, утаптанай коньмі дарозе, а Дзік — за дрэўцамі, на цаліне.

— Бяжым, бяжым, Дзічок, сюды!

Але Дзік толькі ведаў сваё: перад ім, быццам нейкі ўзор, зноў слаўся панадны, хвалюючы заячы след. Той

самы, па якім ён нядаўна забег так далёка ў поле, амаль да самага лесу. Таго самага зайца, што швэндаўся ноччу за іхняй сцяной.

— Бум! Бум! Бум! — забрахаў Дзік, задзёршы ўверх вялікую вушастую галаву, і на ягө, на сабачай, мове гэта азначала: «Не, лепш сюдой! Сюдой!»

Ды Ліпа не паслухала яго: яна пабегла дарогай. І толькі каля самага клёніка звярнула на цаліну, прабегла трошкі, не пратоптваючы шэрымі валёначкамі пругкую, заскарыненую гурбу, а потым спатыкнулася і зноў упала цёплымі ручкамі ў снег. Аднак не заплакала. Яшчэ ўсё шалпочучыся ў снезе, яшчэ ўстаючы, яна закрычала:

— Клёнік, міленькі, як ты жывеш!..

6

З сініх вачэй Снягурачкі адна за другой пакаціліся дзве гарошыны буйных слязін. А потым яшчэ, і яшчэ дзве...

Ліпа не плакала б — Ліпа не плакса! — ды вось нехта нягодны зламаў два маленькія дрэўцы. Не клёнік, а тыя яблынькі, што пасадзілі Волечка і Шура. Не зламаў, а абдзёр і пагрыз увесь ствалок і паабламваў усе галінкі.

Каб супакоіць Ліпу, Дзік дабрадушна матлошыць хвастом, пераступае з нагі на нагу і, задзіраючы ўгору вушастую галаву, разгублена паскавытвае... Ну, і як тут давесці малой, што нядобры і брыдкі — той самы заяц, што ва ўсім вінавата старая, якая не выйшла адчыніць Дзіку, не выпусціла яго, а толькі, не злазячы з печы, пастукала ў сцяну, каб ён маўчаў... А цяпер вось — глядзіце!..

Дзік спачатку бурчыць, а потым, зусім зазлаваўшы на зайца, пачынае брахаць: «Бум! Бум! Ну, пачакай, пападзешся, вушасты!» — лаецца Дзік на сваёй, на сабачай, мове.

Але Ліпа не хоча яго зразумець.

Раптам яна перастае плакаць, выцірае вочы кулачкамі ўжо халодных рук, хавае кулачкі ў муфту і кажа, таксама як тата, зусім па-даросламу:

— Дзік, на цю, на!

Асцярожна сыходзіць з цаліны на дарогу, яшчэ раз азіраецца назад, туды, дзе мама і бабуля, а потым то ціха, спаважна ідзе, то зноў вымае з муфты ручкі і бяжыць... Бяжыць не дахаты, а ў той бок, дзе зусім недалёка для тых, хто ўжо вырас вялікі, стаіць новая школа.

Следам за Ліпай бяжыць вялізны, калматы Дзік. На гэты раз зусім паслухмяны, ні разу не збочваючы з дарогі і не забягаючы наперад.

7

Марознай зорнай ноччу на шашы то прасунуцца ціхія сані, то зноў прамчыцца машына. Далёка чуваць, як пад дугой патрэньквае стары званочак, яшчэ далей разносіцца і гул і фырканне матораў. Затуліўшыся ў цёплай кабіне ці падбягаючы, каб сагрэцца, за саньмі, людзі гутараць, кураць, маўчаць.

А тым часам у ціхім зялёным доміку, каля самай дарогі, спіць Снягурачка.

Новая шубка і муфта вісяць цяпер у шафе.

Калматы Дзік ляжыць у сенцах. Ён то злосна бурчыць праз сон, відаць, успамінаючы нешта непрыемнае, то зноў прыслухоўваецца, ці не лазіць па снезе той самы шэры, вушасты нягоднік...

А Ліпа спіць.

І сніцца ёй, што заяц зноў прыбег да прысад па калгаснай дарозе. Хацеў абгрызці яшчэ дзве яблынькі, якія пасадзілі Маечка і Уладзік. Ды ўсе дрэўцы стаяць ужо ў пушыстых саламяных шубках. Ліпа сказала, і дзеці прыйшлі, паабвязвалі яблынькі саломай. Тады заяц вырашае абгрызці Ліпін клёнік. За тое, што яна хадзіла ў

школу. Але клёнік таксама ўжо не баіцца зайца. І яго абвязалі саломай — у шубцы і ён. Стаўшы на заднія лапы, заяц пнецца дастаць галінку. А клёнік, як той малы, што сам не ўмее хадзіць, плешча ў ладкі такімі, як Ліпіны ручкі, лістамі і весела, звонка смяецца.

І Ліпа смяецца таксама. Смяецца праз сон. Яе зноў вязуць цераз шашу на санках, таксама як удзень. Цягнуць санкі і Шура, і Уладзік, і Волечка... Многа-многа дзяцей, ажно цэлая школа! Дзік бяжыць паміж імі і весела, голасна брэша: «Бум! Бум!» А потым цёця настаўніца бярэ Ліпу на рукі, аддае яе маме і кажа:

— Вы не злуйце на Ліпу, яна была ў нас. Сёння Ліпа — вялікая цаца!

А клёнік яшчэ ўсё смяецца і плешча ў маленькія ладкі...

1948

СНЯЖОК І ВОЛЕЧКА

Вельмі выразна і прагна, як той, хто стаміўся ад смагі, успамінаю драўлянае вядро, даверху поўнае празрыстай і халоднай вадой. Мама нясе яго па двары, а са страхі злятае мой голуб Сняжок і садзіцца на край вядра. Вада ў вядры калыхаецца, і піць яе нязручна. Ды голуб п'е, а мама смяецца і ставіць вядро на зямлю.

Мама змарылася, жнучы ад рання, спяшалася дахаты, падаіць Падласку, пакорміць мяне, і зноў спяшаецца ў поле. Мы жывём першае лета без таты, і маме цяжка, а я — сірата. Ды я — мужчына і хачу быць яшчэ большы і ўсё рабіць, каб маме было лягчэй. Я добра пасу, скрабу ўвечары бульбу, хаджу па дровы...

Бывае, праўда, і так, што я трошкі нашкоджу і мама злуецца. Аднойчы так засядзеўся над рэчкаю, з вудай, што мама поцемку сустрэла мяне на лузе. Падласка сама прыйшла дахаты, і мама вельмі спалохалася, куды я падзеўся. А то мы раз з Міхасём, маім сябрам, пачалі віць адразу дзве пугі, і не было каму патрымаць нам вяровачкі, дык мы падлажылі абодва канцы пад вазон. Мы сабе толькі паплёўвалі ў рукі, вілі, а вазон усё ехаў на падаконніку, пакуль не гупнуўся на падлогу... Мама злавала зноў, а я зноў абяцаў, што не буду нягодны. І я стараюся, а мама верыць мне, што я хачу быць добры. Бо мама вельмі добрая сама.

Гэта ведае і Сняжок. Вада ў вядры памалу перастае калыхацца, і ён п'е, не адымаючы дзюбы.

— Перадыхнуў бы хоць! — гаворыць мама.— От рассохся. І праўду кажуць, што «цягнеш, як голуб».

Яна смяецца. Я сяджу ля вядра на зямлі, і гэтак мне добра глядзець на вясёлую маму. Таксама добра глядзець, што мой Сняжок сядзіць на краечку вядра, учапіўшыся за гэты край чырвонымі маршчыністымі ножкамі, а ў вадзе, чым больш яна аціхае, усё выразней адлюстроўваецца яго белае волле.

І вось ён нарэшце напіўся. Паглядзеў на нас, нашурпіўся, нібы са злосці, і скочыў у ваду.

— О, гэта дык гэта! — замахнулася мама.

— Ты не гані яго,— крычу я,— не гані! Няхай пакупаецца!..

Кажу таксама, што я і сам прынясу, ды мама зноў смяецца.

— Ну, дзе там — ты прынясеш!..— гаворыць яна.— Здаравяка знайшоўся. І сама прынясу. Ды ён вады не замуціць: ён чысценькі.

Сняжок вады не замуціў. Калі ён скончыў купацца і мама паднесла вядро на парог хлява, Падласка зусім спакойна пачала піць. П'е яна, таксама як голуб, прагна. Пакуль ён піў, яна глядзела з хлява, з-пад дручка, якім завалены дзверы, і нават раз замычэла ад зайздрасці.

Падласка п'е, а мне прыемна глядзець, як хутка апускаецца ў вядры вада. Пасля карова чмякае пысай, цягнучы рэшткі вады, і ласа ліжа драўлянае мокрае дно шурпатым, казытлівым языком. Я люблю гэтае казытанне і таму падстаўляю малую далонь пад халодную мокрую пысу Падласкі.

— Я прынясу яшчэ,— кажу я,— прынясу!..

Ды мама не дае мне вядра.

— Прынясу я й сама.

А мой Сняжок тым часам ужо на страсе.

Ён ужо дакарае за нешта сваю галубку, сварыцца на галубянят. Яны сядзяць на тым баку страхі, ад сонца, і мне іх з двара не відаць. Відаць толькі Сняжок, які на самым хрыбце страхі. Ён надзімаецца і кружыцца вауч-

ком, і пад'язджае, як індык, і ўсё вурчыць, вурчыць!.. Я разумею, што ён кажа. Ён сварыцца на сваю белую сяброўку Волечку, якая залішне песціць малых.

«Нат-тур-ра, нат-тур-р-ра! — сварыцца ён.— Ім, гультаям, і нар-р-руку, а ты ім пат-тур-р-рай!..»

«Не гультаі, не гультаі, а гу-а, гу-а, гуленькі»,— гудзе ў адказ далікатная, ціхая Волечка. Яна ўжо выйшла на хрыбет страхі і вытанцоўвае вакол свайго сварлівага гаспадара. «Куды лятаць, чаго лятаць,— стараецца абараніць дзяцей.— Яшчэ каршун, яшчэ карш-ун, а гу-а, гу-а, гуленькі!..»

«Які кар-р-ршун? Які кар-р-ршун?» — яшчэ больш абураецца Сняжок.

Нарэшце, нібы выказаўшы ўсё, што ён хацеў сказаць, Сняжок узняўся, залопаўшы ў крыллі. За ім узляцела яго паслухмяная Волечка, а ўслед за імі — маладыя.

Маладых двое, і я нікому не кажу, што ўсё яшчэ ніяк не магу распазнаць, якое з іх — голуб, якое — галубка... Яны яшчэ пішчаць і часта лезуць да дзюбы бацькоў. Сняжок дарэмна бурчыць на іх, што гультаі,— яны лятаюць вельмі ахвотна.

Ды Сняжок ужо не злуе. Ён уздымаецца вышэй, вышэй, вышэй!.. Пасля спыняецца і, нібы ўчапіўшыся лапкамі за нейкую нябачную вяровачку, нацягнутую ў небе, пачынае заўзята куляцца. Куляецца ён вельмі спрытна, цераз спіну. Вяровачка, за якую ён учапіўся, мусіць, не адна,— яны нацягнуты, як тэлеграфныя драты. Сняжок, пачаўшы ад верхняй драціны, чапляецца за кожную — ніжэй, ніжэй, ніжэй! — а потым, усе перабраўшы, уздымаецца ўверх. Побач з ім куляецца і кружыць белай пушынкай на ветры малая, спрытная Волечка.

Толькі малыя «гультаі», як называе іх Сняжок, не могуць яшчэ куляцца. Яны нясмела прысядаюць на распушаныя хвасты, патрымцяць крыллямі, як жаўрукі, і зноў пачынаюць лятаць...

А я гляджу, не магу наглядзецца.

* * *

Ён быў смелы і горды, мой голуб Сняжок.

Зімой, калі я, гразнучы ў тугіх сумётах, ішоў з суседняй вёскі і нёс яго за пазухай са звязанымі крыллямі і нагамі, я ніколі не думаў, што ён — ды такі забіяка.

Дагэтуль у нас галубоў не было. Волечку даў мне, на два дні раней, Міхась. Дзядзька Сцяпан, мамін брат, даючы мне Сняжка, гаварыў, што першую пару найлепш прывучаць у хаце. І ў нашай хаце стала вельмі весела.

Сняжок і Волечка хутка знайшлі сабе зручны, зацішны куточак у запечку і пачалі рабіць гняздо. Тут ужо я дапамог,— церушыў ім ля печы салому. І вельмі пацешна было, як яны валачылі яе, узяўшы саломінку ў дзюбу.

— Будуюцца,— казала мама.— Нібыта дзеравякі з лесу возяць.

А неўзабаве, усадзіўшы ў запек руку, я абмацаў пад голубам малое цёпленькае яйцо. Праўда, дабрацца да яго было не проста. Сняжок злосна гудзеў, кляваў мяне дзюбай і хлёстка, пякуча хвастаў крылом па руцэ. Але гэтым мяне не адгоніш.

А вось на другую зіму ён праз смеласць сваю і загінуў.

Яшчэ быў люты, холадна было нават у хляве, дзе стаяла Падласка, а галубы ў старым, дзіравым кошыку, падвязаным пад лацінай, выседзелі галубянят... Пару маладых я ўвосені аддаў Міхасю, як мы і дамаўляліся з ім, калі ён даваў мне Волечку, і зімавала ў мяне толькі пара старых. Галубянят я заўважыў не адразу, хоць і прыходзіў у хлеў штодня. Прыходзіў спачатку ўдзень, а пасля, калі наша Падласка прывяла цялятка, прыходзіў з мамай і ноччу. Мы зачыняліся ў хляве, я трымаў лямпу, а мама даіла карову. Як прыемна было пазіраць, што на чыстай саломе ляжаў, падкурчыўшы ножкі, расставіўшы вушы, пярэсты бычок! Як прыемна было слухаць, што ў даёнку дзюрчыць сырадой, які я хутка буду

есці з хлебам, што над намі, устрывожаныя шумам і святлом, варушацца і гудуць у кошыку галубы!.. Днём я заўсёды прыходзіў глядзець, калі мама паіла Падласку або прыносіла ёй есці. А то заходзіў і так.

І вось аднойчы я пачуў у кошыку пад лацінай знаёмы піск... «Няўжо малыя?!» — усцешыўся і здзівіўся. Дык вось чаму яны, Сняжок і Волечка, апошнім часам усё сядзелі на змену ў кошыку, чаму адтуль чуваць было іх радаснае гудзенне!

З катуха, у якім мы кідалі Падласцы трасянку з саломы і сена, мне ўжо не вельмі цяжка было дабірацца да бэлькі, а з бэлькі я, аберуч трымаючыся за кроквіну і ступаючы па лацінах, як па драбінах, усходзіў да галубінага кошыка. Адной рукой трэба было трымацца, каб не ўпасці, а другой я палез у гняздо. Гэта было не проста,— Сняжок балюча дзёўбаўся і біўся крылом. А ўсё ж я абмацаў пад ім, на сагрэтай саломе, два цёпленькія, мяккія камочкі!.. Ад радасці я ўжо не злазіў з бэлькі на катух, а проста скочыў на гной і пабег з такой весткай у хату, а потым — да Міхася.

Ды радасць наша была не доўгая. Яе забраў Сымонаў кот Жандар.

Жандарам яго называла мая мама. Ён быў вялікі, пануры, вусаты і шкодны. Мы з Міхасём не любілі яго і ганялі, абы дзе сустрэўся.

Зладзюга ведаў, што акенца ў нашым хляве зімавала без шкла і мы затыкалі яго саломай. Падласцы было ад гэтага цяплей, але затое цёмна. Яшчэ горш было сядзець у цемры, у заперці галубам. Калі адліжыла і засвяціла сонца, я выняў з акенца салому, каб усім у хляве стала лепш,— і Падласцы з пярэстым бычком, і галубам з галубянятамі... І вось Жандар прыпільнаваў, што я вярнуўся з коўзанкі позна, забыўся заткнуць акенца саломай, і ён залез у хлеў.

Сняжок загінуў з боем. Дзівак! Ён думаў, як і ад маёй рукі, адбіцца ад ката маленькай дзюбай і крыллямі...

Уранні я заўважыў ля хлява на снезе белы пух і пер'е, якога яшчэ больш было на гнаі, куды яно ападала з кошыка.

У кошыку былі адны галубяняты. Відаць, што кот залез туды на досвітку, бо галубяняты яшчэ не змерзлі, жылі, асабліва адно.

Яно і выжыла. Я накарміў яго з рота, сагрэў у руках і пасадзіў у запеку. Тады пабег да Міхася. Мы разам з ім падумаем, што тут рабіць. Галоўнае — злавіць і адвучыць Жандара.

Калі я выйшаў з хаты на двор, са страхі хлява ўзляцела, залопаўшы крыллямі, Волечка. Яна спалохалася нават і мяне.

Яна паляцела кудысьці, відаць, не могучы асмеліцца ўляцець у акенца хлява, і не вярнулася, мабыць, загінула недзе, бо я больш не бачыў яе, хоць вельмі хацеў, каб злавіць і прынесці ў запечак.

* * *

Зноў вясна.

Зноў наш двор пацярушаны пялёсткамі белага цвету, што асыпаецца з вішань. Падласка ляжыць каля плота, на сонейку, спакойна глядзіць і перажоўвае жвачку. Яна заўсёды жуе, хоць не заўсёды ёсць што жаваць. Сёння мы з Міхасём пастараліся вельмі ўдала,— прыпасвілі сваіх кароў на панскім лузе. Падласка і цяпер маўчыць, як змоўшчыца, як і зімой, калі я цішком дадаваў ёй у трасянку больш сена. Тады мама аднойчы злавіла мяне і палаяла, а цяпер я прызнаўся і сам, пахваліўся ён нашай удачай.

«Асцярагайся, сынок,— сказала яна.—Пападзешся ім у рукі — не памілуюць...»

Ды я не баюся. Што гэты луг не панскі, а наш, вясковы,— я ўжо чуў, і не раз. Што паноў усё роўна не будзе — за год ці за два,— я ведаю таксама. Аб гэтым у нас і гавораць, і песні спяваюць. Іх не будзе, а нашы

каровы цяпер ужо хочуць, каб мы іх напасвілі, і таму сёння мы з Міхасём — малайцы.

Я ўжо большы, як быў летась, я сам выкручваю са студні вялікае драўлянае вядро з вадою, сам нясу яго поўнае ў хату і сам смяюся, успамінаючы хлопчыка Алеся, пра якога мы нядаўна чыталі ў вершы Якуба Коласа:

Ён дзяцюк, хлапчына,
Носіць ён вядро з вадою,
Як стары мужчына.

І вось я, мужчына, нясу ад студні поўнае драўлянае вядро вады, а са страхі злятае мой Сняжок і садзіцца... ужо не на край вядра, а проста мне на плячо. Бо гэта ўжо не той Сняжок, а сын яго, якога я выкарміў сам.

Я стаўлю вядро на зямлю і падстаўляю голубу далонь. Сняжок, нібы па тоўстай кладцы-бервяне, ідзе па маёй руцэ ад пляча на далонь і, спыніўшыся на далоні, пачынае вурчаць. Ён надзімаецца і кружыцца ваўчком, і ўсё вурчыць, вурчыць мне проста ў твар!.. Я разумею, што ён кажа. Ён скардзіцца мне на сваю ціхую, белую галубку Волечку, якую я прынёс яму ад Міхася.

«Нат-тур-р-ра! Нат-тур-р-ра! — вурчыць, сярдуецца мой белы гадунец, гаворачы пра палахлівую сяброўку.— Ты не кар-р-ршун! Ты не кар-р-р-ршун!..»

— Не, не каршун,— смяюся я і гладжу Сняжка, каб супакоіць яго.

А маладая Волечка глядзіць на нас са страхі і, нібы ёй дрэнна відаць, паднімае раз-поразу ўверх сваю маленькую чубатую галоўку.

Эх ты, Сняжок! Ну, што за дзіва, што ты не баішся мяне? Ці даўно гэта было, як ты, яшчэ не могучы лятаць, хадзіў за мной па хаце, пішчаў і кланяўся, растапырыўшы крыллі, прасіўся на рукі? А ці даўно ты, ужо на двары, таксама злятаў са страхі да мяне на плячо і лез з дзюбай у рот, прасіў есці? А сёння ты — вялікі гаспадар, герой, мужчына!

І ты ўжо кружышся, вурчыш, як твой бацька, вечна нездаволены буркун. А ну, пайшоў!

Я падкідаю Сняжка далоняй уверх. І разам з ім са страхі, палахліва залопаўшы ў крыллі, узлятае і Волечка.

І вось яны кружаць пад чыстым блакітным небам. Дабраўшыся да тых, нацягнутых уверсе і нікому нябачных дратоў, мой белы прыгажун чапляецца чырвонымі лапкамі за драціну і пачынае куляцца. Побач з ім куляецца і кружыць вакол яго белай пушынкай на ветры малая, ціхая, спрытная Волечка.

Няхай куляюцца! Ім будзе весела ў мяне, спакойна, добра. Жандар больш не разбурыць іх гнязда: мы з Міхасём адвучылі нягодніка. Мы парабілі цяпер такія галубятнікі, што ніхто не далезе, ніхто не дастане!

Гляджу — ніяк не магу наглядзецца...

1952

ГАЛЯ

Калісьці, пры панах, гэта быў хутар. З шасцю дзесяцінамі добрага поля адразу за садам, з новым вялікім гумном, двума хлявамі і малой старасвецкай хатай. Без шчыта яна, наўкруг накрытая саломай, зялёнай ад моху, нізка насунутай на малыя прыплюшчаныя вокны. Так і глядзела на свет, як сам гаспадар, заўсёды зажмураны Данька, стары Хамёнак, бязлобая галава якога нібы ўрасла ў зімовую шапку — аблезлы, раней, калі верыць старому, гарадскі каракулевы каўпак.

Цяпер гэты каўпак недзе яшчэ ўсё валяецца на гарышчы, а сам Данька Хамёнак ляжыць на ўзгорку пад хвойкамі і муравой. Ад хутара застаўся толькі сад, скрыпучы журавель над зрубам студні і тая самая хата.

У хаце ад усёй Хамёнкавай сям'і ўцалела толькі нявестка Галя з дзецьмі, хлопцам і дзяўчынкай.

Спакойны жнівеньскі вечар. Сонца зайшло. Галін хлопец, падлетак Антось, пайшоў у поле да малатарні. На верхавіне старой ліпы за агародам пагасла чырвань на лісці; шпакі ўзняліся з галля і панеслі свой кірмаш у вёску. Пад паветкай з сенцамі, аддаўшы вячэрні ўдой, лягла на свежым подсціле карова. У хаце за сталом сядзіць чарнявая Сонечка, на поўны рот запіваючы хлеб сырадоем. Тонкія загарэлыя ножкі яе, як і ва ўсіх пастушкоў, пастушкоў, папораны ржышчам. Сонечка памыла іх каля студні халоднай вадой, і ногі садзеюць да самых каленак. Яна то пацірае іх адна аб адну, то проста стрыжэ імі пад высокай лавай. Сонечка хоча гаварыць.

— Мамка,— кажа яна,— а сёння Лёня Сцяпанаў смяяўся з мяне. Ты, кажа, пані. Ты, кажа, хутаранка. А чаму? Чаму ён смяецца?

Галя стаіць, прыпёршыся да шафкі з посудам, амаль прысеўшы на яе. Над галавою Галі, на сцяне — стары гадзіннік. На запыленым цыферблаце яго напісана не нашымі літарамі нейкае слова. За ўсе гады, пакуль гадзіннік тут вісіць, ніхто нават не пацікавіўся, што яно азначае. Наогул па гадзінніку разбіраліся толькі мужчыны і Галя. Свякруха пражыла свае семдзесят год, ні разу не падумаўшы аб тым, якое сёння чысло... Даўжэйшая стрэлка гадзінніка адламалася яшчэ ў вайну, кароткая стаіць на адным месцы тыдні ўжо, мусіць, са тры. Жніво. Галіны рукі, загарэлыя да локцяў, гудуць ад стомы. Галя яшчэ ўсё як быццам не дома. У памяці бясконцым ланцужком ідуць адзін за адным вузлы перавяслаў, закручаныя спрытнымі пальцамі, адзін за адным кладуцца на пожні цяжкія снапы. У вушах яшчэ цокат жнярак, паасобныя словы, абрыўкі песень, смех, шум збажыны і шоргат іржышча...

— Мамка, чаму?

Галя прыпамінае словы дачкі.

— Чаму? — перапытала яна, яшчэ не гатовая да адказу. І Сонечка адказвае на пытанне сама.

— Мы, кажа, у вёсцы жывём,— гаворыць яна, жуючы,— а вы на хутары. І дзед твой быў пан, і тата пан, і ты таксама паненка.

— А ты скажы яму, што ён яшчэ дурны,— гаворыць Галя нейкім млявым, бяссільным ад стомы голасам.

Яна хацела гаварыць яшчэ нешта, але раптам змоўкла. Слых яе зноў улавіў той самы, на момант згублены гул. У хаце, пад старым гадзіннікам зноў засталася яна не ўся, нібы не ўся яшчэ вярнулася з поля.

— Ты еш, дачушка. Еш ды лажыся. Годзе.

— А ты куды пойдзеш?

— Я хутка прыйду.

Галя стаіць за вішняком, успёршыся рукамі і грудзьмі на шэрую жэрдку старой агароджы. Галя глядзіць у поле. Ногі ў церпкай, халоднай расе, вочы — недзе далёка, далёка... У пшаніцы, якая даходзіць да самага вішняку, сакочуць конікі. Далей недзе — лён стаіць у пучках; таксама многа, многа льну. Яшчэ ўсё цёплы, не астыў ад спёкі, пахне,— смачна пахне, нібы прысмажаны алей... А над пшаніцай, над лёнам, над хлебнай, спакойнай зямлёй — высока ў небе поўны, усім задаволены месяц.

Ды ўсё гэта так сабе, усё гэта — дзеля таго, каб далёка над полем разносіўся гул, грукатанне трактара. Там, дзе ён, дзе сядзіць за рулём той адзіны ва ўсім гэтым свеце, каму ад болю сэрца, ад цяжкай журбы хочацца крыкнуць:

— Ся-ро-жа-а! Ся-рож-ка-а!!

Ён даўно ўжо Сяргей, а не Сярожа, ён даўно ўжо забыўся,— відаць, выцер з памяці ўсё, што калісьці было. А ты крычы, ты ўспамінай, раздзірай сваю душу, дурніца, хоць да крыві...

А то ж было яно, было, калі ён быў і для яе Сярожка. Ох, як даўно гэта было! Не, не даўно, здаецца, толькі ўчора.

Галя толькі яшчэ на дзеўку бралася, калі ў іх вёску, Гаросіцу, прыйшлі з Касцюкоў краўцы-кажушнікі, два здаравенныя панурыя браты. Абодва ў доўгіх кажухах, нібы ў доказ таго, што не заўсёды шавец ходзіць без ботаў, абодва ў вялізных шапках, нібы па цэлай авечцы ў іх на галаве, абодва ў лапцях і вусатыя.

— Дзеўкі, глядзіце — Торбы ідуць! — заўважыла іх праз акно адна з дзяўчат-кудзельніц.

Кажушнікі і сапраўды так называліся — Торба. Цімох Торба і Ціхан Торба. Мала ведаючы іх — не пазнаеш, каторы Ціхан, каторы Цімох.

— І нейкі хлопец з імі, дзеўкі, гвалт! Дальбог, харошанькі! З гармонікам!

І праўда — з кажушнікамі ішоў дзяцюк... Ну, проста хлопчык! У кароткім кажушку, у ботах, з гармонікам за плячыма. Адна з дзяўчат пастукала галоўкай верацяна ў акно. Ён, вядома, пачуў, азірнуўся. Узмахнуў рукою і стаў, засмяяўся: «Добры дзень!» Можа, нават, зайшоў бы ў хату, ды вось адзін Торба, што ішоў з драўлянай планкай-метрам у руцэ, азірнуўся таксама, нешта сказаў, і хлопец пайшоў. Дзіўным здалося дзяўчатам, а потым і ўсім у Гаросіцы, што ў аднаго з гэтых Торбаў ды можа быць такі сын. Такі беленькі, спрытны... Зусім нібы чужы каля тых двух вусатых здаравілаў.

Ён быў іхні пляменнік, сірата з далёкай вёскі. Завуць Сяргей, а прозвішча таксама дзіўнае, як у дзядзькоў, але прыгожае — Юрачка. Вельмі ж да твару яно Сяргею. Так яго і завуць: хто — Сярожа, хто — Юрачка.

Ну, спрытны быў, вясёлы Юрачка, харошы! Дзядзькі яго — вялізныя, а ўсё ж улазілі яны ў найменшую хату. Здымуць шапкі свае, кажухі, застануцца з аднымі вусамі, прысядуць да стала — толькі сапуць над аўчынамі. Так і жывуць на свеце — моўчкі. А Юрачку ў кожнай хаце было цесна. Вядома, не адзін — з гармонікам. Часамі нават да вечара не можа датрываць: уваткне іголку ў кашулю на грудзях, закруціць нітачку, азірнецца на дзядзькоў ды за свой інструмент. Усё рабіў спраўна. Гармонік у яго не так сабе, а ў цётчыну хустку закручаны. Разгорне хустку — гармонік ажно блішчыць, а расцягне яго — раздасца кожная хата!

Адзін, два танцы прайграе — дзядзькі маўчаць. Пасля старэйшы Торба, Цімох, той, што з метрам хадзіў, прагудзе:

— Можа, годзе, Сяргей? Можа, людзі не любяць?

У адказ на гэта Юрачка крута, з разгону паварочваў вальс на «Мікіту».

Людзі, што ў хаце былі, здаецца, ураз маладзелі. Дзяўчаты — ну, тыя адразу гатовы былі рвануцца з прасніц ды замяцеліць падоламі. Сам гаспадар, калі ён не зусім

стары, пачынаў непрыкметна паварушваць пад лавай паскамі ботаў ці лапцей. Нават бабка, што памятае прыгон, і тая высоўвала з-за коміна галаву... А Юрачка патрасаў, як жаўранак, чубам і ўслед за музыкай падпяваў:

А Мікіта жыта вее,
Мікіціха муку сее,
Мікіта́, Мікіта́,
Клінам шуба пашыта́!...

Молада, хораша, звонка спяваў гарманіст.

Толькі дзядзькі маўчалі. Нават шыць не спыняліся. Ды таксама не скажаш пра іх, што не рады, асабліва ведаючы, што і гармонік Сяргею купілі яны.

Вясёлы месяц быў тады ў Гаросіцы. Танцы, песні — штовечар! Шкада, што не хапіла ў іх аўчын на ўсю зіму...

Ой, мамачка! Для ўсіх вясёлы, а для Галі... ну, і не кажы...

Усё гэта — было.

Цяпер над полем ціхі, поўны месяц. Галіны ногі ў халоднай расе. Плечы стынуць пад тонкай сукенкай... А трактар гудзе і гудзе... Не пакінеш яго, не забудзеш, што гэта — Сярожа, яе Сярожа... Божа мой, як гэта горка, балюча ад думкі такой!..

А ён жа быў яе, яна была — яго, яны так хораша, так многа цалаваліся. Ды не многа, а тыдзень адзін, а ў тыдні ж толькі сем начэй.

Спачатку любіла Галя адна, баючыся сама сабе прызнацца ў гэтым, сароме́ючыся лішне пазіраць на яго, каб не падумалі ды не пазналі. Яна была наймалодшая ў іхняй дзявочай кампаніі. Сірата з самай беднай у Гаросіцы хаты Марылі Парабчанкі. Так іх і называлі спрадвеку — парабкамі. Бацькі ў Галі не было. Ніколі не было, хоць ён і жыў недзе, а можа і сёння жыве, не думае нават аб тым, што ёсць у яго дачка. На пашы дзеці лаялі яе брыдкім бязлітасным словам — байстручка. Ды з часам гэта слова абвалілася з яе, як шалуха. Прыгожай, спраўнай

вырастала Галачка. У беднай сіраты — добра, хораша ў песні пяецца! — толькі чорныя бровы. Затое бровы — шнурочкам, вялікія карыя вочы, маленькія спрытныя рукі і лёгкія ножкі. Чырвоная хусцінка з вышытымі над ілбом пшанічнымі каласамі, неяк па-свойму, непаўторна завязаная на чорных густых валасах, была ў сірочай красе тым нечым вельмі важным, вельмі ўдала знойдзеным, з-за чаго вар'яцелі бадай усе гаросіцкія дзецюкі. А пойдзе ў танец Галачка — пастой ды паглядзі!

Спачатку Юрачка толькі глядзеў. Глядзеў і рэзаў на гармоніку амаль без адпачынку. Вядома, гуляць пад добрую музыку кожны ахвочы, а падмяніць Сярожу часта не было каму.

Ды вось у адну нядзелю прыйшоў з суседняй вёскі Качаны Іван Чарнагрэбень, які таксама мог іграць. Гэта ўжо быў пажылы кавалер, падпольшчык, шэсць год прасядзеў у турме, толькі ў гэтую восень вярнуўся. Маладзейшыя хлопцы ў Гаросіцы і асабліва дзяўчаты — хоць ён быў просты такі і вясёлы — з пашанай і неяк міжвольна, не змаўляючыся, гаварылі Івану «вы». На той час свайго гармоніка Іван не меў. Пакуль сядзеў у турме, маці прыйшлося крута, і сын напісаў ёй прадаць трохрадку на хлеб. Толькі пасля даведалася Галя, што Сярожка ўжо быў знаёмы з Чарнагрэбенем. Ды не толькі знаёмы... Не раз хадзіў ён ноччу ў Качаны, ды без гармоніка: на нейкую ціхую справу... Але пра гэтае ён не паспеў ёй нічога сказаць.

Цяпер, калі Юрачка паставіў на калені Івану свой гармонік — абодва яны па-свойму ўсміхнуліся. Адзін з просьбай: «Мо рэзнеце, Іван Сцяпанавіч, на радасць ды на лёгкі скок працоўным?», другі — ад нейкай не па ўзросту Івана маладое ўцехі: «Рэзну, браце, даўно ўжо не рэзаў!»

І Чарнагрэбень рэзнуў. Не зусім яно так, як Сяргей, ды ўсё ж полечка «Галка» пайшла «з-пад карча», па-сапраўднаму.

Юрачка страсянуў галавой, устрапянуўся, як выпушчаны са жмені верабей, паправіў паясок на сваёй вышыванай кашулі і рушыў у кут, дзе сядзелі дзяўчаты. І хата, поўная хата людзей — насцярожылася. «Мяне возьме, мяне»,— засвяціліся вочы, забіліся сэрцы дзяўчат. А ён падышоў да Галі. Проста і спрытна, як ён рабіў усё, Сярожа пакланіўся. З усмешкай, вядома, такой, што ў ёй і просьба і радасць: «нарэшце мы пойдзем!..»

І вось яны выйшлі ў круг, абняліся.

Мужчыны прыўсталі з лаў, маладзіцы націснулі з кута на сярэдзіну, моладзь нібы стаілася ў чаканні нечага, што ўбачыш не вельмі часта.

Дачакаўшыся такту, Юрачка тупнуў і завірыў... Малыя боцікі яго то ледзь краналіся дошак падлогі, то раптам гулка і чотка — на паваротах улева ці ўправа — білі, як выгаварвалі, чачотку. Вакол яго светлавалосай галавы толькі мільгаў румяны тварык пад чырвонай хусцінкай. А ўсё ж такі можна было прыкмеціць, разглядзець і залатыя каласы на чырвані, і чорныя бровы, і вусны, што так і не маглі стрымаць усмешкі сораму і шчасця... Усім было відаць, а Юрачку найлепш.

— Круг, дайце круг! — крычалі дзецюкі, хоць ніхто з іх не думаў пакуль што сам выходзіць у круг. А ён сціснуўся, не стрымаць яго было нават дзесяткам плячэй. Дзядзька Раман Кругляк, стары ўжо, сівы чалавек, узбіўся з валёнкамі на лаву і зверху, падняўшы палец угару, вось-вось гатовы быў крыкнуць: «Эх!»

Нібы пачуўшы гэты выраз усеагульнага захаплення, Юрачка заспяваў:

Чорна галка,
Чорна галка,—
Ты мая,
Ты мая!

На гэтым песню яго абарвалі.

— Правільна, Юрачка! Правільна! — загула, нібы ўздыхнула з палёгкаю, хата. І толькі тады ўжо, нібы да-

вёўшы да поўнага ладу тое, што трэба было давесці, моладзь пусцілася ў танец.

Так пачалося іх каханне.

Гэта быў толькі ўступ да вялікага шчасця, што мела прыйсці, што пачалося ў тую ж ноч, калі ён цалаваў яе каля іхняга акна, а Галя закрывала твар рукамі, прасілася: «Сярожа, міленькі, не трэба...» Ды рукі гэтыя яму зусім няцяжка было разнімаць... А шчасця, гарачага, хмельнага шчасця ім ніяк нельга было ўдосталь напіцца, хоць прастаялі на снезе амаль да світання.

Праз тыдзень Юрачка пайшоў з дзядзькамі ў Касцюкі, дахаты.

І хто мог падумаць, што іх развітанне — навек!..

Цяпер вось стой ды слухай, як за пшаніцай, за вырваным ільном гудзе яго вясёлы, працавіты трактар. Думай пра першую радасць сваю, крычы, звар'яцей ды крычы, каб успомніў цябе і прыйшоў. З ім калісьці цёпла было стаяць і на снезе, а цяпер табе, баба, холадна ўжо і на летняй расе. Ідзі, ідзі, дурніца, у хату, дарэмна стаіш... Няхай трактар гудзе, няхай не дасць табе заснуць да дня.

Галя ціха пайшла.

Дзверы — і ў сенцах, і ў кухні, і ў хаце — старыя, скрыпучыя. Як ты ні асцерагайся, усё роўна скрабянуць па сэрцы. У хаце змрочна. Стаіць-то яна вокнамі на поўдзень і на ўсход, але акенцы гэтыя глядзяць з-пад нізкіх капяжоў, нібы пануры чалавек, толькі пад ногі. Галя ідзе ў той куток, дзе ложак, наўздагад, на хаду ўжо расшпільваючы сукенку. Распрануўшыся, яна асцярожна абмацвае край ложка і асцярожна лажыцца. Ды ўся гэтая асцярога — дарэмная. Сонечка яшчэ ўсё не спіць. Шчака на падушцы, рука пад шчакой, а вочы глядзяць у паўцемру. Галя знайшла рукой яе цёплыя плечыкі і прыгарнула малую да сябе — усю за раз, з усімі яе думкамі.

— Мамка, а дзе наш тата?

— Спі, дачушка, ён хутка прыедзе.

— Прыедзе, прыедзе... Я малая была — ты ўсё казала і цяпер усё кажаш. Мамка, а тата харошы?

— Харошы, харошы...

— А Лёнька, дурань, гаворыць, што тата не ў горадзе, што ён у астрозе сядзіць, што ён... Як гэта, мамка?

— Што?

— Ну, як гэта?.. Ой, я забылася.

— Ты вось спі. Заўтра зноў не захочаш уставаць.

— А Лёнька кажа...

— Сціхні! — крыкнула Галя. Нават і для самой сябе нечакана злосна, а што ўжо казаць пра малую. Сонечка ўздрыганулася і заціхла. Цяпер бы ёй якраз і заплакаць ад крыўды, але яна памаўчала хвілінку, а потым цёплая тонкая ручка яе працягнулася да Галінай шыі, трошкі напружылася, абняла і нібы самай моцнай сілай зноў прыцягнула маці да сябе.

— Я, мамка, буду спаць. І ты спі. Добра?

— Добра. Ты толькі адвярніся да сцяны. На гэты вось бачок...

Нялёгка Галі вымавіць адразу столькі слоў.

Ды вось малая заціхла. І добра. Гэтак будзе лепш і ёй, і маці.

«Не трэба ёй пакуль што бачыць маіх слёз, не трэба ведаць, што думаю я пра таго, хто стаў на гора наша бацькам яе, а маім мужам... Давай, дачушка, лепш заснём...»

За нізкай столлю, за страхой — высока над хатай стаіць у небе поўны ціхі месяц. За пшаніцай, за пахам ільну спыніўся недзе ў полі трактар. Спі, маладзіца, спяшайся заснуць, пакуль трактарыст і прычэпшчык закурваюць... Ды яна не паспела, вядома. І не старалася, відаць. І трактар зноў гудзе, зноў над палямі коціцца, як хвалі на вялікім возеры, яго бадзёрае грукатанне.

— Мамка, а я ўжо ведаю,— тата наш спе-ку-лянт... А што гэта, мамка? Ты спіш?

Галя маўчыць.

«Не ўсё гэта, не ўсё, што ён, твой бацька, спекулянт. Ды я пакуль што памаўчу. А ты лепш спі, не забівай галоўку думкамі. Няхай ужо маці — ёй варта, яна заслужыла — няхай лепш маці падумае...»

...Гарманіст Юрачка больш не прыйшоў у Гаросіцу — ні шыць кажухі, ні цалаваць сваю Галю, ні ўпотай ад яе хадзіць у Качаны. Нешта хутка пасля іх першага развітання камсамольца Сяргея паны пасадзілі за краты. Не аднаго, вядома,— узялі з ім разам і іншых, з Гаросіцы і з Качаноў. Другі раз пайшоў у турму і Іван Чарнагрэбень.

У верасні трыццаць дзевятага года, вярнуўшыся ў родную вёску, Сяргей адразу ж пачуў, што дзяўчына яго — за другім.

Як гэта сталася, што малады Хамёнак, Данькаў сын, узяў дачку Марылі Парабчанкі?

Гледзячы збоку, для многіх гэта было ясна. Ён — закахаўся, відаць, так, што пайшоў супраць волі бацькоў. Ну, а на месцы Галі пайшла б за яго не адна. Такі, людцы мае, хутар, ды і хлопец — нічога не скажаш. А што свёкар ліхі чалавек, дык жа не з ім, не з Данькам слінявым, жыць. Прыйдзе час і на Даньку.

Сама Галя ведала больш. Мікола лазіў за ёю даўно, яшчэ да Юрачкі. Гаворка пра арышт Сяргея і Галіны ґоркія слёзы былі днямі ягонай радасці. Спачатку яна, вядома, і гаварыць не давалася, а потым смутак патрохі заглух. А Мікола налазіў — штовечар, то больш. Нават плакаў і страшыў, што кончыць, зарэжа і яе, і сябе... Заступіцца не было каму. Пра гэты замуж шчаслівы трубілі не толькі чужыя — і сваякі, і маці была на яго, Міколавым, баку... Першы раз ён узяў яе ледзь што не сілай. Адразу свет завязаў, заставалася толькі плакаць і моўчкі ісці за ім, у ім шукаць паратунку ад ганьбы. На Данькаў хутар яна прыйшла яшчэ з дзявочым выглядам. Калі ж маладзіцы ўжо нельга было больш схаваць таго, што стала прыкметным раней, чым у хаце чакалі,—

у свёкравым вечным зудзенні толькі і чуваць было: «Байстручка, жабрачка, няўдаліца...»

Апошняе слова ён разумеў па-свойму. Яна была і спраўная, і працавітая, ды гэта ўсё — не тое. І жыць, і працаваць трэба толькі таму, каб быць багатым. Хамёнак жыў для гумна. Галава пад старым каўпаком і старасвецкая хатка патрэбны былі менш, чым гэтае гумно. Гумно павінна заўсёды быць поўнае. Дзеля гэтага трэба мець поле. Больш поля — большае гумно. Менш паспіш — болей зробіш. Не з'ясі, не зносіш — больш застанецца. Збіраючыся жаніць сына, Данька перасыпаў гумно, растачыў яго для тых снапоў, што прыйдуць сюды з пасажнага поля. А сын узяў ды звар'яцеў... Галя была для Данькі не сямейнік, яна толькі замяніла наймічку. Колькі яна ні працуй — усё гэта будзе не тое. Ніколі ёй не адрабіць за крыўду, за абразу, за ўрон, нанесены Данькавай гаспадарцы.

Мікола здаваўся іншым за бацьку толькі раней, да вяселля. Тут, на хутары, калі яна пераступіла з ім парог гэтай чортавай ямы,— Хамёнак застаўся Хамёнкам.

Свёкар Данька... Тры разы за ўвесь час ён быў ласкавы да Галі, гэты чалавек.

У першы дзень пасля вяселля свякроў зварыла чыгун бульбы ў лупінах і з чыгуном паставіла на стале. Данька зняў свой каўпак, прыгроб рукамі валасы, перахрысціўся і сеў за стол.

— Масла мо трохі растапі,— сказаў ён жонцы.

Яна была паслухмяная, ціхая, верная, гадоў ужо сорак маўчала, як цягавіты, непераборлівы конь. Пайшла ў камору і вярнулася з лыжкаю масла. Яго аказалася мала на ўсю скавародку. Вяртацца зноў у камору, зноў лезці ў слоік — гэта было ўжо звыш сіл і прызвычаення. І старая схітрыла перад новым сямейнікам: павярнулася да стала спіной і плюхнула ў масла тры лыжкі гарачай вады. Усе заўважылі гэта, і кожны по-свойму маўчаў. Галя здзівілася, Міколу стала нават няёмка, а старому было

Да стар. 315

прыемна ўдвая — і за хітрасць сваёй гаспадыні, і за тое, што гэтай хітрасці ніхто, як відаць, не заўважыў... Чорнымі кіпцюрамі даўно нямытых рук ён абіраў сваю бульбіну і, прыплюшчыўшы вочы, маўчаў. Пасля пачаў абмачаць яе ў «масла». Што раз адкусіць бульбіну, то больш усё лезе са шчопцямі ў жыжку.

— Еш, нявестачка, еш,— гаварыў ён.— Дома ж у вас не было. У галечы расла. Абмачай.

Другая ласка прыйшла праз паўгода, у летнюю ноч. Міколы не было нешта дома, старая крахтала на печы, а стары яшчэ соваўся па двары. Пасля ён падзюбаў тымі самымі бруднымі шчопцямі ў шыбу і зусім нечакана паклікаў нявестку па імені:

— Галя!

Яна ажно ўздрыганулася.

— Ідзі сюды, Галя!

Здзівілася. Выйшла. «Чаго яму трэба?..» Данька патупаў па сцежцы туды, дзе ад поля — вішняк. Спыніўся. Яна падышла і спынілася воддаль.

— Ночка якая, га? — сказаў стары.— Канюшына як пахне Сымонава, ліха яго галаве!.. Столькі коп!.. Пайдзі ты, Галя, другую дзяружку вазьмі. Пойдзем, яшчэ разочак прынясём. Зімой лішні ахапак як знойдзеш.

Галя ўбачыла пад пахай у яго скамечаную дзяругу.

— Я ніколі не крала,— сказала яна.— Трэба вам, мала свайго, дык ідзіце.

Павярнулася і пайшла. Не чула нават, што ён там бурчэў. Вядома — што. Ён нездарма скідае свой каўпак, толькі хрысцячыся перад іконай, а разувае лапці раз на тыдзень, у суботу. Ён нездарма зрабіў вялікае гумно.

Трэцяя ласка прыйшла тады, калі яна нарадзіла Антося і, пасля цяжкіх родаў, ляжала цэлы тыдзень у ложку.

— Курыцу трэба зарэзаць,— на трэці дзень аб'явіла свякроў.

Гэтая думка, народжаная ў пакутах, не вельмі ўзрушыла Даньку. Не памагала і тое, што сын — дагэтуль

такі паслухмяны, разумны — таксама настойваў на тым, што курыцу ўсё ж трэба зарэзаць. Была і курыца такая не нясушчая,— хадзіла толькі ды сакатала чортведама чаго каля акон, нібы сама прасілася пад нож. Жонка і сын не адставалі. Нявестка, немач на яе, ляжыць, а бульба ўся яшчэ не капана... Стары паклікаў курыцу ў сені, зачыніўся, злавіў яе ў кутку і ўзяў сякеру. Прысуд быў выкананы на парозе. Тады Данька ўнёс яе ў хату, кінуў на падлогу і сказаў:

— Бярыце. Ешце.

Гэта было шаснаццатага верасня — апошні дзень панскай улады.

Паны ўцяклі, а Хамёнак застаўся. Данька не доўга патрываў. Не спаў, не разуваўся ўсю зіму, нават хрысціцца пачаў у сваім каўпаку. «Канец... Канец свету...» — крахтаў ён, лежачы на печы. Напрадвесні старога, нарэшце, памылі і вынеслі з хаты ўперад нагамі. Назаўтра Мікола ўзяў яго каўпак, шпурнуў з сяней на гарышча і стаў гаспадарыць сам.

Праз год памерла свякроў.

... Трактар гудзе. Поўны месяц высока стаіць над палямі. Адзін будзе гудзець усю ноч, другі — свяціць трактарысту да сонца.

Чарнявая Сонечка цёпла дыхае носікам маме ў плячо. Даўно заснула, успомніла слова, якім назвалі на пашы яе амаль невядомага бацьку. Няхай пакуль што спіць, няхай не ведае больш...

Галя ўстала. Хацела выйсці ў кухню, напіцца, але раздумала і падышла да акна. Не адчыняецца яно, і фортачкі няма. А ўсё ж тут лепш чуваць, як за прасторам калгаснай пшаніцы, за лёнам духмяным бяссонна, нястомна працуе трактар.

— Сярожа,— шэпчуць сухія, гарачыя Галіны вусны,— Сярожа, можа, зайшоў бы? Ну, хоць напіцца...

Ды не, ён не зойдзе.

Ён заходзіў у гэтую хату адзін толькі раз.

Гэта было напрадвесні сорак чацвёртага года.

Нешта апоўначы Хамёнкавых разбудзіў стук у акно. Ясна — хто гэта: адны былі ў той час гаспадары начэй. Адчыняць і цяпер пайшла Галя. Сам гаспадар у такіх выпадках не ўставаў з пасцелі.

Следам за Галяй увайшло толькі двух, рэшта стаяла з коньмі на двары. Галя пабольшыла кнот у газніцы, а сама пайшла ў куток. Яе справа закончана, гаспадар будзе гаварыць сам.

— Добры вечар! Што, хворы? — спытаў адзін з партызан.

— Ды так, таварышы, няхай яго немач...

— Сэрца?

— Не, яно, каб сказаць...

— Язва?

— У мяне, таварышы...

— Што ж, душа па радзіме баліць? Ляжы, ляжы. Я ведаю — ты спраўкі хочаш паказаць.

Партызан уключыў электрычны ліхтарык, і гаспадар заморгаў у святле.

— Усё нармальна,— сказаў партызан.— Хвароба працякае правільна. Барада запушчана, боты схаваны, самагоначка ёсць...

Мікола зразумеў гэта па-свойму.

— Ды недзе кропля ёсць, таварышы. Добра, што вы напомнілі.

— Ляжы, ляжы, Хамёнак, не ўставай. Няхай пастаіць самагонка твая. Заўтра заедуць бобікі. А можа, з імі і сам пан фельдфебель. А нам твае танцы ды спевы не трэба. Вахлак.

— Вось вы не верыце, таварышы...

— Ды што нам верыць — мы бачым,— перабіў яго партызан.— Бачым цябе наскрозь. У нас, брат, дакладна запісана ўся гісторыя тваёй хваробы,— і барадатай, і безбародай. Ты ўсюды ўсё адбываеш сваёй самагонкай. Народ абліваецца кроўю, а ты... Віляеш, як сука, і нашым, і ва-

шым. Ды што нам з табой гаварыць. Дзе Каштанка? Пад'ём!

Хамёнак усё яшчэ цяжка, не збаўляючы выгляду хворага чалавека, узняўся і сеў на ложку.

— Галя, дай мне валёнкі.

Яна не хацела выходзіць з кутка. Хацелася нават шпурнуць іх, гэтыя знарок ірваныя валёнкі, у гэтую рыжую, знарок запушчаную бараду. Хацелася проста заплакаць ад крыўды і сораму... Аднак яна ўзяла з печы валёнкі і панесла іх перад сабой, каб хоць гэтак, хоць трошкі даўжэй не паказваць людзям, ад каго яна зноў зацяжарыла...

— На,— сказала яна адно слова, якое здолела вымавіць.

І тады ён, Сярожа, сказаў:

— Добры вечар, Галя! І ты ад нас хаваешся?

Ах, ну чаму ты, дурніца, тады не сказала яму: «Забяры мяне, родны, адгэтуль!» Чаму не назвала яго тым іменем, якое даражэй табе за ўсе на свеце імёны,— Сярожа? Чаму?..

Таму, што і мову табе, і слёзы адняло ад жалю да сябе, ад сораму.

— Добры вечар,— сказала яна, апусціўшы вочы.

Вельмі добра, што пры газніцы было цемнавата, што ён не асвятліў яе ліхтарыкам. Відаць, хоць трошкі яшчэ паважаў ён яе — калі ўжо не Галю сваю, дык жанчыну.

Яна не пайшла за імі ў гумно, засталася ў сенцах, на парозе, у адчыненых дзвярах. Хутаючыся ў незашпілены кажушок, яна чула... не чула, а прагна слухала маладую гутарку вольных шчаслівых людзей.

Уся Хамёнкава хітрасць аказалася тут проста смешнай. Два дні выскубаў ён у тарпе саломы схованку, тры месяцы пакутавала ў цемры раскормленая жарабіца. А тут адзін з гэтых хлопцаў пастукаў, відаць, у вядро і, нібы поп, прамовіў:

— Дзе ты там, грэшная душа? Выходзь на божае святло!

Каштанка зафыркала ў адказ, і гэтае фырканне пакрыў вясёлы смех і гоман на таку.

Ён, Хамёнак, яшчэ ўсё ныў:

— З выгляду яна, і праўда, як быццам нічога. Ды, падла, без ног...

— Хэ! Та ў нэі дійсно тількі чатыры ніжкы, хлопці! — пачуўся прыемны голас аднаго з тых жартуноў, што хараша, відаць, спяваюць. Украінец.— Так шчо, таварышу ўзводны,— гаварыў ён,— моя біда, а ваш наказ залышыцця, мабуць, у сылі. Я конячку сідлаю, так?

— Сядлай, Арцём. Толькі хутчэй,— пачуўся голас Сярожы.

«Ён — камандзір. Я так і ведала»,— міжвольна з радасцю падумала Галя.

Тым часам той, каго звалі Арцём, зняў з невялікага каня сядло і перанёс яго на іхнюю Каштанку.

— Эх, здоровэнькі булы, ластіўко! — сказаў ён.— А мого Чалого ты, борода, бэры. Тількі не ў яму цю постаў. Прыйду — побачу, як ты його годуватымэш. Він — заслужэны кінь. Ну, господы благословы!

Хлопец паставіў у стрэмя нагу, і вось на светлым фоне снегу вырас над іхняй Каштанкай яго сілуэт.

Наструненая павадамі жарабіца затанцавала па прыгуменні.

— Прощай, борода! — пачуўся яшчэ адзін голас. — Ты, кстати, эту пакость сбрей. Мы как-нибудь зайдем, проверим. Вообще, разочка два в неделю бриться — это на здоровье.

— Не слухай, дзядзька, які ён фельчар? Ты лепш пчол у ёй развядзі.

— Точно! Медку не будет, но и заснуть не дадут.

— За мной! — зноў пачуўся голас Сяргея.

Яны паехалі, і Хамёнак застаўся. Пакінуты стомлены канюк, якога ён трымаў за павады, узняў галаву, заржаў. Неяк сумна, балюча — услед іх маладому смеху, цокату мноства падкоў па аблыселаму бруку дарогі.

— Не плач, ідзі лажыся, чаго ты...— гудзеў Хамёнак з-пад коўдры.— Ты думаеш, што мне яе не шкада. Такая, ліха ім, кабыліца!..

— Пайшоў ты к чорту! — сказала яна і палезла на печ.

Хамёнак маўчаў нядоўга.

— Ага-а! — пачуўся ў цемры яго зларадны голас.— Дык ты па ім, па гэтым шыбеніку! Ну, паглядзім!..

Ён і тады яшчэ страшыў, ужо ў канцы панавання чужынцаў, ужо напярэдадні вызвалення.

... За акном пачынае світаць. Вялікі, поўны месяц вось-вось пабялее, закончыць дзяжурства над полем, перадасць яго сонцу.

А трактар гудзе і гудзе...

«Зайдзі, зайдзі, Сярожа, яшчэ раз. Апошні разок!..»

Галя глядзіць удаль, успёршыся рукамі і грудзьмі на падаконнік.

А гул усё, здаецца, набліжаецца. Так, ён бліжэй, штораз бліжэй!.. «Ідзі, ідзі адтуль, дарагі мой, куды ты пайшоў пад песню свайго гармоніка на вуліцы, пад цокат падкоў на дарозе,— з той яснай стараны, адкуль ты не вяртаўся гэтак доўга!..»

Збылося!

Трактар спыніўся. Рокат замоўк.

Галя ўстала і адышла ад акна. Міжвольнымі рухамі рук яна адразу паправіла валасы, пасля — таксама міжвольна — закрыла рукамі твар.

Сяргей ідзе. Яшчэ ўсё малады, як і ў той час, толькі цяпер — у сінім заплямленым камбінезоне, з пшанічным чубам над блакітнымі вясёлымі вачыма, з кепкай у левай руцэ. Вось-вось зашалясціць пад яго ботамі росная трава, захрупае жвір каля прызбы, працягнецца да шыбы родная рука, застукае ціхенька ў шкло і — кончыцца ўсё, што было... Ідзі, ідзі, я чакаю даўно... ой, даўно!

Ды што гэта!..

Ну, а ты думала — што?..

Трактар гудзе ізноў. І гэты гул цяпер штораз — далей.

Як гэта проста ўсё, як зразумела, што ён завярнуўся,— і як гэта страшна!.. Сядзь і сядзі каля акна. Хочаш — крычы, а хочаш — маўчы, пазірай. Ёсць і яшчэ адно, што табе засталося,— заплач.

І Галя выбрала апошняе. Не выбрала — яно прыйшло само. Прыпаўшы тварам да гарачых рук на падаконніку, яна заплакала — горка, наўзрыд. Плакала доўга, як дзіця, калі яго пакрыўдзяць і пакінуць у такой вось чужой і цёмнай хаце. А потым, як дзіця, стамілася ад слёз. Вярнулася стома на вочы, мякка, уладна, асела на душу...

Жняя заснула.

А трактар гудзе і гудзе...

... За садам — пшаніца. Багаты хлебны простор. Над калоссем — густая парная імгла, праз якую спакойна глядзіць на зямлю негарачае сонца. Сёння, у нядзелю, яно нібы адпачывае само і хоча даць выхадны ад спёкі ўсяму, што жыве.

Такога мора пшаніцы не бачылі тут, на месцы нядаўніх палосак ды межаў, ніколі. Прыгнешся трохі — амаль зусім не варушыцца цяжкае ды непахілае калоссе, цёпла-вільготнае ў імгле, нібы спацела... Харошая пшаніца. Так і трэба! Над шчоткай меднага калосся — шэрыя, няўрымслівыя вераб'і. Дажылі да раскошы. Так і лётаюць, так і шчабечуць, так і садзяцца на каласы, нібы пчолы на кветкі. Толькі тыя заўсёды працуюць, гудуць сваю песню сур'ёзна, а вераб'і цяпер шчаслівыя, без клопату. Зусім легкадумны народ.

А трактар яшчэ ўсё гудзе і гудзе...

Хто там змяніў гарманіста Сяргея?

Каля студні мыецца Галін хлопец Антось. Нацягаў у карыта сцюдзёнай вады, зняў кашулю, і на ўвесь двор чуваць, як ён фыркае ды пакрэктвае ад задавальнення. Харошы хлопец, жывы, працавіты. Добра, што цягне яго да людзей, да вучобы, да працы. Ён разумее ўжо, што за бацьку няма чаго і няма на каго злавацца. «Злуйся, дурань

стары, на самога сябе. Яшчэ і сыну праз цябе брыдка. Маці — іншая справа». Антось выціраецца свежым кужэльным ручніком. І зноў, здаецца, на ўвесь двор чуваць, як аж рыпіць яго загарэлы твар, моцныя рукі, што заслужылі і сёння на адпачынак.

Галя вельмі любіць Сонечку. Галю ў маленстве ніхто не здымаў. Якія там маглі быць здымкі! Добра хоць, што люстэрка было ў Парабчанкі. Ды Галя глядзіць на Сонечку сваю, як у люстэрка. Такою, мусіць, толькі такою была яна сама калісьці,— з вялікімі вачыма, чорненькая шчабятушка...

Сонечка стаіць на пасцелі ў кароткай чысценькай кашульцы. Яшчэ ўсё сонная, ды ўжо з усмешкай на прыплюшчаных карых вачах, яна працягвае да Галі тонкія загарэлыя ручкі. Мама надзявае на іх маленькі крэмавы станік, потым зашпільвае яго, спрытна перабіраючы пальцамі белыя гузікі. А тонкія цёплыя ручкі малой ужо абвіліся за Галіну шыю. Чорнавалосая галоўка сама схілілася на маміна плячо. Ой, як прыпала б яна да падушкі!.. Ды нічога, Сонечка ўстане таксама ахвотна. Яна ведае, што цяпер, у жніво, ёй трэба замяніць Антося — пастуха. У садзе ўжо ходзіць па росна́й траве яе сяброўка, ласкавая, спакойная Падласка. У жоўтым чысценькім збанку стаіць на стале каля кубка цёплы сырадой.

— Ты, мамка, спала са мною?

— З табою. То ж мы разам з табою заснулі.

— Сёння, мамка, нядзеля?

— Нядзеля. Сукенку ты надзенеш новую, дачушка. Гэтую.

— А ты, мамка, пойдзеш у поле. Жыта дажалі, дык трэба ўжо авёс. І авёс, і пшаніцу. Антось таксама пойдзе.

— Ён паспіць. Ён малаціў усю ноч.

— Антось наш вялікі. Ён у нас, мамка, харошы.

— Харошы, дочка, харошы.

— І я харошая, мамка. Я цябе слухаю.

— Ты — таксама, дачушка. Ты лепшая за нас усіх.

Галя падцягвае малой таксама, як і станік, свежыя, гладкія трусікі, а потым туліць да грудзей усю яе — такую родную, цёплую. «Сонейка маё! Чаму ж я не нарадзіла цябе ад таго, хто быў мой?!.»

А за акном — чуваць — гудзе, ракоча нястомны рабацяга трактар... Хто там сядзіць за рулём? Хто там змяніў Сярожу?

— А я ўчора думала-думала, думала-думала,— шчабеча Сонечка,— і ўспомніла: спе-ку-лянт! А што гэта, мамка? Што?

— Вырасцеш, дочка, яшчэ трохі і тады зразумееш, тады я скажу. Ты — харошая, ты больш не будзеш пытацца?

— Не буду.

... Галя ідзе па расе каля пшаніцы, туды, дзе дарога ў поле.

«Не, ён — не толькі спекулянт,— у думках гаворыць яна, нібы яшчэ ўсё размаўляючы з дачкой.— Ён — баязлівец, злосны, плюгавы, шкодны чалавек. Ён ніколі не быў тваім бацькам, дачушка мая, не быў маім мужам. Ніколі!..»

Яна ўспамінае яго бараду. Кудлатую, рыжую, з пчоламі. Назаўтра пасля таго, як забралі Каштанку, ён доўга скроб тупою брытвай гэтую бараду,— крахтаў, стагнаў перад аблезным трохкутнікам люстэрка, а ўсё ж такі скроб. І кожны тыдзень галіўся, да самага прыходу нашай арміі, штоночы чакаючы тых, што абяцалі прыехаць праверыць. Яны, вядома, не прыехалі, а ён, вядома, не змяніўся. Пайшоў на фронт. Ну, прастрэлілі трохі руку... Куды ён толькі не тыцкаўся з гэтай рукой, каб давесці, што ён за савецкую ўладу! Куды ён толькі не ездзіў па дрожджы — і ў Стоўбцы, і ў Мінск...

І вось даездзіўся. Сядзіць.

Можа, нядобра гэта, што яна не шкадуе яго? То ж бацька дзецям, пражылі столькі год... Ды не, не шкадуе, ні разу нават не падумала.

А трактар гудзе...

Хутка знікне імгла, і за пшаніцай, за лёнам адкрыецца чорны прастор свежай, духмянай раллі, стане відаць, колькі за ноч узняў зямлі яе Сярожка. А можа, гэта ён яшчэ сядзіць за рулём? Не, не ён. Нават трактар ракоча не так,— не даходзіць у сэрца яго несціханы, бязлітасны, добры, любімы гул. Не, не ён.

Нехта ідзе па дарозе...

Божа мой — ён!..

Галя хацела рвануцца, пабегчы туды, але спынілася — глядзіць...

Сярожа ідзе без шапкі, у сінім, расхрыстаным на грудзях камбінезоне — такі самы, якім яна нібыта бачыла яго праз акно.

«Не, ён не ўбачыць мяне!.. Не, не цяпер!..»

Яна сышла са сцежкі ў пшаніцу.

Сяргей ідзе і не бачыць над калоссем яе галавы ў белай хустцы, пад колер імглы. Ды ён сюды і не глядзіць... Толькі на яго, услед яму глядзяць Галіны карыя, сумныя вочы...

«Вярніся ты хоць як-небудзь назад, мая харошая, мая загубленая маладосць! Вярніся, заспявай мне вясёлую песню пра чорную галку, якая яшчэ ўсё твая, зірні мне ў вочы, і я сама падпалю гэты хутар, вазьму дзяцей, пайду за табой усюды, куды скажаш!..»

А пшаніца, якая пшаніца навокал! Густая, чыстая, высокая. Так і трэба!

Галя яшчэ не думае пра гэта: толькі адчувае. Мазольная спрытная рука жняі пайшла па каласах, і пяшчотныя дотыкі іх разбудзілі ў душы пачуцці светлай, харошай палёгкі...

«Іван Сцяпанавіч! Дзядзька Іван! Памажыце мне, дзядзька!»

Галіны вусны шэпчуць гэта, як даўно завучаныя словы. І дзядзька Іван, разумны Іван Сцяпанавіч, той самы Іван Чарнагрэбень, падпольшчык і гарманіст у мінулым,

цяпер старшыня іх калгаса, глядзіць на Галю з-пад густых, ужо як быццам з сівізною броваў.

«Што ты хочаш, Галіна?»

«Дзядзька Іван, я не хачу там жыць, вазьміце вы мяне назад у нашу вёску. Зрабіце мне хатку, і мы з Антосем адробім, за ўсенька адробім. Здыміце з мяне яго прозвішча, дзядзька Іван. То ж вы і самі ведаеце ўсё — хто ён, хто я і хто мае дзеці...»

«Не плач, Галіна, не трэба. Уладзім».

А Галя плача. Ідзе па дарозе і плача. Праз імглу і праз слёзы, што засланілі ад яе гэты пракляты, яшчэ ўсё не зраўнаваны з зямлёю хутар, працягваюцца тонкія загарэлыя ручкі, цёпла кладуцца на шыю яе і каля самага вуха чуваць:

«Ты харошая, мамка мая!»

Не, гэта ты харошая, ты, маё сонейка, ты лепшая за ўсіх! І доля твая будзе не такой, як у мамы. Ніхто не насмяецца з твайго жыцця...

А трактар гудзе і гудзе...

Там — не Сярожка. Ды гэта нічога. Ноччу будзе зноў ён. Зноў будзе балець па ім яе душа, да самага світання...

Няхай сабе. Абы-толькі гудзеў.

1953

ПРЫВАЛ

Сцяпанавіч спыніўся і выйшаў з машыны.

І праўда — адарваўся ад калоны здорава: трэба чакаць.

Падняўшы капот, ён заглянуў у цёплы, супакоены матор, пасля павольна абышоў машыну, акінуў вокам груз і дзелавіта кашкануў ботам правую заднюю пакрышку. Усё ў парадку.

Груз на машыне — не зусім звычайны: вялікая, дваццацігадовая ліпа з карэннем у скрыні са свежых дошак, падобная на вялізны, паложаны ў кузаве вазон. Пераязджае ліпа з далёкага лесу ў Мінск, дзе ўжо многа такіх, як яна, і шумяць, і цвітуць, і жаўцеюць, нібы і выраслі там — на абочынах новых вуліц, на бульварах і ў парках.

Шануючы хустачку, якой ён не без пэўнай важнасці карыстаўся на людзях, Сцяпанавіч з цыганскім фасонам, пры дапамозе аднаго, а потым другога вялікага пальца, галасна прадзьмуў нос і зноў прыслухаўся і паглядзеў з-пад кепкі ўздоўж шашы.

Нічога не відаць і не чуваць...

Тыдні са тры таму назад, апынуўшыся ў такім становішчы, Сцяпанавіч дастаў бы з кішэні цыгарэткі, з няменшай важнасцю, чым ён нядаўна прадзімаў свой нос, прадзьмуў бы чырвоны, тоўсты муштук... Чорт вазьмі! — ён нават галавой закруціў, уявіўшы, адчуўшы на смак і пах тытунёвы дымок. Ды пра курэнне наогул не магло быць і гутаркі: Сцяпан Сцяпанавіч чалавек цвёрды. А прылегчы на сонейку, пакуль падыдуць машыны, ён не хацеў: Сця-

пан Сцяпанавіч службіст. Каржакаваты, дзябёлы начальнік калоны пайшоў насустрач сонцу па абочыне, з рукамі ледзь не да локцяў у кішэнях сініх галіфэ, прыкметна выставіўшы жывоцік і мармычучы нейкую песню.

Што за песня — не сказаў бы ён і сам. І не таму, што не любіць або не можа спяваць,— наадварот, Сцяпанавіч, калі часамі прыме чарку, ахвотна спявае песні, складзеныя самастойна і тут жа, на месцы. Спявае нават і без слухачоў, для асалоды ўласнае душы. Гучыць яно прыблізна так:

А сёння ў нас была зарплата,
І мы ўзялі паўтаратоначку з прычэпам,
Інцярэсна, што скажа на гэта жана?..

Музыка, таксама як і словы,— свае работы.

Нарэшце з-за ўзгорка на даляглядзе паказаўся грузавік.

«Паўзуць, балаголы»,— з пагардлівай усмешкай падумаў Сцяпанавіч.

Ён спыніўся і, з рукамі ў кішэнях, прыглядаўся з-пад кепкі да набліжэння дзвюх машын, пакуль першая з іх не спынілася за яго машынай, ледзь не ткнуўшыся шклом кабіны ў голле ліпы.

У гэтай машыне быў Недасек, заіка Васіль, якога Сцяпанавіч недалюбліваў.

— Чаго ты прэшся на самае дрэва, чаго? — закрычаў ён.— Што табе — фары трэба мяняць?

Недасек, як толькі заглух матор, адчыніў кабіну і, больш убачыўшы, чым пачуўшы, што Сцяпанавіч нешта гаворыць, спытаўся:

— Г-га? Н-ні-чога не чую.

— Га, га... Дыстанцыю трымай!

— А што — м-мой б-бычок п-пагрызе т-тваю ліпу?

Васіль ужо стаяў перад начальнікам з усмешкай на сваім румяным прастадушным абліччы, і злавацца на яго далей было немагчыма. Заіка — хлопец спраўны і вясёлы. Бычком называў ён свой новы грузавік маркі Мінскага

аўтазавода — адзіную ў калоне машыну, на капоце якой блішчыць серабрысты, горда набычаны зубр.

За рулём наступнай машыны, якая ўжо таксама спынілася, сядзеў Санька Будай, самы малады і, відаць, самы любімы ў калоне хлопец, хоць ён і прыйшоў у яе толькі месяц наму назад. Выйшаўшы з кабіны, чарнявы, стройны Санька з асалодай, да хрусту ў касцях, пацягнуўся, а потым, гледзячы на лес, гукнуў:

— Ёлкі зялёныя! Не паветра, а проста... журавінавы напітак!

— Піва, Будай, трошкі лепш,— з усмешкай і смакаваннем у голасе, а ўсё ж такі важна прамовіў Сцяпанавіч.

— Піва я не люблю,— адказаў Санька.— Яно мне, як мая маці кажа, не пануе. А ты, Сцяпанавіч, у добрым месцы спыніўся.

Абапал дарогі — нешырокай асфальтавай паласы — дзвюма сценамі ўздымаўся лес. З гушчару дрэў найбольш выдзяляліся яліны і бярозы,— яліны сваёй цёмнай зеленню, на фоне якой асабліва прыгожа выглядала сонечная жаўцізна дробнага бярозавага лісця. Паблізу, амаль да самага кювета, падышла маладая асіна, нявопытная модніца ў бурачковым уборы, і Саньку відаць было, здаецца, як трымцяць яе лісты — нібы ад сораму за свой дзікаваты колер, нібы ад нейкага затоенага хвалявання... Сонца стаяла над лесам трохі правей ад таго месца, дзе шаша ўпіралася ў далягляд, і на абочыне шашы, дзе спыніліся машыны, за кюветам прывабліва зелянела мяккая травяная пасцель, засланая ласкавым сонечным святлом. Па вершняку хадзіў лагодны, мілагучны пошум, а нізам слаўся водар цёплай восені, з якога найбольш выдзяляўся сыраваты, смачны пах грыбоў.

— Як хораша, хлопцы, га? — сказаў Санька.— І сапраўды — залатая пара...

Санька вярнуўся з арміі летась увосень. Хлопец перажываў цяпер найбольш, відаць, шчаслівую пару маладосці, нібы адгульваў адпачынак перад клопатамі сямейнага

жыцця, якое хутка мела пачацца. Ён быў адзіным сынам у маці-ўдавы, якую Санька з самага маленства ведае работніцай інструментальнага завода, дзе мама робіць непрыкметную, ды вельмі неабходную работу — прыбірае цэх. Жывуць яны ў адным з пакойчыкаў драўлянага дома на ўскраіне. Цеснавата, але гэта — як Санька думае цяпер — зусім ужо часова. Хутка ён прывядзе дамоў сваю Ірачку, з-за якой цяпер, кажучы словамі маці, не бачыць белага свету. Ірачка — тэхнік на аўтамабільным заводзе, і хутка яна атрымае кватэру. Як толькі яны пяройдуць туды — няхай сабе адзін пакой, ды кухня затое свая! — мама адразу пакіне працаваць, а будзе глядзець хату. Так гаварылі пакуль што яны толькі самі, хаваючы ад маці радасную неспадзяванку. Мама ўжо ведае Ірачку, якая сама папрасіла Саньку пазнаёміць іх, завесці яе ў іхні пакойчык. Дабрадушная і вясёлая сваёй ціхай, зычлівай для людзей весялосцю, старая работніца адразу ўпадабала светлакосую, разумную дзяўчыну і ў той жа вечар, рыхтуючы ім вячэру, ціхенька ўсхліпнула каля пліты, успомніўшы Міхася, свайго старэйшага, які загінуў у вайну... Усхліпнула, а потым, за сталом, міжвольна назвала Іру дачушкай. Сказала і схамянулася, а «дачушка» пачырванела, зірнула на Саньку, які таксама пачырванеў, і абое яны засмяяліся. А маці так і стала называць яе — то Ірачка, то золатка, то зноў дачушка. І ў светлым вобразе дзяўчыны, якую палюбіў яе сын, а за ім і яна, і ў самым пачуцці гэтым — узнагародзе за нялёгкае ўдовіна жыццё, было і сапраўды нешта сонечнае, яснае, залатое... Аднак... Ну, што ж, і яна ўжо адчула сябе свякроўю, адчула рэўнасць да дзяўчыны, што вось прыйшла і забрала, хоць не ўсяго пакуль што, а забрала ў яе сынка. Ну, што ж, яна — маці, хутчэй бы ёй — за ўсе турботы, за ўсю ціхасць яе — дачакацца таго, каб у сям'ю прыйшло яшчэ адно золатка, якое ўжо можна будзе любіць без рэўнасці, усім аднолькава!.. А Санька, нібы на злосць старой, марудзіў, не жаніўся. Ходзіць толькі ды ўсміхаецца.

Усмешка ў Санькі харошая. Заіка Васіль усміхаецца так, нібы заўсёды просіць прабачэння: «Эх, сказаў бы я вам нешта в-вясёленькае, д-ды вось не выйдзе...» А Санька ўсмешкай сваёй абяцае: «Я вам зараз такое скажу... ну, такое, што проста!..» І так ён будзе абяцаць усё жыццё. Прыемна глядзець на такую ўсмешку, бо ўсе мы заўсёды чакаем і хочам радасці.

Васіль і Санька ўжо дружылі, хоць і пазналіся нядаўна.

— Т-ты ўсё д-дыхаеш, Саня, д-дыхаеш, б-брат,— сказаў Васіль.— З-закурым м-мо, няхай начальнік н-нам п-пазайздросціць.

Сцяпанавіч, усё яшчэ з рукамі ў кішэнях штаноў, прыжмурыўшы пад кепкай малыя шэрыя вочы, глядзеў уздоўж шашы, пад сонца, як палкаводзец, і прыкідваўся, што нічога не чуе.

— Дыхаю, брат Васіль,— гаварыў Санька, беручы ў Недасека махорку.— Дыхаю і ніяк не нацешуся. Што, давай паляжым?

Яны пераскочылі цераз зялёную канаву і з ходу палеглі на траву.

Цела прыемна ныла, адпачываючы пасля трохгадзіннага сядзення за рулём, натруджаныя вочы з асалодай адпачывалі на ласкавай зелянiне.

— Чорт вазьмі — не відаць! — з прыкрасцю прабурчаў за канавай Сцяпанавіч.

Насустрач яму замест чаканых грузавікоў імчалася «Пабеда».

— Т-твой н-начальнік, Б-будай,— кіўнуў на яе Недасек.— Ідзі, б-брат, павітайся!

— А што ты думаеш? — усміхнуўся Санька. І ён гукнуў: — Сцяпанавіч! Зірні на нумар: можа, мой?

«Пабеда» шуганула каля трох грузавікоў і Сцяпанавіча, і малыя зоркія вочы яго, прывычна прыжмурыўшыся, злавілі на жоўтай шыльдачцы чатыры лічбы.

— Дванаццаць шэсцьдзесят сем!

— Эх, чорт, не мой! — Санька махнуў рукою і перакаціўся на спіну.

Сцяпанавіч пакінуў углядацца і, канчаткова паддаўшыся спакусе, салідна гоцнуў цераз канаву.

— Што, спадзяваўся, што твой? — спытаўся ён у Санькі, кладучыся побач з ім.

— А што т-ты д-думаў — т-толькі т-ты ў яго н-начальнік? — падміргнуў Васіль.— А т-ты, Б-будай, н-на д-дарозе стаяў бы д-ды п-павітаўся б: м-можа п-пазнаў бы цябе...

— Ну, я яго, вядома, пазнаў бы, а ён мяне — не. З машыны яно горш відаць...

Недасек засмяяўся.

— А чаму т-ты д-думаеш, ён цябе не пазнаў бы? Н-начальніцкае вока зоркае,— зноў падміргнуў ён на Сцяпанавіча.— Яно, б-брат, б-бачыць, як рэнтген.

Унурыўшыся над травой, Сцяпанавіч жаваў сухую сцяблінку і маўчаў.

— Мой начальнік,— сказаў Санька,— каго, брат, бачыць не хацеў, таго ніколі і не бачыў.

Са збітай на патыліцу кепачкай, падпёршы далонню поўную, румяную шчаку з рыжавата-залацістай шчэццю, Недасек глядзеў на Сцяпанавіча, зморшчаны не то ад сонца, не то яшчэ і ад бяскрыўднай хітрасці, і ўсё, здаецца, падміргваў.

— Вось т-там, Сцяпанавіч, н-начальнік! — сказаў ён.— П-паслухай, б-брат, д-ды п-павучыся, як к-камандаваць. А то т-ты ў нас Фамут, д-ды н-не зусім яшчэ Фамут.

Сцяпанавіч паглядзеў на заіку, пасля на траву, і твар яго пачаў налівацца крывёй.

— Па кумпале хочаш? — спытаўся, падняўшы вочы.

— Х-хто — я?

— А хто ж — я?

— Б-бясплатна?

Васіль глядзеў на яго, усё таксама падпёршы рукой шчаку, весела зморшчаны, нібы ад сонца.

— Плявузгаць можна, ды толькі ў меру,— сказаў Сцяпанавіч.— Другі табе паказаў бы за хамута...

Санька падняўся і сеў.

— Ды не хамут, Сцяпанавіч,— Фа-мут! — сказаў ён, нібы просячы.

— А што за розніца: усё роўна хам. Мы разбіраемся, не вельмі заступайся.

— Ну, гэта ты, Сцяпанавіч, хапіў, брат, цераз край. Дык ён жа табе пра Фамута, пра майго начальніка ўспомніў.

Сцяпанавіч паглядзеў на Саньку, на траву, зноў на Саньку, і на твары яго, яшчэ ўсё чырвоным, паказалася ледзь прыкметная ўсмешка давер'я.

— Бачыш,— усцешыўся Санька, злавіўшы гэтую ўсмешку.— А ты — адразу па кумпале.

Хлопец не вытрымаў — зарагатаў, зірнуўшы на румянатвары, прыкрыты кепачкай, Недасекаў «кумпал».

— А ну вас! Ха, ха, ха!..

Васіль усё глядзеў, як і раней, успёршыся на руку непаголенай шчакой.

— Т-ты раскажы яму, Б-будай. Нях-хай паслухае пра Фамута. Н-начальнікам к-карысна.

— Што, Сцяпанавіч, расказаць?

— Ну, чорт з вамі, расказвай.

— А мо нецікава?

— Расказвай,— яшчэ раз дазволіў Сцяпанавіч.— Усё роўна няма чаго рабіць.

Санька лёг на жывот і, па-свойму, шматабяцаючча, усміхнуўся.

— Ну, што ж,— пачаў ён,— начальнік мой быў — не звычайны начальнік. Кажуць, што ў разумных — вялікі лоб. У яго быў лоб найбольшы, можна сказаць — суцэльны: ад броваў да патыліцы. А розуму... Ды што!.. Пустое нібы слова — Фамут, можа, не вельмі хто і чуў, каб ён так хамут выгаварваў, а вось, брат, як надзелі на гэтую галаву імя Фамут, дык і здымаць нікому не хочацца. У мі-

ністэрстве быў — Фамут, і скінулі — Фамут, і зноў пасадзілі — Фамут...

І вось сядзіць ён за сталом — ніколі нават не міргне, як нейкі бог. Адзін толькі раз за дзевяць месяцаў трапіў я ў ягоны кабінет, дый то праз Клавіну памылку. Спыніўся я, вядома, на парозе. «Клікалі, Барыс Барысавіч?» Маўчыць. Потым бачу — і ён глядзіць на мяне, і губы варушацца, а нічога не чую... Зразумеў я — далёка. Крануўся да стала. Ішоў, ішоў, дабраўся да палавіны дывановай дарожкі, чую: «Паклічце да мяне сакратара!» Ну, пайшоў я без адпачынку назад. Толькі і заўважыў, што стол ягоны, а на стале — чарнільны прыбор. Стол — ну, цэлы, браток Сцяпанавіч, участак, хоць будуйся. А чарнільны прыбор — дзве сіласныя вежы, ды яшчэ на падстаўцы. Драбіны трэба. Узлез, абмачыў, злез, падпісаў паперку, зноў палез... Ну, выйшаў я назад у прыёмную, кажу да Клавы: «Што за камедыя! Кліча. Ідзі». А яно маладзенькае, толькі што працаваць пачало. Пайшла, выходзіць з кабінета — чырвоненькая!.. «Выбачайце, таварыш Будай, гэта я памылілася: паслала вас, а яны мне сказалі толькі перадаць вам, што па Лёньку сёння не ў пяць, а ў без пятнаццаці пяць трэба ехаць». А Лёнька вучыцца ў музычнай школе. Не ведаю, які там з яго выйдзе Ойстрах, а пехатой ужо і ён не хоча хадзіць. У першым класе. Ну, яшчэ Алачка ў шостым, Жора ў інстытуце, сама... Словам — было каго падвозіць ды вазіць: на рынак, на футбол, да дзевачкі, да хлопчыка, у лечкамісію, да манікюршы, да краўчыхі... Пашану Фамут даваў вялікую — і сабе, і жане, і дзіцёнку па лапцёнку.

— А што т-ты ўсё,— перапыніў Саньку Васіль,— н-нібы п-памінаеш яго: быў Фамут ды б-быў Фамут? Ён жа ёсць і цяпер.

— Ну, для мяне ён быў,— усміхнуўся Санька.— І больш ён для мяне не будзе. І дзіўна мне, чаго з ім носяцца з месца на месца, нібы гэта нешта такое, што і зносу яму і ніякай замены няма. У адным месцы заваліць ра-

боту — яго на другое, там ён рукі пагрэе — яго на трэцяе... Як быццам у начальства толькі і клопату з Фамутом, каб ён не пахудзеў, каб яму без машыны не жыць... А што гэта ты, Сцяпанавіч, нібыта на мурашніку лёг? Даганяць хлопцы, нікуды не дзенуцца.

Сцяпанавіч выплюнуў зжаваную сцяблінку і па-свойму важна сказаў:

— Хаця б аварыі не было.

Ён памаўчаў, нібы падумаў.

— Ды зрэшты я там пакінуў Бусліка замыкаючым. Гэты не падвядзе.

Сцяпанавіч узяў з травы другую сухую сцяблінку і заклапочана пачаў жаваць яе з канца.

— Раб-бота ў д-добрага г-гаспадара заўсёды знойдзецца,— падміргнуў на яго Недасек.— Як у твайго, Б-будай, Фамута. Г-гавары, б-брат, далей.

— Ды тут і гаварыць нямнога,— усміхнуўся Санька.— Калі я, скажам, вазіў начальніка і ўсю яго сям'ю, куды каму ўздумаецца, ды гэта ж я не першы і не апошні на гэтай пасадзе. Мы, як гаворыцца, людзі маленькія, а бензін — ён казённы. І машына таксама казённая, і шафёр на казённай зарплаце. Казну спрадвеку даілі, дык вось і ён, Фамут, прысмактаўся... А на сходах, з трыбуны, глядзі, і сам крычыць аб перажытках капіталізму. Толькі і новага, у яго, што гэты... ну, маскіровачны крык. Зрэшты, я крыку гэтага не чуў: са мною Фамут маўчаў. Сядзе ў кабіну, дык толькі збоку, у профіль яго бачыш. А то ў люстэрка загляну — сядзіць. І хоць ты тысячу з ім кіламетраў праедзеш — адно. Так, здаецца, і крыкнуў бы: «Хто ж з нас каго, таварыш начальнік, ну, хто каго на суд вязе?!»

— А што ты хочаш? — сказаў Сцяпанавіч.— А што, калі чалавек не гаваркі? Не ўсім жа балбатаць.

— Пакінь, Сцяпанавіч! Чаму ж ён не маўчыць, калі з другім начальнікам едзе. Асабліва, калі той за яго крыху большы. Мне твае гутаркі многа не трэба,— я сваё месца шафёрскае ведаю,— ды толькі ж добрыя людзі з сабакам і

то вітаюцца, а то ў машыну ўлазіць — маўчыць, з машыны лезе — маўчыць. Гэта ўжо, брат Сцяпанавіч, не перажыткі капіталізму,— тут мой Фамут бадай-што і самога феадалізму чарпануў. Ды, наогул, якія могуць тут быць перажыткі? То ж ні ён, ні бацька ягоны ніколі тым капіталістам і не быў — з парабка выйшаў у людзі. Словам, мы з ім, як у той песні,— ён маўчыць і я маўчу. Спачатку я, як і належыцца, уранні яму — добры дзень, на развітанні — бывайце здаровы. І што ж,— галавы нават не паверне ў той бок, а недзе зверху, высока прамармыча нешта ў адказ або, вылазячы з машыны, нібы задам адкажа. Спрабаваў я спачатку і гутарку пачынаць. «Надвор'е якое, Барыс Барысавіч». А ён памаўчыць, узважыць становішча, праверыць яго з усіх бакоў і тады ўжо адкажа: «Так». Нібы мне зарплату выплаціць: ні капеечкі больш. «Дарожка якая, Барыс Барысавіч!» Скажаш вось так дый думаеш: будзе адказ ці не? Адказ сяды-тады бываў. Аднойчы ён нават расшчодрыўся: «Так, дарога добрая»,— адмераў мне зарплату з прэміяльнымі. Ну і ўсяго ад быка малака. І маўчым. Добра, калі з кватэры ці на кватэру з работы вязеш — метраў трыста,— а як на дачу едзеш ці ў камандзіроўку?.. Заспяваў бы, здаецца, а то чалавека якога падвёз бы, дык не! — збоку Фамут сядзіць... Ну, і маўчым. Два ідалы ў адной машыне.

— І ўся сям'я маўчыць? — спытаў Сцяпанавіч.

— Яшчэ чаго не хапала. Дзеці — яны як дзеці. Былі б яны, значыцца, як дзеці, каб іх у людскіх руках патрымаў, а то ж, як мая маці кажа, на пупе скуры не чуюць. Пяць мінут яму хады да гэтай самай музычнай школы, а падавай машыну. Сем гадоў смаркачу, а ўжо таксама перажыткі капіталізму. Я ўжо для яго не дзядзя, не Аляксандр Антонавіч, а *ты*. Ды што хацець! — і мама кажа ты, і Жора — ты... Насядзе з ім поўная машына жорыкаў, і ўсе, як па статуту, «ты», «табе», «цябе не пытаюцца»... Сямейка! Алачка ў шостым класе, пра хлопцаў ужо, ды пры мне, у машыне гаворыць з сяброўкамі, а косы яшчэ ўсё Маня, ра-

ботніца, заплятае. Ну, а Жорка, дык гэта, брат Сцяпанавіч, наогул элемент. Стары Фамут з начальства ніяк не вырвецца, а малады — з інстытута: жалезабетонны студэнт! Морда — во, кудлы да самых плячэй, і вечна нібыта ён сонны, нібыта не бачыць нікога. Так і чакае, здаецца, пакуль не пачнуць з ім вітацца, шапкі скідаць: «Як здароўечка, Георгі Барысавіч, што загадаеце?» Ляжыць на канапе, чытае і курыць. Пальцы культурныя, а папяроса — яна, вядома, цяжкая,— бах і звалілася на паркет. І што ж ты думаеш,— будзе ляжаць і дзерціся на ўсю кватэру «Ма-ня! «Ма-н-ня!!» — пакуль тая пліту не пакіне ды не прыйдзе падаць. А Мані гэтай — гадоў за пяцьдзесят, і згорбілася ўжо, і псіхіка ў яе такая, што якраз для Фамута,— маўчыць ды тупае круглыя суткі. Накорміць усіх, закалыша, тады ўжо бярэ на раменьчык Букецікa — белы сабачка такі для пацехі — і тупае з ім па двары. Прахадачка! Усім, як мая маці кажа, трэба правільны пішчаварэнік.

— А н-ну цяб-бе! — зарагатаў Недасек. Ён павярнуўся з боку на жывот і праз момант смяяўся, трасучы плячыма і нібы клюючы сваім востранькім носам траву, а потым зірнуў на Саньку, на Сцяпанавіча і падміргнуў: — Т-таб-б-бе б, начальнік, т-такую жытуху, га?

Сцяпанавіч, таксама трохі разлагодзіўшы твар, не адказаў, а толькі, гледзячы на Саньку, хмыкнуў:

— Гм!..

— Вось табе і «гм»,— усміхнуўся Санька.— Уздумаў, брат Сцяпанавіч, гэты самы мой Жорка вадзіць машыну. Прыстане, як гразь,— даеш. Ну, раз даў баранку, другі... Справа, як бачыш, не хітрая — круціць. Абы дарога была шырокая ды пустая. А раз на дачу вёз яго, вясной, пасля экзаменаў. Ну, сеў ён за руль, вядзе, пакурвае,— увесь такі факстроцісты. А спераду, бачу, стаяць тры самазвалы. «Спыніцеся, Георгі Барысавіч, станьце калоне ў хвост». Бо спераду, насустрач нам, яшчэ адзін «МАЗ» ідзе. «Праскочу,— кажа,— не вучы». Ужо і баранку ў яго не возьмеш...

Ірвануўся ён уздоўж калоны, а пасля — управа. Ад сустрэчнай уцяклі, але капот усё ж такі аб крайні «МАЗ» прыцёр на павароце. Вылез я, вылез нават і ён. Ужо не гаварыць — па мордзе пляснуць хочацца. Умяціна — во! «Ну, што,— кажу,— га? А што, каб я ўзяў цяпер ды вам па радыятары?» І паказваю яму — вось так! — пяцярню. Маўчыць. Што ты будзеш з паршыўцам рабіць,— астыў я трохі, падкляпаў капот — паехалі.

— А сам на дачы таксама? — спытаў Сцяпанавіч.

— Сам на службе: зарплату адседжвае. А мне тым часам думай, як апраўдвацца будзеш. Еду ў горад і ўжо на ўсё гатоў. Ідзіце вы, думаю, туды, куды па розум не ходзяць, што мне — свет завязаны вамі? Добра дык добра, а не, дык бывайце здаровы. Ніякай хітрасці, Сцяпанавіч, не прыдумаў дый не прыдумваў. Еду.

А ён, Фамут мой, звычайна, як толькі сваё да мінутачкі адсядзіць за сталом, выйдзе на сходкі пад'езда, стане і пазірае цераз вуліцу, на ўзроўні магазіннай шыльды. Ну, а мая задача — пад'ехаць у самы час, як заўсёды, машыну Фамуту да ног і дзверцы — раз! — калі ласка. Яму толькі б вочы ўніз ці ўбок павярнуць, і заўтра мне — па ўласнаму значыцца, жаданню, згодна паданай заяве... Сеў ён, а я нібы тэрмометр яму пад паху: «Пагодка якая, Барыс Барысавіч, га?» Памаўчаў ён, як належыцца, а потым адказвае: «Так». Ну, думаю, трыццаць шэсць і чатыры дзесятых — нармальна.

Так і пайшло, браток Сцяпанавіч, штодня. Два месяцы вось так вазіў яго, падстаўляў яму дзверцы пад саменькі нос і ўсё думаў: «А што, калі ён скрывіць лінію — зірне хоць трошкі ўбок?..» А потым так усё гэта абрыдзела: і твар яго драўляны, і немата, так захацелася мне да людзей, што ўзяў я і падаў заяву. Годзе ўжо мне гаршкі на дачу вазіць ды гусей з Камароўскага рынку. Семдзесят пяць рублёў за ўмяціну ўнёс, чатыры дні памаўчаў яшчэ побач з начальнікам у машыне, а потым ён налажыў рэзалюцыю. Разоў са тры ўзлазіў на сваю сіласную вежу, па-

куль усё як след абдумаў ды напісаў. Потым яшчэ, апошні раз, узлез, абмачыў пяро, сышоў па драбіне ўніз і распісаўся: «Фамут».

— Выдумляеш,— важна сказаў Сцяпанавіч.— Фамут — такога ў нас прозвішча няма. Каго ты вазіў?

— А г-гэта ўжо н-наша, б-брат, т-таямніца,— падмігнуў Саньку Васіль.

— Ну, таямніцы тут няма...— сказаў Санька. І ён назваў прозвішча і пасаду свайго былога Фамута.

— Д-дарэмна,— пакруціў галавою Васіль.— Яго і так п-пазнаеш. Т-толькі глядзі, к-каторы ходзіць, т-так сказаць, з н-навочнікамі. І ён людзей не бачыць, і н-на яго неахвота глядзець... Н-ну, не раўнуючы, як н-наш н-началь... Ой, уляпаўся, г-гвалт!..— Васіль зарагатаў і пераваліўся з жывата на спіну.

Сцяпанавіч спакойна павярнуў свой твар да смехуна, і — Санька заўважыў — правае вуха «начальніка» і правая палавіна гладкага карка пачалі спакваля налівацца крывёй. Паглядзеў на Васіля, тады на траву, зноў на Васіля і зноў павярнуўся ў профіль да Санькі. Вось-вось гатоў быў выплюнуць з зубоў сваю сцяблінку і сказануць Недасеку крутое слова. І за тое, што лезе заіка ў вочы з гэтым начальніцтвам, і за тое, што вось ён сам — шафёр другога класа Сцяпан Сцяпанавіч Тулейка — на трэцім рэйсе пасля таго, як яму даручылі калону, згубіў палавіну яе, адарваўся, як блазен які, паказаў клас язды... За гэта, праўда, злаваць трэба на самога сябе, але на другога яно, вядома, зручней. Сцяпанавіч яшчэ раз павярнуў галаву, паглядзеў на Васіля і выплюнуў з зубоў сцяблінку...

Ды Санька, чулы да ўсякай непрыемнасці, апярэдзіў яго.

— Пакінь, Васіль,— сказаў ён Недасеку.— Такіх начальнікаў, як наш Сцяпанавіч...

І тут ён першы ўбачыў на даляглядзе грузавікі.

— Нашы! — крыкнуў, нібы адчуўшы даўно чаканую падмогу.

Сцяпанавіч і Васіль, як па камандзе, павярнуліся на захад. Тры пары вострых, спрактыкаваных вачэй моўчкі глядзелі на тое, як падыходзяць тры машыны.

— Жылінскі першы,— сказаў нарэшце Сцяпанавіч.— Ён, відаць, і тармозіць.

Сцяпанавіч устаў, за ім усталі Санька і Недасек. Пераскочыўшы цераз канаву, не змаглі чакаць — пайшлі насустрач...

Затармазіў, як высветлілася, не Жылінскі, а Моніч,— лопнула камера.

Адна за адной, машыны спыніліся, і, адзін за адным, яшчэ тры розныя чалавекі выйшлі з кабіны,— рабы ад воспы, сутулаваты і даўгарукі Жылінскі, мужчына ціхі і вельмі старанны, але без удачы; маленькі Моніч, чорны, кучаравы і хітры, як цыганчук; нарэшце — Буслік, стары, бывалы шафёр, які за вопыт свой быў бы ў вялікай пашане, каб не чарка, якой ён кланяўся даўно і з рознымі прыгодамі. Галоўнай і пераломнай у лёсе Бусліка была прыгода яшчэ даваенная, калі ён на «эмцы» звёз свайго начальніка па сходах аднаго бульвара і не пазбавіўся правоў толькі таму, што начальнік таксама быў чалавек душэўны і чарцы не вораг.

Цяпер, адчыніўшы дзверы кабіны, Буслік стаў на крыле і зацягнуў:

Каб ты добры бондар быў
Ды набіў мне абручы...

Стары, вядома, быў не п'яны.

— Здаровы, хлопчыкі! — гукнуў.— Пяць чалавек і махорачкай — да мяне!

І ён закашляўся.

— Дазвольце далажыць,— звярнуўся, скончыўшы нарэшце кашляць, да Сцяпанавіча.— Моніч учора кагосьці пamaцаў, а сёння, як і водзіцца,— няўдача. Сып, Недасек, сабе намалоціш,— усміхнуўся ён з-пад вусоў Васілю, трымаючы ў прыкметна дрыжачых руках кавалак газетнай паперы.

— А ты, Герасім Пятровіч, пакінуў бы курыць. Не на здароўе гэта,— сказаў Сцяпанавіч.

— Ат, хутка я, браце, пакіну ўсё. Вось толькі б яшчэ разочак паляжаць на сонцы.

— Ну, паляжаць не ўдасца,— яшчэ больш важна сказаў Сцяпанавіч.— І так спазніліся. Па машынах!

— Што ж, без каманды войска гіне. Хлопчыкі, пайшлі! — звярнуўся стары да ўсіх і зноў, ад трэцяй зацяжкі, закашляўся.

Сцяпанавіч, як і належыць, рушыў першы.

А Недасек чамусьці замарудзіў. Санька, не вытрымаўшы, адчыніў дзверцы кабіны і выглянуў. Якраз у гэты момант выглянуў і Васіль.

— Што? — гукнуў Санька, не могучы праз гул матора разабраць, што хоча таварыш. Ды вось з усёй неразбярыхі слоў пачулася: «Фамут», і Васіль паказаў на машыну Сцяпанавіча, што была ўжо даволі далёка.

— Ідзі ты к чорту! — засмяяўся Санька.— Паганяй!

Ён сеў, зачыніўся, і дужы, паслухмяны грузавік яго пайшоў.

Усё зразумела: і Васіль — чалавек не злосны, а яму проста весела, і Сцяпанавіч — не вельмі начальнік, а проста любіць паважнічаць.

Ветрык з'явіўся адразу, забегаў па шчоках Санькі, ласкава-халаднаватай хваляй урываючыся праз левае акно. І радасць зноў прыйшла — з Ірачкай, з мамай, з яго новаю працай, з цудоўным адчуваннем волі без Фамута ў навочніках.

І Санька заспяваў.

1955

АСКОЛАЧАК ВЯСЁЛКІ

«...Дзед біў, біў — не разбіў, баба біла, біла — не разбіла...»

Юрку не біў ніхто. Усе яго прасілі. Сястрычкі наперабой паказвалі, як гэта робіцца. Мама злавала, што ён яе — нават яе! — не слухае. Прасіў сам бацька. Сарамаціў свайго Юрася, гаворачы з ім, як мужчына з мужчынам. Прасіла, нарэшце, госця-бабуля — вельмі заслужаны дзеяч найвышэйшага мастацтва, нястомная вясковая работніца, што нібы так сабе, нібы між іншым выгадавала сямёра дзяцей і дзевятнаццаць унукаў. Дваццатаму ўнуку яна гаварыла:

— Ну, зрабі ўжо, каток, зрабі. Пакажы ты нам гэтае дзіва, а то паеду заўтра дахаты і не ўбачу. Ну, вось, глядзі!..

Пляскаючы ў такт сухімі, дрыжачымі рукамі, яна пачынала кволым старэчым голасам тую несмяротную песню, якой захапляліся і яшчэ будуць захапляцца мільёны сястрычак і брацікаў, мамаў і татаў, бабуль і дзядоў:

Ладкі-ладушкі,
Прыляцелі птушкі...

І гэтак далей. А можна і зноў ад пачатку. Усё роўна будзе аднолькава хораша. Каб толькі песні той дапамагалі маленькія ручкі з растапыранымі пальцамі, каб быў па вушы раскрыты ад радасці рот ды каб смяяліся вачаняты.

Вучыцца Юрка не хоча.

Ён стаіць у сваім ложку (ад сцяны — дыван, ад хаты — сетка), трымаецца аберуч за жалезны прут і то смяецца

аднazубым роцікам, то робіць тое, што ўжо добра завучыў: зусім як бацька, ляскае языком.

— От, нехарошы! Мы цябе больш насіць не будзем, ні Алеся, ні я...

— Дурань! — злуецца мама.

І ўсім гэта смешна, нават самому Юрку. Ён смяецца залівіста, яшчэ раз ляскае языком, а потым надзімае губы і, зверху ўніз шмаруючы па іх кулачком, вельмі задаволена робіць «брр!».

— Не нова гэта, не нова,— усміхаецца бацька.— Пашырай, брат, рэпертуар.

І бабуля, вядома, таксама гаворыць: бароніць унука, як быццам нехта і сапраўды на яго нападае.

«...Баба біла, біла — не разбіла. Бегла мышка, хвосцікам махнула...»

Махнула хвосцікам не мышка, а рыбка — госця з той цудоўнай краіны, што называецца Кітай. Залатая рыбка, у якой дзіўнае імя — Шубункін.

Яна плавала ў акварыуме, што стаяў у другім пакоі на акне. Плавала не адна: іх было пяць, і ўсе залатыя, і кожная называецца Шубункін.

У акварыуме чатыры шкляныя сценкі і пясчанае дно, дваццаць літраў чыстай вады і, мусіць, некалькі тысяч каменьчыкаў — большых, меншых і зусім-зусім маленькіх, якія лічацца пясчынкамі.

Каменьчыкі — з Крыма, дзе раскошнае сонца і стройныя, вечназялёныя кіпарысы, дзе цёплае мора шуміць дзень і ноч — напявае ласкава, нястомна паломча камяністы, пясчаны бераг, выкочвае на водмелі яго з прахалодных глыбіняў такія вось, як у акварыуме, каменьчыкі.

Яны шматфарбныя, бліскучыя, празрыстыя; у іх прыгожыя дзівосныя імёны: халцадон, сердалік, нефрыт...

Разам з каменьчыкамі пясчанае дно акварыума ўсцілаюць малыя і большыя ракавінкі; акамянелыя кіпцюры калісьці грозных крабавых клюшняў; адшліфаваныя хвалямі, як бусіны, кавалачкі шкла.

Разам з крымскімі ёсць у акварыуме каменьчыкі і ракавінкі з гарыстай, сонечнай Югаславіі, дзе працавітыя, мужныя людзі і ў казцы, і ў песні мора сваё называюць пяшчотным і звонкім імем Ядран.

Над гэтым цёмна-блакітным морам усё — і яснае сонца, і белыя чайкі, і зялёныя кедры — усё такое прыгожае, што ўсяго, здаецца, узяў бы патрошку дахаты — на светлы ўспамін.

Бацька, які прывёз з Масквы, з заалагічнага магазіна, залатых кітайскіх рыбак Шубункін, з Крыма — каменьчыкі і ракавінкі, і там, над блакітным Ядранам, думаў пра самую светлую радасць. Дочкам, якія чакалі яго, і Юрасю, нараджэння якога ён чакаў з небывалай трывогай, бацька прывёз ад усёй адрыятычнай прыгажосці зялёную шышку з магутнага кедра, што шуміць над хвалямі на чарнагорскай кручы, белае чайчына пяро, што ляжала на шэрым гарбе маленькага каменнага астраўка, некалькі яркіх, празрыстых каменьчыкаў, што блішчэлі на гарачых, пуховых пляжах песеннай Далмацыі...

«...Бегла мышка, хвосцікам махнула — яечка ўпала і разбілася...»

Залатая рыбка Шубункін махнула сваім празрыстым, раскошным, як шлейф каралевы, хвастом, і стаўся цуд — упершыню пасля доўгай зімы з двара ў акварыум заглянула сонца. Заглянула адным краечкам вока, а ўсё ж у вадзе за шклом зайграла вясёлка...

Юрка, якога перасталі нарэшце вучыць, якога выпусцілі нарэшце з-за сеткі на падлогу, папоўз па дыване вельмі хутка, вельмі пацешна перабіраючы каленцамі.

Паўзці для Юркі — гэта значыцца не ляжаць, не сядзець, не стаяць, узяўшыся за край ложка, а самому рухацца, самому авалодваць прасторай. Ніхто з нас не памятае гэтага пачуцця, а яно, відаць, вельмі прыемнае!.. Чарнавокі, светлавалосы Юрась нават паўзці адразу не можа: падпаўзе трохі, сядзе і азіраецца. Як тут нова ўсё, як прыгожа! А ну, далей!..

І вось — махнула залатая рыбка хвастом, заглянула ў акварыум сонца, у вадзе за шклом зайграла вясёлка. А хлопчык поўз... Ды не поўз! Ён бег, мякка, як кот, тупаючы далонькамі і каленцамі па пушыстым і, як расквечаны поплаў, вялікім для яго дыване. А потым спыніўся, сеў і азірнуўся навокал.

У чорных, як пераспелыя вішні, вачах гулліва заіскрылася золата рыбінай лускі, адбілася вада, у якой ласкава пераліваліся водбліскі чарнаморскіх і ядранскіх каменьчыкаў... Крыштальна чыстая вада беларускіх крыніц з асколкам яркай вясёлкі — усмешкай сонца — аднаго для ўсіх!..

Казка канчаецца. Нічога тут не ўпала, не разбілася...

Толькі светлы і кучаравы Юрачка раскрыў ад здзіўлення свой адназубы рот, развёў рукамі, і дзве далонькі з ружовымі растапыранымі пальчыкамі самі нарэшце запляскалі!

Казцы — канец. І дзед не плача, і баба не плача...

Усе стаяць у дзвярах. Потым дзяўчаткі і мама бягуць да Юркі. Сястрычкі рагочуць, а мама хапае на рукі таго, каго толькі што называла і неадпаведна, і недарэчна, і, зрэшты, зусім не злосна дурнем. Хапае і многа цалуе яго — за яшчэ адно дасягненне. Падыходзіць тата, а за ім, цягнучы хворыя ногі ў валёнках, ідзе да Юркі бабуля. Ідзе і ўсміхаецца такім чынам, што на маршчыністым твары яе вельмі выразна напісана:

«Ну, вось, і дваццаты тым часам робіцца чалавекам!»

1957

ДВАЦЦАЦЬ

Цеплаходзік «Глорыя» ідзе з Капры на поўнач. Цёмная восеньская ноч ахутала Неапалітанскі заліў.

Пасля спякотнага дня на верхняй палубе холадна. Не хочацца стаяць там — з няноваю думкай, што вось і ты нарэшце дыхаеш паветрам італьянскага поўдня; не хочацца слухаць усюды аднолькавы гоман хваль, любавацца зоркамі, тымі самымі, што і дома; не хочацца глядзець нават на зусім ужо экзатычны, косы пункцір агнёў канатнай дарогі на схіле далёкай, нябачнай піраміды Везувія...

Сяджу на ніжняй палубе, стуліўшыся каля акна, і, стомлены трыма суткамі турысцкай беганіны, то акунаюся ў лёгкую, салодкую дрымоту, то выплываю з глыбіняў наверх... Туды, дзе навокал нястомны шоргат ног і ненасытны гоман, дзе знізу чуецца аднастайны і, нібы ўнутры ў цябе, няўмольны стук матораў...

А ў думках-марах столькі сонца, блакіту і зеляніны! Там, як у люстры трох апошніх дзён, бачу залітае сонцам мора — і зблізку, пад намі, і здалёк — з акна вагона ці аўтобуса; там стракацяць-жаўцеюць лімоны ў густым лісці, раскошна высяцца вечназялёныя, агромністыя парасоны пініяў, чапляюцца за схілы гор крывыя ствалы аліўкавых дрэў; на роўнядзі далін брыдуць перад плугамі сівыя, рахманыя валы, стаяць шэрыя буданы з пампаснай травы і, не вельмі меншыя за іх, таксама шэрыя вуллі... На фоне марской яскравай сіні, велічна-грозных вулканічных вяршыняў і таксама, здаецца, спрадвечных руінаў мармуровай антыкі так проста, так па-сучаснаму, па хатняму зелянеюць галоўкі капусты...

І чуецца смех над вадою — звонкі, нястрымны.

Яна прыгожая — твая радзіма, мой малады, сінявокі аміка![1]

Каб я ўмеў, дык сказаў бы табе пра гэта яшчэ пазаўчора, як толькі ўбачыў спавіты імглой Неапаль, як толькі таропка пайшоў па яго вуліцах,— то шырокіх, з пальмамі і зялёнымі жалюзі раскошных асабнякоў, то вузкіх, з развешанымі сцягамі галечы — мокрым і сухім рыззём... У Рыме я сёе-тое сказаў бы табе і пад зводамі Пантэона, дзе вечны агонь над грабніцаю Рафаэля, і ў ватыканскім музеі, каля вітрын з рукапісамі Галілея і Петраркі, у руінах таго славутага цырка, камені якога яшчэ патыхаюць запечанай кроўю нявольнікаў, і ў касцёле «Святога Пятра ў ланцугах», дзе боязна ад думкі, што вось ён — ужо не біблейскай легендай, а геніем тваёй зямлі народжаны Майсей — узарве сваёй сілай не толькі цёмны касцёлік, але і ўвесь стары квартал навокал гэтай вязніцы мастацтва!..

Яна цудоўная — твая Італія.

Дзіўна толькі і крыўдна, што за нашы тры дні і дзве ночы я не пачуў тут ніводнай песні...

Праўда, затое тут канчаткова развеялася маё наіўнае ўяўленне пра вечна бескларотных спевакоў-мандаліністаў. Убачыўшы дымныя заводы, белыя палацы і магутныя караблі, я неяк зусім па-новаму зразумеў, што ўсё гэта зроблена вамі, вясёлымі людзьмі, у якіх можна і ў працы многаму павучыцца.

А песні так і не пачуў...

Затое сёння я чуў твой смех. Можа, і беспрычынны ён, і лішне малады,— хто гэта здолее пэўна сказаць? Ты, капрыйскі лодачнік, не думаеш пра гэта, звонячы смехам над роднай вадою, таксама як не абдумвае прычыны сваёй радасці жаўранак над палямі мае стараны.

Слухай, аміка!

---

[1] Аміка — друг (*італьянск.*).

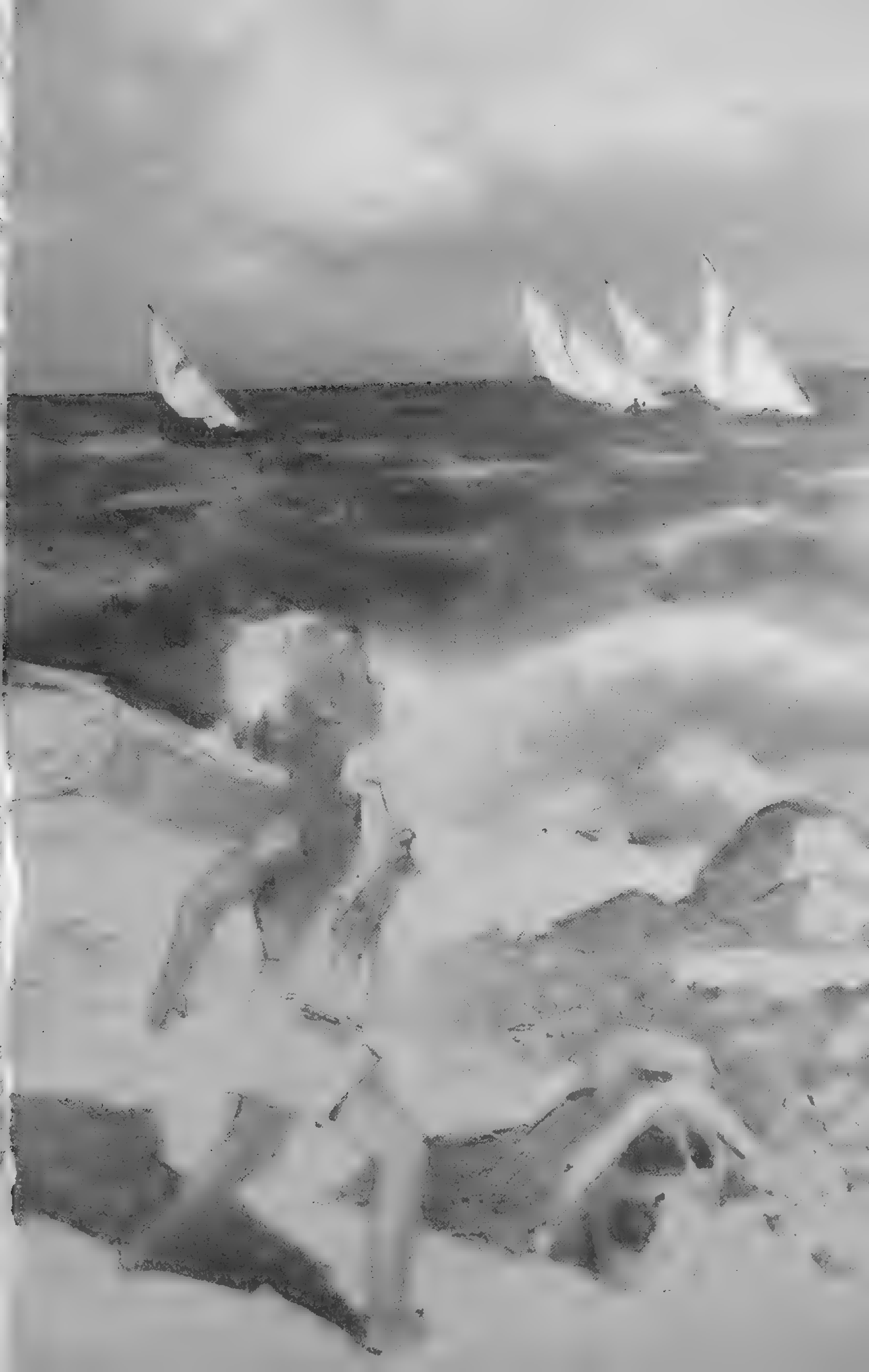

Да стар. 319

Калі наш цеплаходзік прычаліў да шумнага пірса ў тваім маляўнічым гарадку Марына Гранда, ты — як быццам невыпадкова — знайшоў нас, чатырох сяброў, у турысцкім растрывожаным мурашніку. Свецячы нам белазубай усмешкай, ты закрычаў і замахаў рукамі: «Сюды, сеньёры, сюды!» Мы павіталіся, і ты ледзь не подбегам павёў нас да свайго кацера.

За высокай, шэра-зялёнай сцяною Капры заходзіла сонца. Скалісты, ззаду асветлены праменнямі бераг быў стромы, як сцяна, высокі — больш за дзвесце метраў. І кацер твой, узняўшы над ціхай вадою гордае валлё, памчаў нас, як белая птушка, уздоўж гэтай цяністай сцяны ў той бок, дзе была яшчэ адна таямніца, яшчэ адно дзіва... А ты смяяўся, сінявокі прыгажун, паказваючы на ўсе іншыя кацеры, што засталіся далёка за намі.

І мне хацелася разам з табою смяяцца. Толькі — з іншага... Усемагутны чалавек!.. А вось мы не можам як след зразумець адзін аднаго, не можам нават сяк-так выказаць адзін аднаму тое, чым поўніцца душа! Ёсць дзве мовы, з глыбокай, усеабдымнай красою, а мы — у сваім сучасным кацеры,— як першабытныя, толькі смяёмся, махаем рукамі, падміргваем, моршчымся.

А я ж, здаецца, ведаў цябе даўно. Я сустрэў цябе ўпершыню, як быццам не сёння. Я чуў твой голас і смех з кніжных старонак, з экрана... Ведаў цябе яшчэ ў той час, калі па-равесніцку шчыра здружыўся з маленькімі героямі Амічыса, калі на крылах хлапечай мары хадзіў па гэтай зямлі ў атрадах Спартака і Гарыбальдзі!..

— Гротта адзурра![1]— крычыш ты, працягнуўшы руку ў той бок, дзе ля высокай сцяны берага, у затоцы, паказалася мноства лодак.

Калі аціхае матор твайго непераможнага летуна і белае валлё яго апускаецца на ваду, мы чуем густы кірмашны лямант. Лодачнікі атакуюць нас, яны, як цвікі да ка-

---

[1] Блакітны грот.

10—2700

валка магніту, з усіх бакоў паўзуць насамі белых лодачак да першага і, відаць, чаканага тут пасланніка нашай «Глорыі».

Мяне і сябра забірае ў лодку шустры, падчапісты, пажылы сеньёр у кепцы, па-сваяцку падобны да дзядзькі Тодара, старшага пастуха ў маім калгасе.

Кацеры з турыстамі прыбываюць адзін за адным. Шум нарастае. Арудуючы вёсламі, як падоўжанымі рукамі, сеньёр наш прабіраецца ў лодачным кірмашы да чорнай, як вялізныя чалеснікі, дзіркі ў скальным беразе над самай вадою. Потым, паклаўшы вёслы, ён хапаецца за тоўсты, іржавы трос, які, нацягнуты над нашымі галовамі, паўзе таксама туды. Ад крыку старога, а больш інстынктыўна, мы нагінаемся. У гэтым месцы вада паддаецца агульнай гарачцы: навокал ціхая — у нізкі тунель яна імчыцца ледзь не з пенным шумам. Уварваўшыся з белага свету ў падзямелле, лодка наша амаль замірае на супакоенай вадзе. Мы разгінаем спіны... Не, тут хочаш не проста разагнуцца, а ўзняць рукі, ускінуць іх над галавою ў захапленні... Якая прыгажосць! На стыку цемры — зверху, ад скальнага скляпення,— і святла, большасць якога ўліваецца сюды знізу, праз ваду,— як непаўторна ён нараджаецца, гэты блакітны колер радасці! Як зразумелы мне твой смех, сінявокі аміка!..

Але і ў гэтым паэтычным гроце мы не схаваліся ад турысцкіх законаў: і тут нас абавязвае рэгламент і чарга!.. Стары наш робіць круг каля сцен і выкіроўвае да выхада, які ўжо не нагадвае чалеснікі,— так многа льецца адтуль святла.

— І Горкі быў тут, напэўна! — гукае хтосьці з іншай лодкі.

І тут наш сеньёр нечакана шырока ўсміхаецца, пускае адно вясло і, узняўшы руку, ледзь не крычыць:

— Массіма Горкі — гранда! [1]

---

[1] Г р а н д а — вялікі.

Сказаўшы гэта, ён пусціў і другое вясло, аберуч учапіўся за трос над галавой. Мы памагаем старому, бо вада не хоча нас адгэтуль выпускаць. А на сонцы, у мітуслівую хвіліну развітання, мы аддаём сеньёру «старшаму пастуху» ўсю нязвонкую луску худасочных манетак з надпісам «Рэпубліка Італіяна», частуем яго сваімі, айчыннымі папяросамі. За тыя тры словы, за радасць, якою ён нас надзяліў, нават не думаючы пра сваю незвычайную шчодрасць. Шустры, падчапісты сеньёр нешта крычыць,— ці то нам, ці ўжо нашаму вясёламу аміка, да кацера якога мы якраз прычалілі. І ў крыку ягоным, з яго шырокай усмешкай нараджаюцца тры ранейшыя словы.

— О! — падхоплівае іх наш сінявокі.— Массіма Горкі гранда, о!..

І мы імчымся зноў — зноў першыя ляцім над люстранай вадою, засяваючы след свой процьмай алмазаў. Калі ж канчаецца высачэнны, шэры абрыў, за якім ужо сонца зайшло, калі з-за павароткі паказваецца бела-чырвона-зялёны амфітэатр партовага гарадка, матарыст наш выкідае наперад руку — загарэлую, у белым, надзьмутым ветрам рукаве,— паказвае нешта і звонка крычыць:

— Массіма Горкі! Эркаляна!..

І зноў рагоча, свецячы цёмна-блакітнай радасцю вачэй, відаць, узятай адтуль, з тое Гротта адзурра...

Слухай, аміка!

Добра, што ты нам напомніў!.. У нашым з табой бяссіллі зразумець адзін аднаго мы, твае госці, як быццам нават забыліся, што і ты не можаш не ведаць яшчэ адну цудоўную казку тваёй Італіі, твайго адзінага на свеце Капры... Не легенду, не казку, а казачна-чароўную праўду аб тым, што ў той вунь «Эркаляна» — чырванасценнай гасцініцы на вяршыні скалы — жыў калісьці стваральнік несмяротных казак жыцця.

Няўжо не толькі мы, савецкія людзі, думалі сёння тут пра гэтае імя?! Смейся, аміка, з маёй, яшчэ ўсё маладой наіўнасці, смехам сваім скажы мне, што не толькі мы!..

А я ўсё думаў у гэтыя дні пра тых, што былі тут раней, што сёння расказваюць нам пра Італію...

Чорныя, шумлівыя, як шпакі на раллі, дзеці неапалітанскай беднаты і побач з імі горы апельсінаў, што не для ўсіх у латках выпраменьваюць сонца, напаміналі мне маладую, задушэўную ўсмешку Джані Радары — любімца і нашых дзяцей. Праз усё — крышку крыклівае і пышнае — багацце сваёй краіны і ён па-горкаўску востра бачыць яе не такое ўжо і вясёлае сёння, з нашай верай у перамогу святла глядзіць наперад, у заўтра.

Узнятыя для пралетарскага вітання кулакі, мова вачэй і ўсмешак — на ўсіх дарогах і вуліцах, дзе мы былі,— напаміналі пра гэтую веру.

І вельмі часта прыходзіла думка, як у такім багацці фарбаў і гукаў, як на такой раскошнай зямлі магла зарадзіцца такая, да жудасці і смеху дзікая, гніль — фашызм?!.

Слухай, аміка!

Гледзячы на цябе, я не мог не думаць, што такія, як ты, веселуны і рабацягі былі не толькі ў Абісініі, але і на палях маёй радзімы. Можа, твой бацька або старэйшы брат? Можа, і той наш шустры сеньёр, хоць ён і памятае Горкага, хоць ён і падобны вельмі на нашага пастуха?.. Хто з іх вярнуўся, той гаварыў і табе пра суровыя зімы ў далёкай краіне гранда Массіма, пра палымяны гнеў яго землякоў...

Ды я тут сёння не хачу выказваць жаль і злосць. Я хачу расказаць табе нешта пра тых, што больш не вернуцца пад ласкавае неба Італіі.

... Іх было дваццаць.

На трэці год вайны, пасля Сталінграда, гэтыя землякі твае апынуліся ў Беларусі. На поўначы яе — там, дзе за полем, зялёным ад бульбы і лёну,— блакітнае возера, а за возерам — лес. Сасоннік дыхае парнай жывіцай, а белая грэчка — нагрэтым мёдам, водар якога раўніва збіраюць і рупна разносяць пчолы. У канюшыне, таксама звонкай ад

пчол, па-дзіцячы палахліва хаваюцца шэрыя, цёпленькія зайчаняты, а ў рэдкім жыце цвіце шыпшына, пыліць духмянасцю ядловец, густым папасам вылежваюцца валуны, пакрытыя лішаямі сівага моху. Белыя чайкі лятаюць высока над стрэхамі хат, а над люстранай роўняддзю азёр планіруюць спрадвечныя сябры гэтых стрэх — буслы...

Я ўпершыню так далёка ад родных мясцін. І ты мне прабачыш, аміка, калі я раптам заплачу... Гэта — ад радасці, што ёсць на свеце мая пяшчотная, працавітая, мужная Беларусь!..

А ты ўяві цяпер — хоць на момант — воранёную сталь кінжальнага штыка перад грудзьмі тваёй старэнькай маці... Уяві галоўку твайго адзінага шчабетуна, якую нехта разбівае аб край твайго ж, яшчэ бацькоўскага, стала...

І ты зразумееш тады, як працавіты і лагодны чалавек ператвараецца ў чалавека страшнага, няўмольнага ў сваёй справядлівай суровасці.

Такіх людзей гісторыя назвала народнымі мсціўцамі, а нашу ціхую Беларусь — краінай класічнай партызанскай вайны.

Вораг ведае, што гэта значыць. І сёння старыя, недабітыя генералы Гітлера, начыненыя яшчэ кайзераўскай мярцвячынай, гавораць пра наш незразумелы для іх «фанатызм». Бачыш, аміка, яны нездаволены, ім выгадней было б іншае... Яны змаглі б пасля... ды і цяпер яшчэ могуць дапасаваць да любога параграфа любой міжнароднай умовы смерць нашых маці і нашых дзяцей — як стратэгічна неабходную, а нашу свяшчэнную помсту фашызму — як юрыдычна беспадстаўную...

Ёсць адна вёска ў нашым краі блакітных азёр. За гэтай вёскай узвышаецца гара — зрэзаны конус з вянком маладых бяроз на вяршыні. Адтуль відаць адразу пяць азёр. Там ты, аміка, успомніў бы роднае мора, там ты смяяўся б, гледзячы ў прывольную далячынь. З-пад тых бярозак відаць не толькі азёры, але і поле, і шэрыя вёскі, і стужкі дарог, і дзве бліскучыя струны чыгункі.

Вясной сорак чацвёртага, у адну з тых майскіх начэй, калі малым так добра спіцца ля адчыненага акна, а салаўіныя песні забіваюць шоргат партызанскіх ног, у тым месцы, дзе струны рэек успаўзлі на высокі насып,— пачуўся выбух!..

Адзін з бязлікіх выбухаў, якія мы прагна і стрымана бралі на ўлік, а вораг — аплочваў нервамі і крывёю...

На жаль, не толькі сваёй...

Уранні вёску над возерам акружылі карнікі ў чорных і шэра-зялёных мундзірах. Былі там не толькі немцы. На бліжэйшай станцыі іх было многа, аднак на гэты раз, для большай аперацыі, іх аказалася малавата. Гітлераўцы раздалі вінтоўкі рабочай камандзе,— тваім землякам, якіх яны нядаўна, пасля выхаду Італіі з вайны,ператварылі ў бяззбройных нявольнікаў. З яшчэ большай пагардай, цяпер падмацаванай нянавісцю і адчаем, такіх, як ты, аміка, называлі яны «фарфлюхтэр музыкер». Аднак з афіцэрамі вашымі, са сваімі нядаўнімі партнёрамі па будаўніцтву «новай Еўропы», яны дамаўляліся яшчэ ўсё хутка і дружна...

Слухай, аміка, як перад строем катаў плача на руках у сівай бабулі светлавалосы хлопчык!.. У адной белай кашульцы, з цёплымі ножкамі, заўчасна ўзняты з пасцелі каля адчыненага акна.

Слухай перадсмяротны гул над натоўпам безабаронных людзей, асуджаных на страшны адыход з жыцця!..

Слухай каманду: «Агонь!», на якую ўсе дваццаць вінтовак у руках тваіх суайчыннікаў адказалі маўчаннем!..

Слухай і невымоўную цішыню, якая хутка асядзе над яшчэ адной братняй магілай!..

Італьянцаў зноў абяззброілі. Яны паддаліся: не ведалі, што іх чакае. Загадалі ім стаць над заваленай цёплымі трупамі ямай. Яны паслухаліся: не верылі, што гэта можа стацца...

Цяпер над той магілай шумяць і іграюць у сонцы лісцём беларускія пальмы — бярозы; каля помніка з вечнага

каменя надазёрных палёў цвітуць нашы кветкі — прыгожыя ў сваёй сардэчнай сціпласці. А ў вёсках, якія, разам з пяццю азёрамі, відаць з высокай гары, простыя, шчырыя людзі гавораць пра тых безыменных Дваццаць, што не змаглі страляць — не захацелі цаной нявіннай крыві вяртацца нават сюды, у сваю непаўторна прыгожую краіну...

Спыні свой кацер, аміка! Стой, пакуль і вада супакоіцца! Ушануем іх памяць маўчаннем.

1958

НАДПІС НА ЗРУБЕ

1

Дзве рыбацкія вёскі, у якіх жывуць дзед Вячэра і ўнучак яго Міхась, разлучаны вялікай вадою. Дзедава вёска, Падвалока, стаіць на паўднёвым схіле доўгай касы, якая, урэзваючыся ў возера, падзяляе яго на дзве затокі. Нівішчы, у якіх амаль сем год таму назад нарадзіўся Міхась, відаць, калі глядзець з канца касы, на ўсходнім беразе — кіламетраў пяць па вадзе.

Яшчэ вельмі рана. Жнівеньскае сонца толькі-толькі збіраецца ўзыходзіць. Міхась недзе спіць у адрынцы на сене, да вушэй нацягнуўшы на сябе мамін бывалы кажушок. Пойдзем спачатку да дзеда, у Падвалоку.

Зямля тут благая, пясчаная, і вельмі мала яе: усяго, што на касе, па гектару, па два на хату. Падвалокаўцы спрадвеку жывуць з рыбы — і да савецкай улады, і цяпер, стаўшы лепшай брыгадай вялікага рыбгаса. Усё тут у іх рыбацкае: і назва вёскі пахне рыбаю, як невады-падвалокі, і возера пахне, і пясок, і хаты, і нажы, якімі краяць хлеб, і падушкі, якія даюцца гасцям на сена...

Дзедава хата стаіць усімі вокнамі на возера, да сонца. За гумном (а гумны тут, па ўраджаю, маленькія) на высокім узгорку тырчыць аброслы бур'янам нямецкі бліндаж, яшчэ з першай сусветнай вайны. З яго як на далоні відаць усё возера — водная прастора, што запаўняе амаль увесь абруч кругагляду. Пакуль жыла старая Вячэрыха, яна часта ўзыходзіла сцежачкай на гэты бліндаж і з-пад рукі выглядала свайго нястомнага Астапа. Пажыла яна, няма чаго грашыць, семдзесят сем гадоў. А вось ужо дзе-

сяць мінула, як дзед, трохі старэйшы за яе, жыве адзін. І толькі сёлета перастаў ён рыбачыць, адгрукаўшы на гэтай цяжкай працы не нейкія там трыццаць тры гады, як той, што злавіў залатую рыбку, а роўна семдзесят пяць. Многія рыбакі не памятаюць нават, калі гэта дзеда Вячэру празвалі «каралём вугроў» — найбольшым майстрам па лоўлі той дзівоснай рыбы, якая ў навальнічныя ночы выходзіць з глыбіняў на бляск маланкі і скача, як вужака, над хвалямі, якая выпаўзае па расе паласавацца маладым гарохам, а нераставаць ідзе ажно ў далёкае, цёплае мора... Цяпер ужо стары сам узбіраецца сяды-тады на тое ўзвышша, адкуль яго чакала калісьці Гануля, і глядзіць таксама з-пад рукі, але куды быстрэйшым вокам, на любую ваду, усю ласку і ўсе капрызы якой ён вывучыў не горш, чым натуру свае нябожчыцы, а дно азёрнае — лепш, чым падлогу роднай хаты.

Па даўняй звычцы і сёння адстаўны «кароль вугроў» падняўся на досвітку. Унучкі яшчэ спалі на шырокім ложку ў запеку — куды рука, куды нага. Нявестка ціха кешкалася над імі, пачынаючы апранацца. Накрыўшы кепкай нерасчасаную сівізну, дзед выйшаў з хаты, асцярожна рыпнуўшы дзвярыма. Збіваючы шэрымі калошынамі расу з зялёнага бульбоўніку, стаўляючы сухія, загарэлыя ступакі неяк крыва, нібы ён на ўсякі выпадак стараўся лепш трымацца за зямлю, стары падаўся па той самай сцежцы-баразёнцы ўгару, на той самы сямейны назіральны пункт. Ён спяшаўся; аднак, узышоўшы на дот, як быццам замёр, гледзячы туды, адкуль вось-вось павінна было паказацца сонца.

На ўсходзе, за ціхай затокай, за соснамі на далёкім узгорку якраз цяпер палыхнуў язык полымя... Не, гэта не здалося: ён усталяваўся, пачаў разрастацца, набіраць паўакруглую форму і, нарэшце, наліўшыся ў барвовы круг, зусім прыкметна адскочыў ад зямлі. І амаль адразу ўсунуўся знізу ў хмарку, што зацягнула ў тым месцы далягляд.

Высока-высока над дзедам паружавела лёгенькае воблака. Вузкая хмарка ўсё больш ды больш налівалася чырванню, а высокае воблака ўсё святлела, траціла ружовасць. Вогненны круг другім напорам прарэзаўся з хмаркі-смугі ўгару. Возера заззяла радасцю.

Нават адгэтуль, з бліндажа, стала відаць, як за вялізнаю ліпай, за скупымі і марнымі мэндлікамі жыта, за адцвітаючай грэчкай і алешнікам на беразе, у першых промнях новага дня пабліскваюць крыллі чаек. На поўдні, за большай затокай, выразна адлюстроўваецца ў вадзе высока падняты жоўтым абрывістым берагам сасняк. На поўначы, дзе вёска і рыбгас, уздоўж берага папоўз лёгкі туман... Можна падумаць, што стары акадэмік Васіль Раманавіч, дзедаў добры знаёмы, зноў запаліў на новай дачы грубку і зноў бурчыць на печніка, а дым, як і ўчора ўвечары, зноў не ідзе ўгару... На ўсход не вельмі зірнеш — сонца ўзяло сваё!

А над усёй гэтай прыгажосцю, у чыстым небе, трохі воддаль ад воблачка, ужо зусім неружовага, стаіць поўны месяц. Ён не свеціць — выпусціўшы наперад сонца, сам адступіўся, сціпла пабляк, а неўзабаве непрыкметна знікне...

Ды, гледзячы на ўсход, стары Вячэра не любуецца. Адтуль павінны паказацца лодкі. Брыгада яшчэ не вярнулася з першага сёлета ўлову сілявы. Зрэшты, брыгада — брыгадай, а патрэбен старому сын. Нават не столькі сын, як лодка... Пад казырком памятай кепкі, пад сівізною брывей напружана жмурацца вочы. Яны наглядзеліся за век і на яснае сонца, якога так шмат бывае на крынічна-празрыстай азёрнай вадзе, і на сцюдзёную чорную цемрадзь, калі вада і вецер — не разбярэшся: хто зверху, хто знізу! — здзекуюцца з упартасці чалавека. Ужо і стомленыя, але яшчэ ўсё па-рыбацку цярплівыя, быстрыя вочы старога знайшлі-такі ў вясёлым бляску залатой вады патрэбнае!

— Ідуць,— шапнуў стары.

Чатыры лодкі прыйшлі да берага амаль праз гадзіну.

Не толькі ўсе жанчыны ды дзяды, але і наймалодшае рыбацкае пакаленне — як гэта ні дзіўна каля вады, а ўсё ж такі чарнаногае — высыпала на вільготны, затупаны пясок.

Следам за людзьмі на сустрэчу сілявы выйшла з хат, гарышчаў і розных спецыяльных закаморкаў усё кашэчае насельніцтва Падвалокі.

Дарослыя ажыўлена гутарылі і пераклікаліся з лодкамі. Дзеці, падкасаўшы портачкі і прыпадняўшы падолікі, шумліва палезлі парэпанымі нагамі ў чысценькую і цёплую, нібы нагрэтую мамай, ваду. Каты́ — залежна ад узросту — то нецярпліва пахаджвалі, задраўшы хвасты, церліся каля гаспадарскіх ног і па-блазенску дакучліва вякалі, то стрымана, салідна аблізваліся, жмурачы лянівыя вочы.

Толькі адзін, найбольш бывалы і вопытны тыграў сваяк, вядомы на ўсю вёску валацуга і злодзей Цярэшка, сядзеў воддаль, на зялёным прыгорку, цікуючы і на ваду, і на сушу з аднолькавым скепсісам на вусатым мурле.

Чатыры вялікія чорныя лодкі адна за адной чырканулі насамі па пяску. Бабы, дзяды і дзеці з вясёлым гоманам рушылі да лодак, а рыбакі, больш скупа выказваючы свае пачуцці, панеслі насустрач ім карычневыя жмуты сетак, у кожнай з якіх ужо нежывым серабром стракацелі незлічоныя сотні сілявак. Пачалася марудная праца — вылузванне рыбы з вочак сеткі ў скрыні: для адпраўкі, калі пададзе рыбгасаўскі кацер.

Учора стары Вячэра, якому і на пенсіі не сядзіцца ў хаце, сам выбраў месца — найбольш надзейнае. Усе чатыры трыццаціметровыя палотнішчы сетак, непрыкметнаю сценкай апушчаны ў глыбіню на якарах і паплаўках, былі цяпер густа ўтыканы сілявай. Відаць, не адзін яе гуллівы або напалоханы шчупакамі касяк напароўся на нябачную капронавую смерць. Як заўсёды, старая сілява пазасядала

ў вочках жабрамі, а моладзь, падсіляўнікі — пупкамі. Кволая, тлустая, рыбка заснула даўно, толькі-толькі папаўшы ў біду, аднак і ў сетцы, і ў руках, і ў скрынках, што стаялі на пяску, прыемна пахла смачнай спакуслівай свежасцю.

— Ну, бацька, тоня, браце ты мой, выйшла — во!

Сын Вячэры Іван, высокі бялявы мужчына гадоў сарака, які толькі з гэтай зімы пачаў хадзіць за бацьку ў брыгадзірах, выцер рукі аб порткі і самавіта ўзяўся гарнуць цыгарку.

— Сёння пойдзеце туды, за Качан, на Мітрафаніху,— глыбока тоячы гордую радасць, паказаў дзед доўгай рукою на вадзяную бясконцую роўнядзь.— Ты, можа, у лодцы пакурыш, Іване? Паедзем.

— Куды?

— А што я ўчора казаў.

— Зноў ты пра тое!.. Ганначка!.. Не ламі яе! Ых, жабянё! Ты не ўмееш сама, дык на маму зірні!..

Поўненькая дзяўчынка з вялікімі светлымі вачыма, вельмі падобная на бацьку, тузалася з ужо абдзёртай і раздзёртай сілявінай, ніяк не могучы выцягнуць яе з вочка сеткі. Малады пярэсты і падчапісты кот, як быццам хочучы дапамагчы малой, з налёту ўчапіўся ў рыбку, ярасна мармычучы. Дзяўчынка крыкнула: «Апсік, здыхоцце ты», а бацька схапіў ката пад жывот, размахнуўся і шпурнуў яго ў ваду.

— Яшчэ і ён, ідры яго айн, цвай, драй!..

Гэта стала сігналам трывогі. Цярэшка — самы бывалы і найбольш скептычна настроены падвалоцкі тыграў сваяк — маланкай шугануў ад вады. За ім — усё кашэчае пагалоўе. Пакуль той пярэсты падчапісты небарака выбіраўся з вады, адчайна малоцячы лапкамі, усе яго аднапляменнікі ўжо аблізвалі вусы, з платоў і стрэх цікуючы на пакінуты рай.

А рагаталі нямногія: найбольш Ганначка ды іншыя дзеці. Малады Вячэра ўсміхнуўся, гледзячы на малых, і

пад гэтай усмешкай так і схавалася прычына яго сапраўднай злосці.

— Эх, бацька! І захацелася ж табе, браце ты мой!.. Ну што ж, пайду вазьму пілу і сякеру...

2

Паўднёвы бераг большай затокі, да якога накіраваліся стары з Іванам, пакрыты вечна жывым сасновым шумам.

Хораша тут, калі бывае час палюбавацца!..

Цяпер вось нізам сцелецца верас у румяным ранішнім святле, а над верасам — таксама ў сонцы — густа высяцца гонкія сосны. Добра ўзняць галаву, заглядзецца на іх шэра-зялёныя, са стальным адлівам, кучаравыя верхавіны на фоне цёплага блакіту і галубіных воблакаў. Сосны гамоняць. Нібы расказваюць чароўныя казкі маленства — адну за адной, нястомна і радасна, ціха і мудра, як гэта можа добрая, пагодлівая старасць. Возера сёння маўчыць. Каля нізкага берага, чыста пясчанага ці пабрыджанага рэдзенькай травой, ледзь чутна, раскошліва пахлёбвае хваля. Чайкі гуляюць над люстранай вадою, пікіруючы на спажыву, або садзяцца на вільготны, вылізаны прылівам пясок, толькі імі затупаны, пацярушаны іхнімі пёрцамі. Тут жа, выштурханая на бераг мноствам бурных прыбояў, парахнее, петрае на сонцы разбітая лодка. Па рыбацкаму звычаю лодкі пакідаюцца назаўсёды там, дзе іх засцігне апошняя бяда.

Далей на поўдзень — абрывісты бераг. Высокі, амаль з марскою галькай унізе, з мыльным намывам пены. Вада дні і ночы, гадамі падточвае жоўтыя пласты пяску, які абсоўваецца, здрадліва агольваючы карэнне самых смелых соснаў, што густа выйшлі тут на край абрыву. Яны — вялікія і меншыя — адчаянна чапляюцца за абрыў, а потым усё ж такі падаюць...

А наверсе па-ранейшаму патрэскваюць пад нагамі дробнае сучча і старыя хрусткія шышкі. Праглядваюць

мілымі вочкамі кветкі іван-ды-мар'я. Час ад часу ў вершняку перасвістваюцца каршуны, і ніяк не пасуе ім іхні свіст, зусім не маладзецкі і не грозны.

Вельмі прыемна бывае, калі ў гэтую дзіч з маляўнічай дарожкай, што пятляе паблізу ад берага, калі ў гэтую раскошную глухамань урэжацца раптам клін палавеючага духмянага жыта, што палавее, ці бульбы, якая цвіце. Знак, што і тут пахадзіла рука чалавека.

«Кароль вугроў» сядзіць на карме, стырнуючы малым вяслом, і пільна ўглядаецца ў недалёкі ўжо сасновы бераг, нібы нешта там выбірае. Падбародак старога, пакрыты невялікай густой шчэццю, больш чым калі задраны ўгару, амаль да самага носа. Ад гэтага заўсёды сціплы і прыемны выраз дзедавага твару здаецца цяпер не проста злосным, а нават драпежным.

Прычына гэтай злосці з лодкі яшчэ не відаць: яна вось-вось адкрыецца за павароткӑй... Але стары ўжо бачыць яе: у вачах яго з самай вясны стаіць густы, высокі Пярэймаўскі бор, пакалечаны падсочкай... Яшчэ адзін знак чалавечай рукі...

«Каб яна каторая і адсохла! Не дай божа, калі рука без галавы!..»

Так думае цяпер, як здаецца Івану, яго няўрымслівы стары.

А ў Івана ўжо злосць адышла. Ён паволі, зладжана, з прыроджанай рыбацкай зграбнасцю працуе вёсламі і ўсміхаецца час ад часу, гледзячы на надзьмутага бацьку. Праўда, есці Івану вельмі хочацца, але што ж ты зробіш: стары — як малы!.. Вясляр сядзіць задам да месца, куды яны плывуць, і з-за спіны стырнавога — то злева, то справа — усё яшчэ добра відаць яму родная Падвалока. Шэрыя стрэхі. Рэдкія дрэвы. Ліпа — нібы цёмная хмара за іхнім гумном. Лявей — даўно стары вятрак, ужо толькі з двума абшарпанымі крыламі, вельмі падобны на страказу. Паміж ліпай і ветраком барадаўкай тырчыць бліндаж. Лодкі і людзі на светлым беразе. Людзі ўжо разыхо-

дзяцца... Эх, ідры яго айн, цвай, драй! Добра было б цяпер расцягнуцца на свежым сене пад прахалоднай страхой гуменца! Нават каб Маня туды прынесла снедаць, га? Каб дзверы самі за ёй зачыніліся?..

Іван са старым былі ўжо зусім недалёка ад свайго месца. Ужо нават чуваць быў за ўсплёскамі вёслаў маркотны шум падсочаных пярэймаўскіх соснаў. А тут пачалося раптам нешта зусім нечаканае... Уся Падвалока паказалася Івану з-за спіны старога і паплыла, паплыла, паплыла ўправа...

— Куды ты вернеш, бацька?

— Куды трэба. Махай трохі лепш!..

Іван спачатку зазлаваў — зусім здзяцінеў стары! — а потым засмяяўся. Яны павярнулі дахаты... Ну што ж, пасля, як стары аддасца, даведаемся пра ўсе гэтыя яго выкрутасы. А тым часам як быццам нават запахла смажанай сілявай...

Выгібы хваль, разварушаных лодкай, пабліскваюць, адсвечваюць на пясчаным дне. Далей ад берага, на глыбіні чатырох-пяці метраў, відаць густая, высокая водарасць — нібы лес з-пад крыла самалёта. Спакваля пачынаецца «пáглыб» — заўсёды таямнічае сіне-шэрае бяздонне. Там недзе нячутна шугаюць за спажываю вялізныя, як бярвенні, ненажэрныя шчупакі. Шугаюць, гады, а ў падвалоку не хочуць!..

Калі лодка прыстала да апусцелага берага, каля сетак, развешаных па дручках, не пахаджалі ўжо нават і кантралёры-кáты.

Сілява смажыцца без усякага тлушчу. Можна нават, калі спяшаешся, і не чысціць яе, хопіць добра перамыць. Найлепш смажыць у печы, каб рыбу падрумяніла лёгкае полымя — з сухенькіх, як соль, сасновых паленняў.

Калі мужчыны зайшлі ў хату, Маня, якая праз акно ўбачыла, што яны набліжаюцца да берага, адразу і падала ім на стол вялікую, духмяную, гамаплівую скавараду. Іван накроіў тоўстымі лустамі свежага хлеба і нецярпліва

паклікаў бацьку з сяней. Стары, ужо значна ніжэй ад носа трымаючы свой падбародак, увайшоў у хату з бутэлькай жоўценькай пярцоўкі.

— Жыў адзін дзівак,— сказаў ён, ставячы на стол паўлітроўку,— які ўсё з усякім дурнем чаркай дзяліўся. Дай, Маня, шклянку. Ды і сама прысядзь.

Далонню ў донца — ён лёгка выбіў з бутэлькі кардонны корак, наліў першую чарку. Урачыста пажадаў сыну з нявесткай добрага здароўя. Паволі, смакуючы, выпіў.

— А потым? — спытаў Іван, з затоеным смехам гледзячы на амаль зусім распагоджаны бацькаў твар.

— А потым ён і тую порцыю, што раней падсоўваў усякаму, пачаў сам выпіваць. На добрае, сыне, здароўе!..

Смачна апёкшы рот і ўсё нутро пахучай, моцнай вадкасцю, Іван пачаў жаваць папоўніцы. Эх, і рыбка ж яна — сілява! Нават і костачкай не ўколешся!

— Я ж і кажу,— гаварыў стары, старанна дрыгаючы пакрытым сівой шчэццю падбародкам,— каб тая ручка адсохла, што галавы не слухае.

— Ты зноў пра падсочку?

— А што ж! Хіба ж гэта парадак? Увесь Пярэймаўскі бор падсочылі! Над самым возерам! Я яшчэ, шануючы вас, з голай с... бегаў, калі ён стаяў. Дзве вайны выстаяў, а цяпер вось знайшоўся дурань — на выруб яго!..

— Вы, тата, ешце,— ціха азвалася поўненькая, чарнабровая Маня.— Стаяў ён і будзе стаяць...

— Паваляць, дачушка! Год-два, і паваляць! На тое ж і падсочку зрабілі... А ты чаго выскаляешся?

Іван, адрагатаўшыся, спытаўся:

— Дык ты яго пашкадаваць хацеў? З пілою?

Стары загарэўся, нават руку з кавалкам хлеба задзёр.

— Гатовае, што на двары ляжыць, кожны дурань можа ўзяць! Ты мне не тыцкай гэтым паленам пад нос! Сам здароў, ведаю, што раблю!..

— Ну і пярцоўка... Яна ў сваёй хаце п'ецца лепш...

— А ты бо сціхні! — накінулася на Івана жонка.—

Еш ды ідзі, куды трэба! Я вам, тата, яшчэ вось... Знайшоў з каго выскаляцца!

Яна завінулася каля прыпека і падышла адтуль да стала з вялікай конаўкай чаю, заваранага на ліпавым цвеце. З той самай, як хмара, ліпы, што за гумном. Потым прынесла жоўты паліваны слоічак з мёдам і чыстую лыжку.

— А дзе ж гэта дзеці? — спытаўся дзед.

— Гэля пасе. А Ганначка памчалася недзе.

— А ты ім чаю давала?

— Няўжо ж.

— І Галі трэба было таксама. Яна нешта кашляла ноччу...

Канчаткова размораны ласкай ліпавага цвету і мёду, стары глядзеў на адзінага з жывых, наймалодшага, спраўнага і вясёлага сына, на ціхую, рабацяшчую маладзічку, ад якое ў хаце ніхто яшчэ не чуў ліхога слова. Глядзеў і сёрбаў памалу. Падумаў нават, што няблага было б цяпер прылегчы на часіну адпачыць... Але, дапіўшы з конаўкі салодкую цеплыню, ён нечакана стукнуў посудам па стале і ўстаў.

— Хадзем, тым часам, возьмем сваю! Пакліч каго-небудзь яшчэ — Храпуна ці Сцяпанавых хлопцаў...

3

Найпрыгажэйшы бывае чалавек тады, калі ён не ведае пра гэта, калі ён не бачыць самога сябе. На жаль, нават часцей за ўсё тады, калі яго не бачыць ніхто.

Старога Вячэру ў лодцы бачыла цяпер толькі пяцігадовая Ганначка. Поўненькая, светленькая, любіміца сям'і, яна круцілася, як сініца, на сярэдняй лаўцы, перад сваім дзядулем, глядзела на яго, зусім не думаючы, што любуецца, то сама шчабятала, то слухала, не бядуючы, што яшчэ няшмат разумее.

А дзед быў прыгожы.

Без шапкі, у шэрай, як ралля, расхрыстанай на сухіх, загарэлых грудзях кашулі. Упёршыся худымі і пругкімі, як смаляныя галіны, нагамі ў рабрыну вялікай лодкі, «кароль вугроў» паволі і няспынна разгойдваўся ўперад-назад, рытмічна ўзмахваючы цяжкімі вёсламі. З вельмі дакладнай і неабходнай для справы скупасцю заграбаў ён ціхую празрыстую ваду. Так лёгка і хораша, спраўна і спорна ідуць у пракосе сапраўдныя касцы. Белы маршчыністы лоб над загарэлымі скуламі шчодра акроплены потам. Сівыя валасы, хоць і прычасаныя перад ад'ездам у людзі, як толькі ён зняў кепку, зноў растрэсліся, прынялі свой звычайны, сціпла кучаравы беспарадак.

Прыгожая была гэта шэрая, вельмі жыццёвая, натуральная прастата, гэтая яшчэ ўсё не растрачаная сіла, якую і не высушылі, і не прыглушылі дзевяць дзесяткаў больш катаржных, чым радасных, гадоў. Прыгожы быў позірк светла-блакітных вачэй пад густымі, сівымі бровамі, вачэй адкрытых і чыстых, як само бясхмарнае неба, паўторанае ў крынічным люстры бяскрайняга возера. Прыгожы быў, урэшце, увесь гэты звычайны, будзённы малюнак: вялікая чорная лодка на вадзяной пустыні, у лодцы — шэры дзед і светленькая ўнучка, а за кармой, на буксіры,— доўгае сасновае бервяно і яшчэ даўжэйшы трохкутнік растрывожанай вады.

— ...І скавалі яны, унучачка, дзеда ланцугамі і пагналі ажно ў Вільню. І пачалі яны там, у нейкім сутарэнні, скабліць мяне бізунамі, ліць мне ў нос ваду з газай...

— А навошта?

— Каб балела, унучачка. «Ты, кажуць, камуніст праклятая, бязбожнік, бунтаўшчык!» Які я, кажу, камуніст? Увесь народ пакрыўджаны, усе нашы паберажане падняліся!.. Не хочам мы, каб вы ў нас возера пад казну адбіралі! «Мільч, кажуць, хаме! Мы ў цябе, кажуць, не толькі возера, мы ў цябе і здароўе можам адабраць!..» Але ж не адабралі, унучачка, хоць і я пабываў па тых самых Лукішках...

— А на якіх гэта лу-кішках?

— Смяешся, дурненькая. Гэта турма такая, куды паны замыкалі нашага брата.

— А навошта?

— Каб ён там гніў, унучачка. Каб ён супраць іх не ішоў. А як ты не пойдзеш? Бяда цябе сама падгоніць. Як той казаў: не для пана Езу́са, а для хлеба куса. Колькі людзей ішло за нашу мазольную праўду! І моладзь, і старыя. Нават і дзеўкі, і бабы. А ён мне кажа: «ты камуніст!..» І ў турму цябе. Каб дома, унучачка, сям'я твая слязьмі крывавымі аблівалася.

— А бабуля твая аблівалася?

Ганначка ведае толькі сваю бабулю — маміну маму, якая сяды-тады прыязджае да іх з тае вёскі, дзе зусім няма возера. Другая бабуля, пра якую ёй часта расказвае дзед,— істота амаль казачная, бо была яна даўно, і была, відаць, толькі дзедава.

— Аблівалася, унучачка, яшчэ як!

— А тата абліваўся?

— Хапала і яму. І яму, і цётцы Надзі, і тым тваім дзядзькам, што на вайне пагінулі. Тата твой быў тады ўжо сапраўдны работнік.

— А мама?

— Яна, унучачка, жыла тады яшчэ ў свае мамы, у Вераб'ях.

— А яна аблівалася?

— Не ведаю, колькі ёй там прыйшлося. Бо было яно, унучачка, так: каму — па каму, а каму — дык адразу два.

— Дзядуля?!

— Ну?

— А я вазьму цяпер ды з лодкі — скок!

— Я табе скокну, дурненькая! Скокнеш, дык і не выскачыш!

— І выскачу! Выскачу на палена, што лодка яго валачэ, а тады пабягу, пабягу, пабягу на палене!.. А потым па вадзе і далёка-далёка-далёка! Вунь туды, дзе лес, або

яшчэ далячэй — туды, дзе сонца. Залезу ў хмарку і — скок!

Дзед ужо не адказвае на гэта мілае, як жаўрукова ў небе, шчабятанне. Ён ціха, бязгучна рагоча, падняўшы вёслы, адкінуўшыся галавою назад. Вось тут і раскажы ёй!.. Людзі жылі, колькі страху, колькі бяды, колькі пакуты ўсякай было, а яно цяпер і слухаць не хоча. Як тую казку на печы: цікава — вочак не зводзіць, а не — не хачу. І няхай сабе! То ж дваццаць год прайшло з таго часу, як мы тут, беднякі, бунтаваліся...

Дзед і ўнучка маўчаць. І ўсё навокал маўчыць — і вада, і неба. Па дарозе з Нівішчаў у мястэчка — дзеду ўжо добра відаць — ідуць час ад часу машыны. То з сенам, то са снапамі, то пустыя. Аднак ідуць яны моўчкі. Не чуваць таксама і цокату жняяркі, якая вунь дзе, на жоўтым полі, махае крыллямі... І чайкі амаль зусім не лётаюць. І рыба ўжо не жыруе. Адзін толькі белы матыль ляціць насустрач лодцы. О, мінае! З Нівішчаў у Падвалоку. Малое, а не баіцца. Сядзеў бы недзе, дурань, на сваёй капусце! Нябось, намахаешся,— блізкі свет... Маўчыць, не аказваецца і блясна на доўга адпушчанай дарожцы, дошчачку якое дзед падлажыў пад сябе. Сяды-тады ён патузвае жылку, правярае, хоць і не вельмі верыцца, што ў такую глухату якінебудзь вар'ят схопіць. Няхай сабе цягнецца... Пры немцах адзін партызан расказваў, што ў іхняй Арлоўскай губерні, ідучы калісьці ў царкву, мужык браў з сабою аброць: мо трапіцца каняжына якая па дарозе, дык пад'едзем!..

Потым стары ўспамінае пра сваё ранішняе здарэнне. Спазніўся вось толькі дарма, выбраўся з дому ў свіныя галасы... Ён доўга маўчыць.

А Ганначка перагнулася тым часам цераз левы борт і плёхтаецца ручкамі ў вадзе.

— Сядзь, дурненькая. Не дай божа чаго, дык я не вельмі нырну за табою. Такі шчупак з мяне, што абое — на дно. Сядзь хараша, як сядзела.

Кажучы гэта, дзед не спыняецца думаць пра сваё. Думаць — мала, трэба і падзяліцца думкай з добрым чалавекам.

— Жыве другі,— пачаў ён,— і сам не ведае, на якім ён свеце. Такі лес, унучачка, што душа радуецца. Над самым возерам, сасна ў сасну! А тут узялі ды зрабілі падсочку!..

— А што гэта?

— Смалу пускаюць з сасны.

— А навошта?

— Лес гэты думаюць секчы. Крапівою б каторага, каб ты сесці паўгода не мог!.. Хто дзе ўздумае, як уздумае, так і кладзе гэты лес... Хадзіў я днямі ў раён. А па дарозе зайшоў да Васіля Раманавіча, таму што мы з ім, унучачка, часта любім пагаварыць. Вунь туды!..

Ён кіўнуў барадою ў той бок, дзе — над шасцю-сямю кіламетрамі гладкай вады — віднелася новая дача. Ганначка вельмі пільна паглядзела ў той бок і, нічога, апроч светлай плямкі ў сіне-зялёнай смузе лесу, не ўбачыўшы, сказала:

— У іх ёсць хлопчык Ігар.

— Ёсць, унучачка. Я ж табе пра яго гаварыў. І сам Васіль Раманавіч таксама чалавек харошы. Акадэмік. «Мы, кажа ён мне, дабяромся да іх, Астап Іванавіч, да такіх лесарубаў!..» Вось, думаю, такога б нам начальніка ў раён!.. А ўчора гэта, унучачка, іду я зноў каля дачы, заходжу, а той Васіль Раманавіч як не ехаў у Мінск, так і не едзе. Няўжо ж вы, кажу яму, чакаеце, пакуль замест Пярэймаўскага бору адны пеньчукі застануцца? А ён смяецца, седзячы ў цяньку, у такім, унучачка, крэсле, што ўсё гайдаецца сюды-туды. «Зробіцца, кажа, Астап Іванавіч. Не будзьце, кажа, пісімілістам». Хлопец ты, думаю я пра яго, таксама не маладзён — казаў, што шэсцьдзесят год,— але няўжо ж ты і праўда так ужо знябыўся ды здарожыўся? Само ж яно не зробіцца. Сабе ты, нябось, не чакаў, пакуль яно зробіцца само — кубаметраў са сто на

дачу спляжыў. Яшчэ і так лесу — гектараў са два — прыгарадзіў. Каб нават і па грыбок не выйсці з-за плота!..

Ганначка ўжо не перапытвае. Яна сядзіць зусім спакойна, глядзіць на дзеда і на ўсё зусім ціхенька... І дзед здагадваецца, у чым тут справа.

— Зараз, унучачка, даграбёмся. Каб не гэтая дзеравяка, дык мы б з табою... А во! Бачылі вы?..

Ён пусціў вёслы і выхапіў з-пад сябе дошчачку дарожкі.

— Ага! І добры, відаць! Ты толькі, унучачка, сядзі! А я яго... Каб яго бог памножыў!..

Стары стаяў у лодцы на ўвесь свой высокі рост і, з тварам па-маладому радасна напружаным, туга наматваў дарожку на дошчачку.

— Пахадзі! Пазухуй! Калі ўжо ты, дурніца, учапіўся ў такую пару, дык я цябе... Ага!..

Над вадой паказалася раскрытая ў смяртэльным жаху зяпа драпежніка...

Убачыўшы такія чалеснікі, такую браму, пераважная большасць спінінгістаў крычыць звычайна: «Кілаграмаў, брат, з дзесяць!» і перабольшваюць, вядома, разоў так у тры ці ў чатыры. Дзед Вячэра ўжо аж надта прывык да гэтай куплі на вока: ён памыляўся толькі на грамы. А ўсё ж і ён хваляваўся цяпер, як малады. Наструнены надзейнай жылкай шчупак, як аўсяны жарэбчык на кордзе, кызырыўся не вельмі доўга. Стары то папускаў яму, то зноў напінаў дарожку, а потым, адчуўшы момант, павалок без усякага лішняга спосабу. Прыгнуўшыся, ён узяў з-пад ног вялікі падсак, спрытна падвёў яго пад шчупака і папусціў дарожку. Насмерць перапалоханы дурань адчаянна, слепа нырнуў у вялікую сецістую торбу і вось ужо закалыхаўся ў ёй над паверхняй вады, вось ужо, вызвалены з падсака, пляснуўся на дно лодкі.

Стары ўчапіўся адной рукою ў яго бярвеністы хрыбет, другою моцным рыўком націснуў лыч уніз і адчуў, як усярэдзіне, у каркавіне шчупака хруснула косць.

Бліскучая, слізкая рыбіна пакінула пругка і ліхаманкава змяіцца ў руках, абмякла і лягла на чорнае, смаляное дніпічча. Зеленавата-залацістая, у белы гарошак.

— Два з палавінаю, ад сілы — два шэсцьсот! — выдыхнуў, зверху гледзячы на здабычу, стары.

Трохі напалоханая ўсёй гэтай валтузнёй, светленькая Ганначка ўжо смяялася, падскокваючы на лаўцы, успляскваючы поўнымі загарэлымі ручкамі:

— Міхасю! Дзядуля любенькі, Міхасю! І шчупака, і торбу з сілявай — усё!..

— Усё, унучачка, усё яму,— гаварыў яшчэ задыхана дзед, ужо беручыся за вёслы.

4

Сілява вельмі смачная і ў юшцы. І мудрыць доўга не трэба: перамыў яе ды ў чыгун, чым больш, тым будзе тлусцей ды смачней. Солі туды, пару бульбін, калі ёсць пад рукою, хацяб з адну цыбуліну. Вядома, калі б перцу ды лаўровага лісту — яшчэ лепш. А то ёсць у каторых мускатны арэх... Ат, сіраце — прыкіпіць у жываце! Не дай божа горшай бяды, як юшка без таго арэха ці без перцу...

На загуменні вёскі Нівішчы, на сухенькім пяску, крокаў са тры ад возера, каля альховага куста варушыцца, патрэсквае невялікае вогнішча. У бледным полымі стаіць трыножка, на якой — вялікі чыгун. Юшка толькі што пастаўлена. Дачка дзеда Вячэры, яшчэ не старая, рухавая ўдава Надзя, толькі што прыбегла са жніва зварыць абед майстрам, што робяць хату. Паставіўшы юшку, Надзя чысціць шчупака: «Рыба з рыбай... Ну што ж! Гэта ж не тое, што свая печ...»

З двара зусім добра чуваць, як там цюкаюць сякеры. Бацька недзе камандуе, дай яму бог здароўя. Гэта ж такое бервяно прывалок! І не спыталася нават, дзе ўзяў: у лесе ці дома? Нешта яно ляжалае... Відаць, сваё. Пад вокны, кажа, вельмі добра. Бо хату ж не новую рубяць,

а перасыпаюць старую. Пяць кубаметраў толькі і далі ў раёне. Начальнік малады яшчэ, але ўпарты. «З лесам,— кажа,— цётачка, цяпер у нас вялікі дыфіцыт. Будуйцеся з мясцовых матэрыялаў: з цэглы, з саману. Дык мы тады паможам вам і шыферу дастаць». Гаворыш ты, хлопча, можа, і добра, але дзе ж я тых мясцовых матэрыялаў вазьму, калі іх у нашым калгасе не робяць? Ды ці з маім ротам мышэй лавіць? Хай ужо як хлопцы падымуцца. Юрка вунь з сякерай на вугле сядзіць, як сапраўдны работнік. А Міхась... Яна ўзняла вочы ад шчупака і паглядзела на возера... Ад берага да глыбіні — ідзеш, ідзеш, ідзеш, ды і агоркне. Вось дзе хіба раскоша малым! Як качаняты, плешчуцца на мелізне. Вунь як крычаць! І Міхась там, і Ганначка...

Стары Вячэра падышоў амаль зусім нячутна. Калі Надзя азірнулася на шоргат босых ног, бацька, па звычаю свайму, без шапкі, стаяў ужо за яе спіною, з-пад рукі гледзячы туды, дзе шумелі малыя.

— Ён нас сустрэў вунь там! — паказаў рукою стары.

— Цэленькі дзень з вады не вылазіць,— з усмешкай дадала дачка.— А вас дык не мог дачакацца. Галовы ўсім папрабіваў: «дзед ды дзед!»...

— А яна гэта яшчэ ў лодцы суконачку з сябе, порточкі з сябе, а сама — плясь у ваду. Панавучваліся! І не пазнаеш цяпер, каторае тваё: усе голыя, усе трапечуцца, усе крычаць!..

— Вы, тата, прылеглі б дзе ды адпачылі. Зробяць і без вас. А я вось зараз...

Стары, нічога не адказаўшы, пайшоў у ваду. Нават не падкасаўшы сваіх шэрых картовых калашын.

Свежыя людзі — скажам, дачнікі, якія прыязджаюць на рыбгасаўскі бераг,— вельмі здзіўляюцца, што многа рыбакоў зусім не ўмее плаваць. Хто не ўмее, а хто нават не любіць. Саўка Сякач з Падвалокі і спаў бы, здаецца, у лодцы, а ўжо гадоў з дваццаць — сам хваліцца — не купаўся ў возеры. Няхай сабе дзівяцца, хто хоча. І стары

Вячэра, «кароль вугроў», таксама плавае, як калун. Аб гэтым страшна падумаць, калі бачыш, як ён спакойна стаіць у лодцы, выбіраючы пераметы, а лодку тую шыбае з хвалі на хвалю, як трэску!..

Каб лягчэй было згінаць натруджаны на зрубе крыж, стары спыніўся толькі тады, калі вада заняла яму па калені. Цяжка нагнуўся, зачэрпаў жылістымі зверху, карабымі з сярэдзіны рукамі чысценькай цёплай вады і з асалодай у ёй запырхаў. Яшчэ, яшчэ раз. Добра! Хацеў нават гукнуць на ўнукаў, але падумаў: «Няхай сабе! Ім цяпер не да дзеда...» І зноў пабрыў да берага.

— Жывуць каторыя,— пачаў ён, прысеўшы каля вогнішча,— жывуць ды глядзяць, каб толькі дзе-небудзь уварваць, адскубці, пацягнуць... Чужому не скажу, дачушка, бо брыдка... І я табе гэтае палена не сваё хацеў прывезці, а таксама крадзенае. Учора такое злосці набраўся за тую падсочку... Я гаварыў ужо табе. Ды і на Васіля Раманавіча, што марудзіць... Ужо з Іванам да самай Дзікай Бабы падплылі. Лесніку Буглацкаму, падумаў, залію тым часам вочы якою-небудзь пярцоўкай і — як камень у возера... Але ўсцярог мяне бог на старасці год. Не наеўся ты, кажа, Вячэра, дык і не наліжашся. Няхай стаіць тая сасна ды богу дзякуе, што я хацеў ды мне хацень не даў...

Подых дыму, чортведама адкуль і як разгарнуўшыся, жахнуўся па Надзіных вачах. Не выціраючы слязы, жанчына глядзела на бацьку, трымала за доўгую ручку скавараду і ніяк не магла прыдумаць, з чаго тут пачаць...

— Можа, тата, Івану гэта не падабаецца, што вы сваё гатовае з двара берацё? Івану ці Мані...

— Яно, вядома, дачушка, кожны дурань зможа гатовае ўзяць. Але ж я яшчэ ў сваёй хаце гаспадар. Каму не падабаецца, дык той і памаўчыць. Скажам, маё сонца ўжо нізенька, ужо я не магу, як раней, ноч апоўнач ці на вугра табе, ці на сіляву, ці на шчупака... Але ж і пенсія мая, мае пяцьсот рублёў, таксама на дарозе не валяюц-

ца!.. Ды нешта мы з табою, дачушка, не пра тое. Іван табе брат ці не брат? Двое ж вас толькі — меншых — і засталося ў мяне. А такой Мані, як наша, днём з агнём пашукаць...

Да тае слязы, што ад дыму, далучылася раптам яшчэ адна. Надзя ніжэй схілілася над скаварадою.

— Нічога, дачушка... Каб жа яна, бяда, ды толькі па лесе хадзіла! Тут не падменішся: дай, можа, я за цябе памру. Колькі ўжо раз я лёг бы тым часам!.. Маці твая, нябожчыца...

Ды тут іх вельмі дарослую, сумную гаворку абарваў дзіцячы смех і крык:

— Ура! Здавайся!

Гэта крычаў Міхась, а з ім, не менш ваяўніча, і Ганначка. Абое — голыя, мокрыя, укачаныя ў пясок.

Яны падкраліся з-за куста. Усё было зроблена вельмі ўдала. Спачатку яны паўзлі — зусім-зусім так, як Міхась бачыў нядаўна ў кіно. Потым беглі прыгнуўшыся. Потым зноў паўзлі... Ды толькі вось дзед зусім не спалохаўся. Ён сядзіць, абняўшы худымі рукамі мокрыя калені, і, закінуўшы галаву, рагоча.

— Дзед! Ну, дзед! Ну, годзе!

— Годзе, унучак, годзе. Не буду.

— Ты на вайне быў?

— Хай яна спрахне — быў.

— Я ведаю! Ты быў і на японскай, і на мікалаеўскай, ты і з панамі за возера ваяваў!.. За тую вайну ў цябе Георгіеўскі крыж, а за гэтую — толькі партызанскі медаль. Бо ты ўжо быў стары і толькі так памагаў партызанам!..

— Годзе ўжо, ты! Завучыў, як малітву! — памкнулася перапыніць яго маці.

— А Ганначка кажа, што як мы падкрадземся ды крыкнем, дык дзед спалохаецца... А ты...

— І не казала! І не казала! — смяялася, намагаючыся закрыць яму рот, дзяўчынка.

— А я ёй кажу...

— Ды годзе ўжо ты, смала! — крыкнула маці.— Дзе ж ваша вопратка?

— Там!

— Ваяка! Раскрычаўся тут, галапупец! І з дзеўкай яшчэ стаіць. А ну, бягом апранацца! Будзем палуднаваць.

Апошняе было сказана не толькі без усякай злосці, а нават з нейкай шматабяцаючай суровай пяшчотнасцю. Голыя, вынеставаныя сонцам і вадой, рыбацкія анёлачкі хоць без крылаў, ды лётам ірвануліся з месца, паспешна пабеглі па светлым і пухкім гарачым пяску.

— Дзяўчынка, няўрокам кажучы, як бурбалка! — засмяяўся ўдагон стары.— І Міхась удалы хлопец. Ёршык чысты, дый годзе! Радасць табе адна — і малы, і старэйшы. Спраўныя хлопцы, дачушка, а ты...

Неўзабаве ёршык і бурбалка, адзін у чорных кароценькіх штоніках, а другая ў светлай суконачцы, ішлі абапал старога па дарожцы з берага да зруба, і вельмі ж хацелася ім узяць свайго дзядулю за рукі. Аднак абедзве яны былі занятыя: дзед нёс перад сабою вялікі чорны і гарачы чыгун з юшкай, абгарнуўшы яго анучай. Мама хацела ўзяць чыгун сама, але дзед ёй не даў. І вось яна ідзе ззаду за ім і нясе толькі скавараду і місу з кавалкамі ўсмажанага шчупака.

— Дзед! — забягае наперад Міхась.

— Ну, што?

— А ты тое палена падняў бы?

— Якое?

— Ну, тое, што ты прывалок!

— А-а, тое. Відаць, падняў бы. Каб толькі вытрубіў усю гэтую юшку ды мо яшчэ каб умяў усяго шчупака. Ну, ды хлеба тым часам бохан, як добрае кола.

— А мы купаліся, і хлопцы кажуць, што ты не падняў бы.

— Ат, нічога яны не ведаюць.

— Глобышаў Лёнька, дык той не ведаў нават, за што ты называешся «кароль вугроў»!..

— Вось, бачыш! Які, унучак, кароль, такая і слава.

Каля зруба, пад бэзам, яны абедалі: дзед, мама, іхні Юрка, два чужыя дзядзькі, што наняліся перасыпаць іхнюю хату, і Ганначка з Міхасём. Малыя сядзелі, вядома, абапал дзеда. Пасля мама зноў пайшла ў поле, а тыя дзядзькі, Юрка і дзед «прылеглі трохі адпачыць». Трохі, трохі... А самі ўжо і паснулі, ужо і храпуць!..

Міхась задумаўся, стоячы перад сваёй госцяй пасярод пустога, залітага сонцам двара, закіданага трэскамі і пацярушанага саломай са старой страхі. На вішні яны ўжо сёння былі двойчы. Яблыню трэслі таксама. Ажно не елася цяпер ад аскомы. Купацца, можа, пасля. На гасцінец ісці — неахвота. У поле, назіркам за мамай,— дарма, бо прагоніць назад...

— Давай у «класы» пагуляем! — сказала Ганначка.

Яны разграблі салому і трэскі, нарысавалі кіёчкам «класы». Паскакалі трохі на аднойназе, а потым Міхась сказаў, што больш не хоча.

— Я пайду хутка ў школу,— паведаміў ён навіну, якую ўжо і Ганначка чула не раз.— Мне яшчэ два месяцы не хапае да сямі год, але настаўнік кажа: нічога. І я ўжо ўмею пісаць.

— Ну, напішы што-небудзь. Як наша Гэля.

— Якраз, вельмі твая Гэля напіша!..

Чым напісаць — Міхась ведаў. У старэйшага цеслі, дзядзькі Антося, які храпе вунь паміж дзедам і Юркам, ёсць за халявай чорны плоскі аловак. Ён вельмі вялікі і называецца сталярскім. Доўга не думаючы і не раячыся з Ганначкай, Міхась на пальчыках падкраўся да дзядзькавай нагі і асцярожненька, нават падпёршы языком шчаку, выцягнуў той сталярскі аловак. «На сценах пішуць толькі такімі. Напішам — і зноў яго дзядзьку ў халяву. А напісаць найлепш вось тут».

Сасновае бервяно, якое дзед уранні прыцягнуў, было ўжо хараша аплазавана, узята ў вуглы і называлася цяпер «падаконнем». Яно легла ў сцяну якраз на вышыні

Міхасёвага лба. Забыўшыся, што дзядзькаў аловак не хімічны, хлопчык паслініў яго і ўзяўся за работу. Пакуль ён мазольна, зноў падпёршы шчаку языком, выводзіў адну за адной сем літар, з якіх складаліся два яго запаветныя словы, Ганначка глядзела на Міхасёву руку і на таямнічае пятлянне тоўстага алоўка, як зачараваная. За сёмай літарай стала кропка. Каб напісаць яе, Міхась апошні раз паслініў сталярскі аловак і выкруціў гэтую кропку ямачкай у не зусім яшчэ зацвярдзелай смаліста-духмянай драўніне.

— О! — сказаў ён голасам пераможцы.

— А што гэта?

— Вось і не ведаеш!

— Мі-хась-ка, што-о?

Чарнявы, загарэлы ёршык, унук старога «караля вугроў», горда і радасна прачытаў:

— Мой дзед.

1958

ТУГА

1

Андрэю

Калі праўду сказаць, дык і тут было часам нядрэнна.

Перш за ўсё, тут было вельмі многа вады, і яна называлася мора. Глядзіш з самага берага, седзячы на пяску, глядзіш з высокага абрыву, са сцежкі ў шорсткай траве — а яно ўсё бясконца мора ды мора!..

Пясок гарачы, і мама сцеле для Юркі шырокі, калматы ручнік. Горача вельмі і зверху, бо сонца тут пячэ ўвесь дзень.

Тата знайшоў чатыры кіёчкі, прыносіць іх сюды, утыкае ў пясок і зверху нацягвае прасціну, якая тады называецца тэнт.

Спачатку Юрка баяўся мора і не лез у яго. Ён то ляжаў пад тэнтам, то ішоў на самы бераг і шпурляў у мора каменьчыкі. А іх тут таксама вельмі многа. І яны называюцца галька. У тое, другое лета, калі Юрка з мамай і татам жылі ў лесе над рэчкай, каменьчыкаў было куды менш. Там іх тата збіраў для Юркі і ўсё знаходзіў мала. А цяпер — кідай, кідай, ажно рука забаліць!.. І так — то пад тэнтам ляжы, то гальку кідай. І сёння, і ўчора, і ўжо даўно, даўно!.. І тата смяяўся:

— Эх ты, курыца! Трэці дзень на курорце, а ўсё сядзіш ды глядзіш.

Ды вось тата ўзяў Юрку на рукі, занёс у мора і, колькі малы ні прасіўся, паставіў яго ў ваду па саменькія грудзі. Юрка яшчэ ўсё то крычаў, то дрыжаў, то пачынаў смяяцца, а вада як плюхне на яго — і ў рот, і ў вочы, і на валасы!.. Ды такая ж салёная, страшная!..

Ну, так было раней, калі Юрка баяўся мора. А цяпер ужо мама баіцца, каб ён не лез. І аднаму купацца Юрку не даюць,— і тады, калі ціха, і тады, калі на бераг коціцца з шумам адна за адною вада, якая ў той час называецца хваля.

— Сёння, сынок, хваля вялікая, ты купацца не будзеш. Ты — харошы, і ты не будзеш нават прасіцца.

Праўда, харошым тут быць вельмі сумна, але ж і з мамай трэба дружыць. Тату добра — ён купаецца і тады, калі тая хваля аж надта шуміць і хвошча па беразе, нават тады, калі мама і яго — такога вялікага! — просіць, каб не купаўся.

У той дзень Юрка прыдумаў нештачка вельмі вясёлае. Ён браў сваё блакітнае вядро з намаляваным на баку вялізным жоўтым яблыкам і ішоў да самага берага. Берага, зрэшты, цяпер не было. Хваля за хваляй так шумна і так злосна каціліся на гальку і пясок, што бераг усё ўцякаў — быў то бліжэй, то далёка... Хваля адкоціцца, і толькі пена, як з мыла, усмоктваецца ў гальку і пясок. А ты бяжыш следам за берагам, каб чарпануць вады. І толькі ты сагнешся — хваля зноў як плясне, і бераг твой пабег, пабег, а ты ўжо стаіш у вадзе. І ты з вады ўцякай, бо хваля другая таксама — як плясне!.. Мама ўсё яшчэ баіцца, а то і крычыць нешта, хоць што яна крычыць — не чутно, бо відаць толькі, як яе рот раскрываецца. Затое тата не крычыць. Ён нават так сядзіць ды так павернецца бокам, што нібы цябе і не бачыць... У гэтым іменна ўвесь смак гульні. Юрка падкрадаўся да таты з вядзерцам вады ды знячэўку на спіну як плюх-не! — тата ажно падскочыць і закрычыць. Як жа гэта прыемна Юрку і як жа тут нарагочашся! І можна яшчэ і яшчэ раз, бо тата будзе кожны раз так сядзець, што нібыта ён нічога і не бачыць...

Вось і ўсё, што вясёлае.

Праўда, было аднойчы вельмі весела ў кіно.

Першы раз, калі Юрку ўзялі туды, ён спачатку глядзеў, потым драмаў, а тады і зусім заснуў у таты на кале-

нях. І мама сказала, што лепш ужо яна сама не пойдзе ў кіно, але ж і дзіцяці марнаваць не будзе. Але і назаўтра пайшла, бо карціна, казалі, вельмі ж цікавая.

Кіно тут не такое, як у іх, у Мінску, а проста на двары. Цёця ўпушчае туды праз брамку. І за брамкай лаўкі стаяць, навокал высокі плот, а столі няма. На сцяне расцягнута палатно, якое і тут называецца экран. Дзе левая ручка — там плот і дрэвы, а дзе правая ручка — там плот і, пад абрывам, мора. Яно так далёка ўнізе, што адгэтуль монават і не чутно, як шуміць. Толькі месяц высока над морам, а на моры доўгая, бліскучая дарожка. Пакуль пачнецца кіно, навокал сакочуць конікі, якія тут называюцца цыкады. А ўжо калі залапоча рухавік, калі на экране пакажуцца людзі і зайграе музыка — тады чуваць толькі кіно. Але яно зусім не вясёлае, бо гэта ж не Бураціна і не Беласнежка, а толькі ўсё для вялікіх. Усё нешта гавораць, гавораць... І сумна.

Ды вось раз на экране паказаўся сабака... Вялікі, вялікі! І чорны. І ён як загаўкае!.. А тады за плотам, з таго боку, дзе пад абрывам мора,— таксама нешта як загаўкае!.. Ужо не з экрана, а нейкі жывы сабака, што, відаць, сядзеў дагэтуль ціхенька ды глядзеў кіно. І ўсе дзядзі і цёці зарагаталі. І Юрка так рагатаў, і так хацелася пра гэта гаварыць, што мама ажно зазлавала...

І Юрку ўжо не бяруць у кіно. Кладуць яго спаць, а самі ідуць. І ён калі адразу засне, а калі дык ляжыць і думае.

Сёння, напрыклад, думае.

2

У слоўніку трохгадовага чалавека слова «туга» пакуль што не значылася. Аднак душу яго — хоць неназваная яшчэ і неўсвядомленая — яна ўжо наведвала.

Адчуванне гэтае, лепш сказаць — цэлы комплекс воб-

Да стар. 350

разаў і звязаных з імі пачуццяў пачаўся ад брэху — таго, з экрана і на экран.

Здаравенны, чорны кіно-сабака і той, з-за плота, яшчэ невядомы, брэхам сваім напомнілі Юрку далёкага, добрага друга, ад якога хлопчык спачатку доўга ехаў машынай, а потым высока-высока ляцеў самалётам...

Юрка забраўся ажно сюды, дзе мора, а Шарык застаўся там, у цёцінай вёсцы, на ланцугу.

Цёці Верын сабака быў вельмі добры, але нецікавы і нават смешны з выгляду: пярэсты, палавіна галавы белая, палавіна чорная наўскасяк, як быццам ён завязаў нейкай лапінай падбітае вока і ўсё падвільвае хвастом ад сораму. І зусім не кругленькі, хоць і называецца Шарык.

Можа, каб Юрка баяўся яго, як ён баяўся спачатку мора, дык самі б яны і не пасябравалі. Але ж Юрка не вельмі баіцца! Ён не баяўся яшчэ і ў тое другое лета, калі яны жылі ў лесе над рэчкай і калі там было многа-многа індыкоў, а ён аднойчы сам зайшоў да іх, у загарадзь, і ўсё крычаў, як паравоз, каб яны балбаталі... І Шарыка ён не пабаяўся, а назаўтра пасля таго, як да цёці прыехаў, сам падышоў да цюцькі і пагладзіў.

Цюцька ляжаў у будцы, палажыўшы сваю пярэстую галаву на парожак, і ціха пазіраў на двор, дзе быў якраз поўны парадак.

Калі маленькі чалавек, што спаў і еў сёння ў іхняй хаце, павёў рукою па яго лабаціне, Шарык заплюшчыў вочы і ціха зашастаў хвастом па саломе.

А быў ён, Шарык, не з ціхіх. Брахаў вельмі многа і вельмі ахвотна, то злосна, то весела несучы службу, на думку самога — зусім неабходную ў гаспадарцы.

Брахаў ён нават на жоўтага, карнавухага ката Базыля, абы той трапіў яму на вока. Хоць Базыль і сам быў не лайдак які-небудзь, а сур'ёзны работнік, стары ўжо і, можа, больш за Шарыка паважаны ў хаце,— ён добра ловіць мышэй і вось ужо адзінаццаць год мармыча казкі цёцінай Іры, з якой яны, цёця Вера казала, і нарадзіліся ў адну

зіму. Так што Базыль не вельмі баяўся Шарыкавага брэху, хоць, само сабою, блізка каля будкі не хадзіў.

Найбольш і наймацней брахаў Шарык тады, калі Іра выганяла з хлява свінню і трое парасят, каб удваіх з Юркам гнаць іх на пасту.

А трэба сказаць, што цёці Верына Ірачка вельмі вясёлая, і Юрка любіць яе. Яна і гуляе з ім, і свіней яны разам пасуць, і казкі яму вечарамі расказвае. У Іры балела вока, і цяпер яна носіць акуляры, як старая бабка. І ўсё бегае, шмыгае ды смяецца. А сама малая ды худзенькая. Дык Юркаў тата выдумаў, што яна — мыш на пенсіі.

— Ты, мыш на пенсіі, што ты ўсё толькі маўчыш ды гыкаеш? Ну, скажы: ма-ма, та-та, ка-ры-та... А што, і не ўмееш гаварыць! Смяешся толькі: гы ды гы.

У адказ Ірачка не толькі рабіла сваё «гы», але і смяялася ціхім ды такім жа смяшлівым смехам, што ты глядзіш на яе дый сам засмяешся.

Маўчала Ірачка толькі з вялікімі. А так яна вельмі паддобра ездзіла верхам на іхняй свінні. Разбяжыцца, падскочыць, крыкне «эп!», перавесіцца жыватом, перакіне нагу і сядзе. «А ну,— крычыць,— садзіся, Юрка, на прычэп!..» Вялізная белая свіння, якая — мама пяці падсвінкаў і называецца Каруля, бяжыць, трасе вушамі, рохкае — аж за брамку, на вуліцу. За ёю следам — парсючкі і Юрка.

А Шарык ажно ланцуг са сцяны вырывае — так ірвецца і брэша ім наўздагон.

Мілы, харошы цюцька! І лапа твая, відаць, яшчэ не паправілася...

Захварэлі Шарык з Юркам у адзін дзень. Але Юрка паправіўся першы. Калі цёця Вера сказала, што сёння ўжо можна ісці гуляць, ён узяў з шафкі ў кухні лустачку хлеба і пабег у будку. Бо нехта дрэнны кіем ці каменем перабіў іхняму Шарыку пярэднюю правую лапу. І Шарык ужо не гаўкаў, як раней, а толькі хныкаў, гледзячы на госця, і ціха, памалу шастаў хвастом па саломе. А Юрка

ўжо не тузаў яго аберуч за вушы і не абнімаў, не ціснуў за шыю, а ціха залез у будку і таксама лёг. І лапы хворай не чапаў, нават пагладзіць яе баяўся.

— Еш хлеб,— гаварыў ён.— Еш. Ён смачны.

І цюцька, хоць не галодны, узяў у зубы лустачку і не па-свойму, не прагна, як раней, а проста ветліва пачаў жартаваць...

Таксама, як той брэх з-за плота напомніў Юрку Шарыка, лустачка хлеба прывяла, адкрыла ў памяці другі малюнак.

Старая Шутка, цёці Верына авечка з крывым, смешна сагнутым рогам...

Трэба сказаць таксама, што ў цёці Веры ўсе працавалі. Цёця і дома рабіла, і ў поле хадзіла штодня. Іра і свіней пасвіла, і двор падмятала, і мыла падлогу, і Юрку карміла, калі яны толькі ўдваіх былі дома. Шарык гаўкаў і днём і ноччу, пільнуючы хату і сад. А кот Базыль лавіў мышэй, толькі зрэдку лежачы на «кашэчай гары». Так цёця Вера называла іх вялікую, заўсёды цёплую печ.

Працаваў і Юрка. З цёцяй Верай ён хадзіў часамі «ў калгас» — лён палоць, сушыць сена, куды яны ездзілі з другімі цёцямі на грузавой машыне. З Ірай ён пасвіў свіней.

Але галоўнай Юркавай работай лічылася ў хаце адно — заганяць увечары авец.

Калі яны, авечкі з усёй вёскі, узняўшы пыл, бэкаючы, вярталіся з пашы, трэба было паспець адчыніць брамку, выбегчы на вуліцу, адлучыць ад чарады свае і загнаць іх у двор. Гэта, зрэшты, было няцяжка. Шутка ішла дахаты сама, ведучы за сабою сям'ю: барана Шмэрку, авечачку Дусю і маленькіх, яшчэ безыменных блізнят. Апроч таго, што яна была авечая мама і сама пазнавала свой двор, старая Шутка ведала яшчэ і тое, што Юрка сустрэне яе не так сабе. Як змоўшчыкі, яны амаль штовечара заходзілі з ім за вугал хаты, ён даставаў з кішэні лустачку хлеба, моцна трымаў яе ў працягнутай руцэ, а авечка адкусвала

і старанна, ціха жавала, ах як пацешна варушачы чорнай, наздратай і казытлівай, калі дакранешся, мызачкай!..

У Шуткі дык малая мызачка, а вось у Кветкі, цёцінай каровы,— вялікая, халаднавата-вільготная пыса...

Бо мы забыліся сказаць пра яшчэ адну Юркаву з цёцяй работу,— яны штовечара разам даілі карову.

Пакуль цёця Вера, прысеўшы на маленькім зэдліку, даіла сваю бакастую ды вымістую Кветку, пакуль малако ўсё дзюрчала ў даёнку, Юрка стаяў перад каровай і то правай, то левай ручкай гладзіў яе па пысе. А Кветка то ўсё жавала сваю жвайку, то пакідала жаваць і ўздыхала, і з вялікіх ноздраў яе на Юркаву руку цёпла дыхаў шырокі, ласкавы струмень паветра. Ручка міжвольна ўздрыгвала, і хлопец ціхенька, удзячна смяяўся.

Мілая, добрая Кветка!..

Кот Базыль быў гарушчы, ён еў што папала, не перабіраючы, хлеб — хлеб, бульба — бульба... Аднак і ён любіў пагрэць сваю старасць тым цёплым Кветчыным малаком, што называецца — сырадой. Базыль хлябтаў са свайго чарапка пад лаваю, а Юрка і Ірачка сядзелі за сталом. І сырадой з хлебам быў такі смачны! Яны яго пілі ды закусвалі папоўніцы, і над губою то ў аднаго, то ў другога рабіліся белыя вусы. І гэта было так смешна! Над цёці Верыным сталом гарэла ў вялікім белым шары электрычная лямпа. Акно было адчынена, і на шырокім падаконніку маленькі радыёрэпрадуктар так весела граў, што ажно сам падскакваў. Ажно лісце за акном, на яблыні, варушылася!.. А цёця Вера казала:

— Ну, я яшчэ падлію. Колькі ж ты з'еў — менш за ката.

І Юрка еў «больш за ўсіх» — поўную шклянку і яшчэ амаль поўную шклянку, і цэлую лусту, як Шутка!..

А пасля яны з Ірай лажыліся спаць. Бралі з сабою Базыля, і ён ім мармытаў сваю казку — адну і тую ж, аднак такую цікавую, цёплую, сонную... Але адразу ім не спалася, і яны рабілі свой «схованы домік» — накрываліся пра-

сціной з галавою і там ужо або шапталіся, або хіхікалі. Пакуль цёця Вера не скажа:

— Ну, спаць, рагатуны. А то людзі ўсю ноч разбяруць. Чуеце, вунь як ціха?..

І праўда, ціха было. Толькі чуваць, як у трэцяй за імі хаце,— а Юрка ведае: гэта ў Ласёвага Ванькі,— яшчэ ўсё гаворыць радыё. Або яшчэ, вясною, як толькі Юрка прыехаў сюды, жабы кумкалі на балоце, за цёці Верынай капустай. Часамі загудзе на вёсцы ці на дарозе машына. І гэтак хочацца крыкнуць, што гэта — дзядзі Алёшава, таго, што Юрка з ім ездзіў на сенажаць!.. Часамі з клуба на тым канцы вёскі доўга чуваць былі песні і музыка. А то гудзеў у полі трактар, блізка ці недзе далей. І конікі ўсё сакаталі. Ды часам Шарык гаўкне на некага ці на нешта, ці так сабе, прабягаючы ціхенька вакол хаты...

Любы сон неўзаметку залазіў у іхні з Ірачкай «схованы домік».

«А лапка яго, відаць, ужо не баліць»,— думае Юрка, адзін у далёкім-далёкім пакоі. Там, каля мора, куды трэба высока, высока ляцець самалётам.

Але нарэшце ён засынае.

3

І сон прыходзіць з вясёлымі, поўнымі сонца і шчасця карцінамі.

Вось яны едуць у цёці Верыну вёску. Тата сядзіць за рулём, побач з ім мама, а на каленях у мамы — Юрка. І ён глядзіць ды глядзіць у акно. Але ўжо змяркаецца, і тата ўключыў фары. Як гэта добра! Спачатку мігціць калоссе абапал вузкай дарогі, а тады пачынаецца грэбля і паша, дзе ўжо нікога няма: ні дзяцей, ні свіней, ні гусей... А потым з мосціка нешта белае — як шыбане! — і пабегла, пабегла да гумнаў...

— Ага, твой Базыль,— кажа тата.

І Юрка крычыць:

— Гэта ён сустракаў мяне! Ён сустракаў!..

І вось яны павярнулі нарэшце ў вуліцу, вось ужо цёціна хата, і брамка, і яблыні. Вось ужо Юрка бяжыць туды,— сам, адзін, без машыны, і таты, і мамы! — бяжыць і бачыць, што цёця Вера ідзе і смяецца, што Ірачка бяжыць і таксама смяецца... Гэта ён, гэта Базыль наказаў!..

— Я прыехаў! Я зноў прыехаў да вас! — крычыць Юрка. І ён смяецца і плача ад радасці...

Тата і мама яшчэ ўсё не прыйшлі з кіно. Ніхто не бачыў, як Юрка прачнуўся, шчасліва заплаканы. Але і сам ён яшчэ не вярнуўся ў свой белы, пусты пакой, з цыкадамі за адкрытым акном,— ён толькі паплямкаў губамі, падкурчыў ножкі і зноў паляцеў у краіну духмяных рамонкаў, сасновых сцен ды бясконцай і цёплай, басанож абтупанай зеляніны...

У цёці Верыным хляве жывуць сабе карова Кветка, старая Шутка са сваёй сям'ёй і свіння Каруля з падсвінкамі.

Думаеце, што гэта і ўсё?

А другая палавіна хлява называецца адрынай. Там ляжыць сена і салома. Там, уверсе, пад лацінамі, гнёзды ластавак. І ластавяняткі ўсё пішчаць, а іхнія мамы і таты носяць ім мошак. А часамі там, недзе ў куточку, знясецца курыца і тады ўжо на ўвесь свет кудахкае.

І ўсё?

Ого!.. Юрка таксама думаў спачатку, што ўсё.

А тут з-пад цёці Верынай адрынкі на траву выйшла — глядзіце! — вожыкава мама, а за ёю тры маленькія важаняткі. Па вялікім для іх, па сапраўдным рамонкавым лесе яны — адно за адным, а мама спераду — прабіраюцца да жоўценькага збаночнага чарапка, у якім — малако. І малако такое смачнае, такое сырадоістае, што ў Юркі ажно язык засвярбеў. Зараз во, зараз будзеце хлябтаць!..

А Юрка — паглядзіць.

— Ну, ну, хутчэй! Хутчэй! — нагінаецца ён над імі, падышоўшы зусім блізенька.

І вожычыха скручваецца клубком. А за ёю скручваюцца клубочкамі і малыя.

«Ну што ж, я пачакаю»,— думае Юрка і лажыцца ў цёплым ад сонца, духмяным рамонку.

Падпёр шчочкі загарэлымі кулачкамі і маўчыць, чакае.

Ах, як добра, што Шарык дрэмле ў будцы і нічога не бачыць! А то пачаў бы брахаць і напалохаў бы вожыкаў. Добра, што і Базыля тут няма, а то ён выхлебтаў бы малако. Добра, што і нікога пакуль што няма, што так ціхенька, светла. Яны вось-вось раскрыюцца. Важаняткава мама расшчэпіць трохі свой вельмі калючы клубок, цікне праз шчыліну і ўбачыць, што гэта толькі хлопчык Юрка ляжыць. А ён жа хоча толькі паглядзець...

«Ідзіце, ідзіце,— думае Юрка,— не бойцеся, тут жа нікога няма...»

Ды раптам чуецца Іраччын голас:

— Юрка-а! Ідзі свіней пагонім! Юрачка-а!..

Ён хоча адмахнуцца ад яе, але нешта дужае-дужае, цёплае-цёплае абнімае яго, і — ніяк не махнеш. Ён хоча крыкнуць: «Ну цябе, гані адна!», ён намагаецца, і крык ягоны вылятае з вуснаў ужо не там...

Гэта мама яго абнімае, гаворачы:

— Юра, Юрачка, уставай! Што ж гэта сёння ты так заспаўся?

А ён крычыць:

— Сама гані сваіх свіней! Сама!..

— Сама пагоніць! — смяецца мама.— Глядзі — разышоўся...

І Юрка прачынаецца канчаткова.

— Трэба снедаць ісці, сынок. Усе ўжо даўно пайшлі. А мы з табой спазняемся.

Памытага, адзетага, але яшчэ ўсё надзьмутага Юрку за ручку вядуць у сталовую.

Там з яго бесцырымонна здымаюць цюбецейку, садзяць за стол і пачынаюць карміць.

Цёця Паліна Іванаўна, якая называецца сястра-гаспа-

дыня, спачатку то ідзе, то спыняецца каля другіх сталоў, а потым падыходзіць і да іх.

— Добрай ранічкі,— кажа яна.— Ну, і чаго ж мы такія сумненькія? Як жа мы спалі? У гэтым заездзе, разумееце, амаль зусім няма дзяцей. Вось толькі ваш ды прафесара Маркава, Аляксандра Паўлавіча, Вова. Ды Вовачка, разумееце, прыхварэў ангінкай і пакуль што на пасцельным рэжыме. А так бы яны гулялі разам. Вовачка таксама, як і Юра, вельмі прыстойны хлопчык...

Цёця сястра-гаспадыня і сама вельмі прыстойная. У чысценькім, хрумсткім халаце, поўная, ходзіць салідна, нібы плыве, і гаворыць ласкава, роўненька.

І ўсё тут вельмі прыстойна — пальмы ў кадках, сталы пад беласнежнымі накрухмаленымі абрусамі, дзядзі і цёці, што вітаюцца па пяць разоў на дзень. І мама не крычыць на Юрку, як дома, а толькі ўсё шэпча ціхенька, прыстойна:

— Еш! Божа мой, еш ты!..

І ў тую раніцу ўсе тут, вядома, вельмі здзівіліся, калі такі мілы ды ціхі хлопчык, седзячы з мамай і татам, раптам крыкнуў на ўсю сталовую:

— Я тут ждохну ў вас! Я хачу да цёці Веры!

1961

АПОЎНАЧЫ

За дваццаць пасляваенных гадоў я гэты хутар бачыў і вясной, і ўлетку, і ўвосені...

Вясной — калі трава асцярожненькай зелянінай пацягне даўно не араныя ўзгоркі, стракатыя ад сумных валуноў і рэдкіх кусцікаў ядлоўцу; калі ў лагчыне перад старою хатай зацвітуць вішні, а шматок зямлі развярушыцца шэрай свежасцю — на грады нейкія і трохі бульбы.

Улетку — калі бліжэй да гасцінца, па якім я іду або еду, амаль крынічна цурчыць сабе звілістая рачулка, супроць плыні якое трымаецца мужны мясцовы пячкур; калі дарогу пешаходу ці машыне перабягае, свідруючы пыл, па-інтэлігенцку сыценькі і па-хлапечы легкадумны суслік; калі я, не ўпершыню гледзячы на гэтыя запусцелыя, выпражаныя сонцам узгоркі, такія недарэчныя ў нашай, наогул хлебнай, мясцовасці, не ўпершыню чамусьці ўспамінаю палесцінскія пейзажы Паленава. Без Хрыста, без людзей, толькі з дзікай, спякотнай сумотай прыроды.

Увосені — калі на кірмашных вазах, зусім як быццам неасуджана, спакойна і сыта парохкваюць сальныя парсюкі, а ў кошыках дробнымі кветкамі чырванеюць грабеньчыкі курыных навабранцаў-пеўнікаў; калі наш любы свет наскрозь прапахне антонаўкай, а маладзенькая, стрункая рабіна каля сцежкі стаіць, цнатліва абцяжараная першымі, румянымі ад шчасця гронкамі.

Толькі зімой, у белай, лютай бездані, я памятаю яго, гэты хутар, з вайны. Нібыта я яго больш ніколі не ба-

чыў — ні з саней, ні з машыны, ні з рыплівай заснежанай сцежкі.

Не [redacted] дзён вайны памятаю, а з начэй, яшчэ больш дакладна — з адной завірушнай поўначы...

Цяпер толькі адзін гэты ўпарты небарака ліпіць у лагчыне паміж узгоркамі, якім, на добры лад, найлепш было б зноў, як даўней, парасці сасоннікам. Усе іншыя хутары спакваля вярнуліся ў свой родны гарадок, адкуль іх калісьці, з цясноты вуліц ды завулкаў, выпрасілі каморнікі буржуазнай Польшчы.

У вайну ў гарадку былі нямецкі зондэрфюрэр і беларускі бургамістр, прыезджыя жандары і мясцовыя паліцаі. Апорны пункт фашызму, своеасаблівы маленькі гарнізон. Пад канец акупацыі, як гэта рабілася ў такіх гарнізонах, рэшце мужчын гітлераўцы, не пытаючы згоды, выдалі зброю і назвалі іх самааховай. З адборных катарэзнікаў-паліцаяў арганізаваны быў карны эскадрон. На вышках, што тырчалі над дратамі ды бункерамі гарнізона, стаялі вартавыя з кулямётамі. Бліжэйшыя хутары былі, такім чынам, заўсёды на вачах ва ўлады, у арбіце амаль прыцэльнага агню.

Па-рознаму мы, партызаны, любілі іх, гэтыя хутары...

На адным з іх трох нашых хлопцаў, што асталіся перадняваць у знаёмага, хтосьці выдаў. Яны адстрэльваліся і згарэлі разам з гумном. А хутаранца з сям'ёю чамусьці не расстралялі, а толькі вывезлі ў Нямеччыну, адкуль ён, дарэчы, і не вярнуўся...

На другім хутары мяне з таварышам карміла неяк ноччу — небагата, але цёпла — ціхая, спрацаваная жанчына. Маці іншых дзяцей (у хаце былі яе муж, дарослая дачка і сын-падлетак), яна, вядома, і баялася за іх, і нас шкадавала — і самым звычайным, і самым святым шкадаваннем, якога мы бачылі многа ад нашых людзей.

На трэцім хутары, ледзь не найбліжэйшым да гарнізона, у нас быў сувязны. Такі сабе, з выгляду малапрыкметны, дзядзька Журавель, якому якраз больш пасавала

быць незаможным хутаранцам, чым мешчанінам, бо тым і ў гэтым гарадку, згодна з нейкай дурной местачковай традыцыяй, належыцца лічыць вясковых хамамі. Дзядзькавы вока і вуха служылі нам штосьці з паўгода, а потым ён раз не з'явіўся на ўмоўленае месца, другі раз, трэці... І мы паехалі праверыць.

Ноч выбралі на гэта адпаведную, калі, як кажуць, добры гаспадар і сабаку на двор не выжане. Завея пачала пашкрэбваць ды пасвістваць звечара.

Пры конях, якіх мы паставілі ў зацішку за гумном, застаўся Ермакоў. Туды Журавель паслаў свайго сына, падкінуць «беднай скацінцы» сена. Самога дзядзьку Коля Шчэрба затрымаў для гутаркі ў сенцах. А я зайшоў у хату.

Я быў усё-такі прастуджаны, у чым зусім упэўніўся ў дарозе. Цяжкая галава гула, то горача рабілася, то холадна. Сёння мне, дурню, не ехаць было, а выпіць чаго ды прапацець пад кажухом...

Вокны былі знадворку, для цяпла, пазавешваныя саламянымі матамі. У хаце душна. Гаспадыня, мы ведалі гэта з даўніх скаргаў Жураўля, была нямоглая; яна ляжала на печы і толькі час ад часу шамацела за комінам — ці ад нямогласці сваёй, ці ў непакоі. Цьмяная, нібы таксама спалоханая, лямпа прымасцілася на століку каля шырокага нікеляванага ложка. На ложку, амаль прыціснуўшыся бокам да сцяны, ляжала чарнявая маладзічка, да самага рота накрыўшыся чырвонай ватняй коўдрай. Адгэтуль, з другое падушкі, устаў нядаўна, па зусім нечаканай трывозе, гаспадарскі сын.

Дзве думкі прамільгнулі ў маёй галаве, калі я першы раз зірнуў на гэты ложак. Адна — маладая, раўнівая — пра гэтых, што тут сабе папоцемку туляцца ды шэпчуцца ў цяпле, пакуль на свеце сцюжа і вайна; другая думка, прыкрая,— пра ложак: відаць, гэта нікель двухспальны, такі шыкарны ў беднай цясноце, з пасагу; відаць, яго тата нявесткі — мы ведалі ўжо, што яна з гарадка,— прыдбалі пасля ліквідацыі гета...

Я стаяў сярод хаты, даволі зблізку глядзеў на маладзічку, трохі любаваўся ёю, нават і праз грыпознае ачмурэнне, што бачачы, а што ўяўляючы, і ўжо ненавідзеў яе зусім непатрэбны, хоць, зрэшты, і зразумелы мне страх.

Яна не проста была высока, да самага рота, накрыта коўдрай, але за край яе, абапал пухкіх лялечных шчок, трымалася аберуч. Рукі («аголеныя, точаныя, цёплыя»,— падумаў я) былі схаваныя, а наверсе — толькі сціснутыя пальчыкі, двойчы па чатыры, з нейкім дзіцячым і непрыемным адчаем трымалі адзіны ратунак — пасажную коўдру.

— Што ж вы такая бледная? Чаго?

Яна прыкметна сабралася з духам, каўтнула сліну і ціха, яшчэ не плачучы, спыталася:

— А куды павялі майго мужа?

Сюды, у такое блізкае суседства з гарнізонам, наш брат заглядваў вельмі рэдка. Можна думаць, што я быў першы партызан, якога ўбачыла гэтае дзяўчо, што прыйшло на хутар, як мы даведаліся сёння, тры тыдні таму назад. Там, дзе яна жыла раней, гітлераўцы для многіх мяшчан,— якіх, як і ўсю Заходнюю Беларусь, дваццаты век прызвычаіў да частых зменаў улады,— былі проста немцамі, яшчэ раз новымі панамі, страшнымі для «вастачнікаў», для «жыдкоў» і для тых, хто не слухаўся. А такія цяпер, пасля расправы з камуністамі і савецкім актывам, каго ўдалося злавіць, пасля масавага знішчэння яўрэяў, жылі далёка, у вёсках, або паўцякалі ў лясы. Для гэтай, відаць, вясёлай балбатункі і скакухі паліцаі былі не здраднікамі радзімы і нікчэмнымі паслугачамі ворага, не забойцамі і падпальшчыкамі, а перш за ўсё хлопцамі, кавалерамі, што ўвіхаліся ў клубе і каля яе.

І раптам тут, за нейкі кіламетр ад таго клуба,— партызан!..

Зрэшты, у тым асяроддзі, дзе яна вырастала на дзеўку, пра нас не гаварылася «партызаны». Я не быў для яе адным з тых, каго па радыё, якое мы слухалі з Масквы,

і ў газетах, якія нам прывозілі самалёты з Вялікай зямлі, ужо на ўвесь свет называлі народнымі мсціўцамі. Не лічыла яна мяне і салдатам шматмільённай, не толькі савецкай, але і міжнароднай арміі змагароў з найбольшай бядой чалавецтва — фашызмам. Я быў для яе... мала, што проста вясковы хам, але ж і бандыт, адзін з тых «сталінскіх бандытаў», пра якіх яна чула і, магчыма, чытала неверагодную процьму жахаў і агідніасцей...

І вось я, бандыт, стаю над ёю і ўжо, відаць, як ёй здаецца, гатовы... добра, калі толькі насмяяцца, а то дык потым і замардаваць... А мужа павялі!.. Куды?..

— Не бойцеся, ён зараз прыйдзе... Чуеце, вось ён ідзе.

Мне і самому стала як быццам прыемна, што ён нарэшце ўвайшоў з двара. Разгублены, не вельмі ўпэўнены, што зноў апынецца пад коўдрай...

— Вашы прасілі, таварыш, каб вы ўжо ішлі...

Я развітаўся і выйшаў з хаты не столькі злосны, як пакрыўджаны. Так, у маім абурэнні балюча ныла перш за ўсё крыўда. Можа я трохі раскіс ад прастуды? Ды не, не тое!.. Я ж быў таксама малады, ненамнога старэйшы за таго... ледзь не «з душком» са страху мужа; я не адседжваўся, як ён, пад цёплым крылом гарнізона, мне было чым ганарыцца, і мне было горка, што на нас, на мяне... Ды ну іх к чорту! «Крывыя вочы крыва бачаць».

Крыўду і злосць прарвала лаянкай толькі тады, як мы ад'ехаліся ў завірушны змрок і Шчэрба расказаў, што Журавель наш на прамілы бог адпрошваецца, каб не быць сувязным. Нявесткі, кажа, баіцца: «У хаце, хлопцы, чужы чалавек». Можа і праўда здрэйфіў, а можа проста віляе — нейтральным быць захацелася, чыстым, як гаварылі, і для нямецкіх і для савецкіх...

Хто ездзіў верхам у завіруху, ды яшчэ ноччу, калі ні конь, ні сам дарогі не бачыш, той ведае, што гэта за смак. Ты прыўзняты над зямлёй, а тысяча тысяч вятроў, адзін за адным, з невычарпальным запасам з'едлівай ве-

сялосці пранізваюць цябе, безабароннага, наскрозь. І зноў, і зноў, і бясконца наскрозь!.. У твар сячэ, калені аж звіняць. А мала табе гэтага, мала яшчэ і прастуды, дык на і паганы настрой.

Хутарскою дарогай нам трэба было выбрацца на гасцінец, значна правей ад гарадка, каб па гасцінцы праскочыць да вёскі Мокрае, а там ужо дахаты павярнуць, у лес. Дарогі, уласна кажучы, не было, была замеценая, злосна раскудзеленая чыстаполіца. Чэрці дзяругамі б'юцца. Ды Шчэрбаў конь знаходзіў нейк дарогу. Коля прабіраўся першы, я за ім, а ззаду Ермакоў. Трымаліся адзін за адным, бліжэй, чым звычайна, і, як заўсёды ў дарозе, маўчалі. Сёння нават і думаць холадна.

Я думаў пра адно. Гэта ўжо і не думка была, не жаданне такое, а нейкая фата-маргана, прывід цяпла, утульнасці,— гарачага ў нутро і з галавою пад кажух! — у што я верыў, не верыў, зноў нібы верыў... Але яно вяло мяне, і, абапёршыся на каня, на двух таварышаў, я ехаў, плыў наперад, у сцюжу і шолам.

Конь мой наткнуўся на пярэдняга. Я тарганўў яго повадам улева і, параўняўшыся са Шчэрбам, наблізіўся тварам да яго твару, нібы заглянуў, каб убачыць, чаго ён хоча.

— Ну, як ты? — гукнуў мне Коля, нібы з-пад падушкі.

— Хранова,— адказаў я з тэлеграфнай скупасцю, прыкрыўшы рот ад ветру.

— Га-ла-ма-ла-ба-ла! — зноў гукнуў ён.

— Што? Не чуваць ні...

— Хутар кажу. Во, направа!..

Я зразумеў: да Мокрага яшчэ далёка, трэба зайсці сюды.

Праўда, нам і Журавель намякаў — перакусіць, ды там не захацелася: і не настрой быў, і не рассядацца ж пад самым бокам у паліцаяў. Ды і прасіў ён... Іменна — толькі намякаў.

Так мы заехалі тады на гэты, цяпер ужо самотны, хутар у лагчыне.

Цяпер — самотны... Тады ж, калі мы пад'язджалі да яго, ён быў адзін ва ўсім свеце. Як астравок, да якога мы падплылі, каб узабрацца нарэшце на коўзкі абрывісты бераг, адчуць нарэшце зямлю пад нагамі, уздыхнуць, азірнуцца, падумаць, што ж далей...

Так думаў я. Хлопцам проста пагрэцца хацелася, перакусіць. Ну і мяне, вядома, ім было шкада.

Хоць я не настолькі раскіс. Злезшы з каня, я першы падышоў да цёмнага акна і пастукаў у шыбу.

Ні гуку, ні шолаху.

Можа, я не чую?

Пастукаў зноў. Тут і Шчэрба мне дапамог, скалануўшы ўсю раму сваім кулачышчам.

— Ідзе! — гукнуў ён, нахіліўшыся да мяне. Гукнуў замоцна, бо тут, ад ветру, было зацішней.

Мы жылі ў сваім часе, думкі пра ветлівасць-няветлівасць вось так калаціць сярод ночы ў чужое акно — не было. Мы былі нават злосныя і мелі права на гэтую злосць. Можа, таксама адлежваецца тут які-небудзь цёпленькі, непалоханы муж або нейтральны, чысценькі свёкар... Падумаеш, парушылі яго спакой!.. Яшчэ і прыкідваецца, капцюх, што не чуе.

Я стаяў першы ад дзвярэй, чуў ужо, што за імі нехта шоргае рукой па дошках, шукаючы заскак. Я трымаў перад сабой... ды не, не аўтамат, а ліхтарык, яшчэ не ўключаны.

Заскак нарэшце лузгануў, ляснула клямка, і дзверы адчыніліся.

Ліхтарык засвяціў.

У гэтым моманце я прадбачыў, бо мне, па настроі, найбольш адпаведна было прадбачыць ужо не заспаны, ужо спалоханы твар хутаранца, які вось і аддасць тым часам сваю даніну, свой вялікі ўклад ва ўсенароднае змаганне — адпусціць нам на нейкія паўгадзіны хатняга

цяпла, чаго-небудзь пад'есці і, аднаму, чым-небудзь палячыцца. Прабачце, што мы палюбуемся вамі вось так, па-віднаму!..

Але ў святле ліхтарыка стаяла за парогам белая, у адной кашулі, дзяўчынка гадоў дзесяці. Ударанaя святлом, яна закрылася левай рукой, прылажыўшы яе запясцем да лба, і з-пад рукі глядзела, міргала на нас.

— Хто яшчэ ў хаце?

— Я і Толік. Мама да цёткі Ганны пайшла, бо яна хворая.

— Чаму не адчыняла?.. Бацька дзе?

Дзяўчынка адняла з ілба левую руку, адкрыла ўвесь твар, а правай, з дзіўнай на гэты ўзрост — не тое, каб ад бабулі завучанай, але старэчай неяк самахоць,— з найбольшай, можа апошняй у жыцці сур'ёзнасцю перахрысцілася на ўвесь мах:

— Ваймяца і сына і святога духа, амінь. Дзядзечкі, дальбог жа не чула. А таты ў нас даўно няма. Яшчэ з польскай вайны.

Гэта было так страшна... не, так незвычайна і нечакана, і гэта так распранула мяне, што я... ледзь не ўсхліпнуў.

— Ты зачыняйся. Ну! Бяжы на печ. Да Толіка.

Ліхтарык згас.

Дзверы зачыніліся. Зноў лузгануў нарэзамі заскак.

Мы моўчкі селі і паехалі.

... Ужо неаднойчы за дваццаць гадоў мне можна было б збочыць з гасцінца на гэты хутар — зірнуць, што вырасла з яе, той маленькай жанчыны. Няўжо гэта яна, стаўшы жонкай ды гаспадыняй, так укаранілася тут, што аніяк не хоча выбрацца ці ў гарадок, ці ў Мокрае? А можа, хтосьці даўно ўжо звёз яе, настаўніцу ці доктарку, у далёкі замуж — далёкі па-сучаснаму, не ў трэцюю вёску, а за тры тысячы кіламетраў...

Я мог бы, вядома, зайсці, паглядзець, а то і ўспомніць разам.

Ды не зайшоў.

І не зайду.

Бо не хачу.

Няхай яна стаіць у маёй памяці такою, як была,— у белай лютай бездані, у яркім крузе святла, у кароткай кужэльнай кашульцы...

Толькі няхай не баіцца нас, тых, што і ў завею не спім з-за яе, дзеля такіх, як яна.

Я не паспеў ёй гэта сказаць: дзіцяці было холадна.

1966

ГУРТАВОЕ

Каля нашай вёскі, там, дзе цяпер проста крайні ад загумення куток вялікай калгаснай пашы, калісьці быў лужок. Са сваёй асобнай назвай, са сваёй маленькай гісторыяй, якая штогод папаўнялася новымі фактамі.

Гэта бывала звычайна ў другой палавіне жніўня.

Харошая па́ра. Адкалываліся ды адрыпелі на калдобінах духмяныя вазы мурагу, жыта, ячменю, лёну. Безліч мядзведжых ахапкаў казытлівага сена і ладных — добра, калі нялёгкіх! — снапоў падняты ды пакладзены на воз, пасля на торп, у халадок і зацішак гумна. На полі застаўся толькі авёс — у мэндліках або сям-там, дзе на́дзелень, яшчэ няскошаны. Грэчка, лубін, канюшынная атава, насенная канюшына, бульба, што пачынае ўжо добра жаўцець і смачна, дамавіта пахне. Пара адноснай сытасці, першахлебнай ды бульбянай, укропна-агурочнай, яблычнай. Нейкая паўза, кароткі адпачын перад імгліцай задумліва-ласкавых вераснёўскіх раніц, перад мудрай і сумнаватай паэзіяй свежай раллі, радасным россыпам новага насення, журботна-сонечнай паэзіяй залатога лісця і амаль па-жаночы пяшчотных дотыкаў ціхага, светлага, лёгкага павуціння...

Тады, у дні перадыху на стыку лета і восені, наша вёска, сказаў бы, раптам успамінала пра той лужок за крайнімі гумнамі, які, як быццам забыты, чакаў свае чаргі. За тыдні касавіцы і жніва, раз'яднаная, расцярушаная па бліжэйшых і далёкіх надзелах лугоў і палявой распалосіцы, вёска збіралася каля таго лужка. Адны мужчыны

ды зрэдку цётка ці маладзіца з той хаты, дзе часова або надоўга не было каму выйсці па гаспадарскую справу. Бясформенны абшар лужка дзялілі спачатку палосамі ўдоўж, потым тое, што заставалася, палоскамі ўпоперак, і заўсёды яшчэ заставаўся трохкутнік паміж полем і выганам, кавалак, які ўжо нельга было падзяліць і які называўся, мусіць, вельмі здаўна, Гуртавое.

Дзялілі лужок найчасцей у нядзелю пад вечар. А назаўтра ўранку выбягалі сюды, адзін перад адным, як найраней. Яшчэ і тычак добра не відно, граніцу цяжка адбрысці, яшчэ і косіш нібы навобмацак. І спех такі — не столькі ад жадання ўхапіць гэтую жменю сена, пакуль стаіць пагода, як ад жадання пакрасавацца перад суседзямі спраўнасцю.

Гуртавое касілі пасля абеду, калі ўжо на падоўжных ды папярэчных палосах жанчыны пачыналі зграбаць у валкі, а то, хто гарачэйшы, і капіць сяк-так падсушаную траву. І касіць гэты шматок хвашчу, які, дарэчы, елі толькі коні, пачыналі не адразу ды не так сабе, а пасля штогадовага традыцыйнага веча.

Косы ўтыкалі канцамі касільнаў у мяккую пакошу, а самі адыходзіліся трохі і залягалі або рассядаліся на сушэйшым, падгрэбеным узмежку.

Трэба сказаць, што збіралася сюды, касіць лужок, а потым дзяліць Гуртавое, не ўся наша вёска.

Нядаўна мне давялося паглядзець у бібліятэцы польска-французскі атлас з другой палавіны XVIII стагоддзя і з прыемнасцю знайсці на карце Навагрудскага ваяводства сваё Загора,— Sagora, як яно значыцца там у французскай транскрыпцыі. Трэба думаць, што вёска стаяла сабе і задоўга да таго атласа, што назву сваю яна вядзе здалёк, здаўна, упарта і самавіта не згаджаючыся стаць ні «Zagòrzem», якім яна бывала, ні «Загор'ем», якім цяпер значыцца афіцыйна. Яшчэ адно: у старым «Геаграфічным слоўніку Каралеўства Польскага і іншых славянскіх краін», у пераліку мноства вёсак з такою ж

няхітраю назвай, ёсць паведамленне, што наша Загора сто год таму назад мела трыццаць сем каміноў, мясцовасць вакол яго была таксама бязлесная, а землі ўзгоркаватыя, пшанічныя.

Рэшта гісторыі — у вясковых паданнях.

Адно адчувае пасляваеннае пакаленне загорцаў,— тыя студэнты, салдаты, настаўнікі, інжынеры, урачы, якія, пад'язджаючы ў наш час да роднай, больш чым на сотню хат вялікай вёскі на ўсходнім схіле гары, бачаць шыфер і бляху, светлыя вокны ў садах, белыя сцены школы, клуба, сельмага, спраўныя будынкі брыгаднай фермы наводшыбе.

Другое адчуваю я, калі за ўсім гэтым, ужо звычайным, бачу і тое, што было,— суцэльную саламяную шэрасць значна меншай, непараўнана бяднейшай і цёмнай заходнебеларускай вёскі, што ўжо не будзе такою, якой была, якой яна, як часамі здавалася, будзе заўсёды...

Зрэшты, і тое, што жыло ў памяці нашых бацькоў і дзядоў, што мы пачулі ад іх, як казку, здавалася ім калісьці беспрасветным ды бясконцым.

Па тых паданнях, па той няпісанай гісторыі наша малое ў гады прыгону Загора належала ажно пяці панам. Хто з іх быў лепшы, хто горшы — уся гэтая разнавіднасць няволі і здзеку пайшла ў нябыт. Да дзён майго юнацтва, за сем дзесяткаў год ад ліквідацыі паншчыны, дайшлі толькі назвы «схедаў»[1], частак вёскі — па некалькі хат — ад колішняй прыналежнасці да памешчыкаў: «свідзінскія», «судзёўскія», «гнаінскія», «лісіцкія», «ёдчыны». Відаць, памыляюся нават у назвах, бо і тады ўжо гэта было мне, майму пакаленню зусім нецікава. Тады ўжо вёска дзялілася толькі на дзве часткі: вышэйшая палавіна, што размясцілася на гары — «нагорскія», а наша, у даліне — «ёдчыны». Яшчэ ўсё як на ўспамін пра нейкага, ледзь не міфічнага, пана Ёдку.

---

[1] Scheda — спадчына *(польск.)*.

Гуртавое належала «ёдчыным». Аднак, пакуль ішла падрыхтоўка да веча, пакуль тое веча цягнулася, тут збіралася многа людзей з усёй вёскі. Той вёў кабылу на пашу — падышоў сюды з аброццю. Другі ішоў па кабылу — таксама спыніўся, а потым прысеў. Хто з поля, хто з вёскі падышлі на гоман і засталіся, як на цікавым, вельмі нячастым відовішчы — на хвілінку — да самай касьбы.

— Дык што мы будзем, мужчыны, рабіць з Гуртавым?

Пытанне гэтае, здаўна і штогоду, ставіў звычайна хто-небудзь са старэйшых гаспадароў. Не дамаўляючыся пра чаргу, не забягаючы наперад, але ж з прыкметнай ахвотай і амаль з дзяржаўнай важнасцю.

Адказвалі яму, як і заўсёды, тое самае, як быццам у гэтай справе не было ўжо вопыту, пэўнага стандарту вырашэння. Зноў выстаўляліся на суд, даўно вядомыя, тры варыянты:

1. Разбіць на палосы і скасіць ды прыбраць кожны сваё.

2. Прадаць траву і купіць пажарную бочку.

3. Скасіць, зграбці, скапіць гуртам і ў копах, па жэрабю, падзяліць.

Пачынаючы з пастушковага ўзросту, больш за дзесяць разоў я быў на гэтым вечы назіральнікам і слухачом, без права голасу. Спачатку па малалецтву, а потым, хоць і грабец і, нарэшце, касец, пры двух старэйшых братах — не гаспадар.

Зрэшты, так мне было зусім добра. Да гэтага ў мяне, гадоў ужо з пятнаццаці, былі свае адносіны...

Штогадовыя веча помняцца мне перш за ўсё як вясёлы перабрэх. На розныя тэмы — ад найбліжэйшага, штодзённага аж да самага грэхападзення Адама і Евы, пра якое, як і пра шмат чаго іншага, расказваў — у сваім варыянце — вядомы на ўвесь наш свет рыбак, паляўнічы, гультай, канавал, бабнік, байдун і песеннік Самусь. Дарэчы, з «нагорскіх», незацікаўленых, але заўсёды, помніцца, прысутны.

Сяды-тады тэматыка набірала класавай вастрыні:

«З горла лезе, мацъ тваю перамаць, а на чужое ўсё роўна гонішся!..»

«Ты каміны не лічы, ты лічы дзесяціны: колькі іх на чый комін прыходзіцца!..»

«Пачакай, пачакай, ці не скончыцца ваша царства, ці не паглядзім мы, як ты тады заквохчаш!..»

Сварыліся, выгаворвалі адзін аднаму сабранае за цэлы год нездавальненне і варажнечу, у пошуках аргументаў залазячы і ў папярэднія, нават, далёкія гады. У якасці халоднае вады на галовы гарачых ішло што-небудзь такое:

«Ды што вы, хлопцы, як бабы, счапіліся?..»

«Паможаш хіба, калі памолішся?..»

«От дзе каб нашых баб і праўда сюды — от дзе б сечкі насеклі!..»

Часцей, аднак, сварку перабіваў, глушыў яе выбухам рогату нейкі новы расказ, Самусёў ці каго-небудзь іншага. Часамі ад сварак ды жартаў нехта хацеў перавесці цікавасць на песню. Дарма. Не выходзіла. Для песні патрэбен быў вечар, патрэбна была цішыня, хоць часовае забыццё на ўсе беды і клопаты. Калі ж і пачыналася песня на пакошы, дык ненадоўга, як не доўгія былі і сваркі. Больш было жартаў і смеху.

Што ж да маіх «сваіх адносін» да ўсяго, што адбывалася на гэтым лужку і ў вёсцы, і наогул на свеце, дык я не быў тады староннім назіральнікам, бесклапотным падлеткам ды дзецюком з нябеднай хаты, якога яшчэ не ўкусіла свая ўласная вош, аматарам абы з чаго пасмяяцца каля вясёлых. У мяне ўжо была свая таямніца, сваё запаветнае — я ўжо вучыўся, рыхтаваўся на пісьменніка. І таямніца мая, сяму-таму ў пэўнай меры вядомая, не адгароджвала мяне ад людзей. Наадварот — ад кніг, ад паперы яна вяла мяне да іх лепшым, глыбейшым і — мне хацелася гэтага — яшчэ больш іхнім. Кожны мой дзень быў вучобай: я не толькі чытаў і пісаў у вольны ад рабо-

ты час,— я прагна слухаў, глядзеў, запамінаў. Шчаслівае маўчанне няспыннай карпатлівай падрыхтоўкі да тае працы, якая, я верыў, чакае мяне, якая будзе патрэбна простаму чалавеку, карміцелю і бедняку,— патрэбна маёю шчырасцю, нашаю праўдай, якая сваімі фарбамі і гукамі сальецца з красою роднай прыроды, роднай мовы і песні, роднага суму і смеху.

Пажарнай бочцы не шанцавала. Клапаціцца пра тое, каб нарэшце-такі набыць яе, другую да нашай помпы, павінна была ўся вёска, не адны толькі ўладальнікі Гуртавога «ёдчыны». «Ёдчыны» не хацелі ў гэтай справе перадаць і мелі сваю пашахонскую рацыю.

Здаецца, толькі раз ці два разы на маёй памяці Гуртавое хтосьці купіў «на скос». Адзін раз тыя лічаныя злоты пайшлі, здаецца, на першую бочку, а другі раз так і ляжалі да самага Верасня ў скарбніка добраахвотнай пажарнай каманды, дарма чакаючы, калі да іх «нагорскія» збяруць сваю палавіну.

Не памятаю, каб калі-небудзь Гуртавое разбівалі на палоскі ды палосачкі,— не даходзіла да вяршыняў такой геаметрыі.

Часцей за ўсё, стаміўшыся ад спрэчак, што́ рабіць, касілі гуртам, тым больш, што сонца не чакала. І касьба гэтая помніцца, як самае характэрнае, нібы так толькі яно заўсёды і было.

Касцы ўставалі.

І зноў жа хтосьці першы — не па чыне ды не па выбару, а хто быў найбліжэй — станавіўся ў крайні ад папашы пракос, ці то гарэзліва, ці абыякава, ці нават ураачыста пачынаў мянціць касу.

Пайшоў.

Пакуль пайсці другому, трэцяму — усе пачыналі мянціць, да апошняга ў постаці. Вясёлы маладзецкі перазвон.

А публіка рознага веку, ад смаркатых да сівавусых, усе, хто сабраўся тут дзеля веча, стаялі збоку, на пашы,

як на нейкае дзіва гледзячы на справу звычайную — касьбу, і незвычайную, бо раз на год калектыўную, гуртавую.

Тут набліжаецца галоўнае...

Тут я павінен зрабіць яшчэ адно адступленне.

Вёска наша, як правільна сведчыць вышэй успомнены «Геаграфічны слоўнік», спрадвеку палявая. Ляскоў, гаёў якіх-небудзь ці проста зарасніку каля яе няма. У лес мы, пастухамі быўшы, траплялі толькі ўвосені, калі кароў пускалі на лугі, пасля атавы. А падраслі — па дровы ездзілі зімой.

Салаўя, такім чынам, я змалку не чуў, гадоў, здаецца, да семнаццаці, пакуль не паехаў аднойчы ажно за чацвёртую вёску, рэзаць на балоцістым надрэчным лузе лазу для крыцця.

Красу птушынага голасу я ведаў, перш за ўсё, ад жаваранка і шпака. Не лічачы, вядома, спевакоў ледзь не хатніх — пеўня ці ластаўку, або выпадковых — шчыгла ці чачотку, што не сабе дык суседнім хлапчукам траплялі часамі ў клетку.

Жаваранак і шпак, спяваючы, не хаваліся.

Першага мы змалку бачылі не раз. На зямлі, калі ён — недасягальна мілы, шэранькі — уподбежку шмыгаў па руні, яшчэ не могучы ў ёй схавацца; над зямлёй, калі ён уздымаўся над красуючым або ўжо налітым калоссем — адразу з сярэбраным звонам; у небе, дзе ён бясконца вісеў над табою, жанцом ці касцом, бясконца званіў, як вясёлая ручаіна, усё адно і тое ж, і ўсё такое новае, такое шчырае!..

Другі спявак — бліскуча-чорны, гарэзлівы шпачок, наогул нікуды, як быццам, не адлучаўся. Калі не на кіёчку перад акенцам шпакоўні, дык на галінцы дае свой штодзённы, з ранняга ранку да позняга вечара, таксама як і жаваранкаў, нястомны канцэрт. І з перапевамі, і сваё, і з кепікамі ўсякімі, з зачэпным посвістам, і ад сапраўднай радасці, з поўнай сардэчнай аддачай.

Загадкава прывабнымі, проста-такі чароўна таямнічымі былі мне з маленства галасы яшчэ дзвюх птушак нашага свету — драча і перапёлкі. Іх галасы ўзрушліва спалучаліся з красой у аднаго — вясняных, а ў другое — летніх вечароў, з таямнічасцю роснага, прымглёнага лугу і духмянага хлебнага поля. Перапёлка бывала далей ад нашай хаты, сакавіта-хлёсткі і шчымліва-журботны покліч яе даходзіў здалёк, прыцішаны адлегласцю. Драч дадзіраўся настойлівым, поўным адчування абавязку і годнасці, дзёрам — да самых акон.

Часамі, калі ты, зачараваны імі, выходзіў з хаты, ішоў па двары, пасля па цёплай баразёнцы паміж бліскучага ад месяца гічання буракоў ажно на роснае прыгуменне — яны, перапёлка і драч, служылі сваю службу, здавалася, зусім на пару, дуэтам, пад адным вялікім, нізкім месяцам, налітым спеласцю, нібыта казачна-агромністае яблыка, вось-вось гатовае апасці на мяжу паміж полем і лугам.

«Свежасць дзіцячага ўспрымання...»

Ды вось і іншае.

Сяджу над паплаўком, задуманы і засяроджаны. А пасля да мяне пачынае даходзіць музыка ціхага, ціхага шуму. Спачатку я падсвядома цешуся гэтай радасцю, а потым спакваля пачынаю ўсведамляць, што цуду тут ніякага няма. Узнімаю вочы. Гэта ж на тым баку ракі, хоць і даволі-такі шырокай, спакойнай, даўно ўжо нягалодныя каровы падышлі нячутна па траве да берага, грызуць яе — нібы адною шырачэннай пысаю: ш-шам, ш-шам, ш-шам... Ёсць несулад у гэтым шаманні, ды ён усё ж зліваецца ў адно...

Мне ўжо тым часам за пяцьдзесят. І я ўспрымаю гэтую музыку надрэчнай раніцы не як дзіця, аднак не менш, здаецца, свежа і яшчэ глыбей.

Чаму? Як хто?

Як чалавек, які ў свой час быў па неабходнасці нават і стыхійным ветэрынарам — дапамагаў карове цяліцца, лячыў яе тым, што ведаў ад векавое мудрасці народ-

нага лекавання, а то і стаяў над ёю, хворай, балюча глытаючы сваю бездапаможнасць.

Як чалавек, які не толькі замілавана гладзіў сытае, даверлівае цялятка, але ж і сам яго выкарміў, і быў аднойчы пастаўлены перад горкім абавязкам падысці да яго з нажом.

Як чалавек, які не толькі ахвотна піў сырадой ці задаволена пакрэктваў над місай крамянага ды халоднага з пограба кіслага малака, але ж і сена карове касіў, і салому на подсціл ёй вымалочваў, і гной вярнуў з-пад яе, да трэску ў жылах і ў дзяржальні сахара̀.

Каму ж, як не таму, не такому чалавеку адчуць па-сапраўднаму музыку яе, каровінай, задаволенай, сытай яды на калгасным прыволлі?..

Красу прыроды хлебароб адчувае інакш, паўней, чым яе староннi назіральнік, няхай сабе нават найлепш эстэтычна падрыхтаваны ці па натуры вельмі чулы. Хлебароб успрымае яе не збоку, не зверху, а з самай сярэдзіны, свядома ці падсвядома адчуваючы сябе саўдзельнікам стварэння гэтай красы,— гордае і шчаслівае адчуванне.

Яно было маім у дні маёй сялянскай маладосці, у пэўнай меры маім засталося яно і дагэтуль. І дома, і ў кожнай іншай краіне, дзе я гляджу на новую красу палёў, павага да яе стваральнікаў жыве, ціха, непераможна спявае ў маім захапленні.

Гэтага мала, аднак.

Мне часта ўспамінаецца пара̀ той непаўторнай свежасці пачуццяў, подыхамі якое цяпер, у гарадской ды кабінетнай мітусні і адзіноце, даводзіцца падмацоўваць сябе толькі час ад часу, успаміны пра якую вяртаюцца, непакояць душу ўсё часцей ды ўсё больш неадчэпна, з новым сумам і новай чароўнасцю...

Косы шаркаюць у траве і — другія — звіняць над травой.

Хто лепш за самога касца адчувае красу гэтай пра-

цы? Нагамі ў весела-роснай або ласкава-мяккай траве. Грудзьмі, што дыхаюць сілай і воляй. Вачыма, што бачаць зялёны прастор, які хутка пад ногі мне ляжа пакорнай травою...

Летняя «пільніца», гарачая пара, пачыналася з сенавання, нялёгкай, аднак самай чыстай і самай вясёлай, амаль святочнай работы. Цяжэй там бывала мужчынам, касцам. Асабліва калі не ў гурце, а сам пілуеш, без маладзецкага спаборніцтва, без гоману, смеху ды перазвону мянташак. На жніве, з сярпом, шчыравалі ды петавалі больш жанчыны. Таму, відаць, і песні жніўныя — жаночыя, і гучаць яны такою журбой, ледзь-ледзь не на мяжы апошняга адчаю. Серп і рукі, спёка і поле, сваё ці не сваё, якое трэба было апоўзаць, сагнуўшыся, з тою ж цярплівасцю, з тою ж непаказною мужнасцю, з якой яны і раджалі спакон вякоў, і гадавалі ў нястачы, і аплаквалі, з якою яны валачылі горкую долю ўдавы, ці салдаткі, ці вечнае наймічкі. Мужчыны тут сваю жніўную гаркоту, сваю нібы казацкую ленасць апраўдвалі тым, што бабская сярэдзіна куды, браток, гнутчэйшая за нашу. У пачатку трыццатых гадоў пачалі ў нас, на Міршчыне, касіць і збожжа. Калі ўлічыць, з якім нараканнем ды вохканнем, а то дык і з добрым гвалтам сустрэлі гэтае «гультайства», гэты «рэспуст» старэйшыя, асабліва жанчыны, можна сказаць, што каса ды ў жыта, пракос ды на загоне — гэта была рэвалюцыя. Мужчына выпрастаўся. Яму і зноў жа нялёгка было, асабліва ў густой ці палёглай пшаніцы, але ж і добра пазіралася наперад, без паклонаў. Жанчына гнулася па-ранейшаму, падбіраючы пракос ды вяжучы снапы, аднак і ёй стала трохі лягчэй. Касцовы ж рукі пад вечар гулі, як тэлеграфныя слупы, спаць чалавек валіўся, як сноп, а пасля сну, абы ты зноў упрогся ў касу, гудзенне паўтаралася і набірала стомы больш ды больш — патрошку, спакваля, на загартоўку і ў запас.

Дык хто ж тады лепш за самога касца адчувае красу гэтай працы?..

Яшчэ ўсё любуецца ёю босая публіка, стоячы збоку, на пашы. Мужчыны з «нагорскіх», што пасыходзіліся на веча, і пастухі, амаль адны толькі хлопчыкі, адпушчаныя сюды дзяўчатамі ад далёкага статка. Нібыта ўпершыню глядзяць малыя, сталыя і старыя на гэтую касьбу — звычайную і незвычайную, бо разам, дружнай талакою.

І не падумаеш, што хутка тут адбудзецца яшчэ больш незвычайнае — такое штосьці, чаго як быццам ніколі і не было...

Дык што ж такі?

А тое, што праз увесь гэты дзень, ад роснага, імглістага досвітку, калі так здорава было гнаць росны пракос, дыхаючы вострым, кіславатым пахам хвашчу, да сонечнага адвячорка, калі мы, мужчыны, выходзілі на сваё веча ў лёгкай стоме і ў млаcнаватай пасляабедзеннай сытасці,— праз увесь гэты час у траве на лужку, як пад вадой, зверху нікому непрыкметна ды нячутна адбывалася сваё...

Пакуль касіліся палосы падоўжныя, галоўныя ды законныя жыхары лужка, смешна-настырлівыя скрыпачы, што не скрыпелі ўжо цяпер, у другой палавіне жніўня,— драчы з драчыхамі і драчанятамі абодвух вывадкаў нябачна ды нячутна перабягалі на той участак травы, які быў падзелены палосамі ўпоперак. А ўжо адтуль яны пасля, яшчэ больш устрывожана перабіраліся ў клін нечапанага Гуртавога. Пакуль было ціха ў абед і потым, пакуль зусім побач шумела крыкам ды рогатам веча, бедныя скрыпачы сядзелі, прытаіўшыся ўжо ў невялікім для ўсіх іх трохкутніку травы, паміж свежай пакошай, вытаўчаным каровамі ржышчам і голай, як зялёны бубен, пашай. Абдумвалі, абмяркоўвалі, бедавалі...

— Хлопцы, драчэ!

Крыкнуў хтосьці з касцоў. Голас трывогі, радасці і каманды.

Усе касцы, уся басаногая публіка розных узростаў як

быццам толькі цяпер зразумелі, успомнілі, што ж такое павінна адбыцца, што тут у гэткі дзень бывала штогод.

Драчы, відаць, таксама па нейкай сваёй камандзе, высыпалі з апошняга кліна травы на голую роўнядзь пашы.

Людзі — за імі. Першыя сыпанулі пастушкі. Тады касцы, пакінуўшы косы ў траве, рэдка каторы ўваткнуўшы яе касільнам у зямлю. Рушылі нават і пажылыя з аброцямі, нават і той біблейскі каментатар, ужо тым часам сівы і прыгорблены гультай Самусь.

З гікам, свістам і смехам ляцелі яны па маленькай, выгрызенай траве, так ласкавай для ног, за пільніцу папораных іржышчам і ў малога, і ў дарослага. Ляцелі ва ўсе бакі і, адначасна, усе ў адзін бок — наўздагон за юркімі, шэра-бурымі скрыпачамі, што нейкаю сутулай ды імклівай пехатой і смешным подлетам, не падцягнуўшы ног, сыпаліся ў недалёкую бульбу за пашай.

Як і заўсёды, кожнага году, ніхто нічога не дагнаў, ніхто нічога не злавіў. Бо нездарма ж яны, драчы, і ў вырай бегаюць пехатою. Ніхто нічога не забіў, хоць пастушкі каторыя і кідалі здуру кіямі. Затое смеху было, радасці — усім. Не толькі чарнаногай малечы, якая спачатку, на веча, цярпліва сядзела, а потым стаяла каля касцоў, добра ведаючы, чаго яна тут чакае. Не толькі нам, маладым ды нястомным. Не толькі мне, «паклоннікy красы жыцця». Але і тым, хто, на думку маю і маіх аднагодкаў, тады ўжо быў стары, у каго ўжо для хатняй і надворнай лаянкі, для ўшчування ды вохкання былі не толькі бацькі, але ж і жонкі, і маладыя яшчэ і ўжо не вельмі.

Раскрыццё таямніцы ўражае па-рознаму.

Быў у маім пастушыным маленстве такі незвычайны выпадак. На пашы. Нейчы конь, відаць, адмахваючыся ад заядзі, учапіўся хвастом за калючы дрот агароджы ад поля, ірвануўся і пабег, пакінуўшы на дроце, каля самага слупка, жменю заблытанага валосся. І вось шпаку чамусьці собіла сесці іменна там. Ён ублытаўся лапкай,

і як жа, бедны, ірваўся, як верашчаў, калі я, адзін са сваіх пастушкоў найбліжэй, падбягаў да яго, браў яго, трапыхлівага, ваяўнічага, у руку, выблытваў з валосся яго лапку, а потым яшчэ трохі трымаў у дрыготкай жмені і глядзеў, угаворваў яго не баяцца. Майго першага і, як дагэтуль, адзінага шпака — так блізка, у руцэ. Я выпусціў яго, упершыню адчуўшы шчасце даць камусьці волю, упершыню як быццам зразумеўшы, што так яно, калі ён на дрэве, а я на зямлі, калі ён шчабеча, а я любуюся,— што так яно найлепш.

Потым я разумеў, што калі ў супакоеным жыцце, калоссе якога яшчэ не хіліцца долу ад маладога, салодкага цяжару зярнят, а ледзь не да болю ў сэрцы, ледзь не да слёз прыгожа ружавее ды мігціць у неспякотна-ласкавых промнях вячэрняга сонца, калі ў духмяным і таямнічым бязмежжы гэтай красы, недзе з самага дна, ад самай зямлі пачынае падаваць свой голас перапёлка,— я разумеў, што гэта найлепш, калі яна там, а я тут, дзе я стаю або іду і раз-поразу спыняюся, каб паслухаць.

Я разумеў, гэта праўда. Але праўда і тое, што мне заўсёды хацелася, а калі дык і вельмі хацелася ўбачыць яе зусім блізка. Ужо не патрымаць у руцэ, як хацелася гэта раней, а толькі зблізку-зблізку паглядзець.

Таксама і з драчом.

Таксама і трохі інакш.

Перапёлка жыла для мяне не толькі ў збожжы,— я ведаў песні пра яе, яны мне падабаліся, яны мяне хвалявалі, і гэта паэтычна аддаляла яе ад мае жмені і ад вачэй, што хацелі б наблізіцца да яе... ну зусім.

А пра драча ніякіх песняў не было. Былі адны кепікі, хлёсткія, рыфмаваныя, але такія, што мы пры бацьках не асмельваліся іх паўтараць, хоць і бацькі нашы таксама ж былі ў свой час пастушкамі і ўсё такое ведалі. «Драч, драч!..» Дзярыся, браток, толькі не пападайся. Хоць і вельмі хацелася б паглядзець, як гэта ты там сядзіш у роснай траве і як устаеш ды дзярэшся, руп-

ліва паварочваешся ва ўсе бакі начнога свету, столькі ўжо часу думаючы, што гэта ў цябе сапраўдная песня, што ўсе павінны чуць яе, што гэта не смешна, а вельмі хораша.

І вось тут раптам — колькі іх, лугавых скрыпачоў! Якое вясёлае раскрыццё травяной таямніцы! Колькі людзей — малых, дарослых і нават старых — бяжыць за вамі, смеючыся, хочучы злавіць і ведаючы, што не надта зловіш, і не кідаючы нічым наўздагон, каб не забіць з блазенскага дуру!..

Ведаю, ведаю я, што не гэтым смехам, не гэтай радасцю жылі тады людзі, што і наогул яны не гэтым, перш за ўсё, жывуць.

І самі яны, мае землякі, яшчэ лепш, гарбом ды нутром ведалі, што іх трымае на вадзе.

Аднак чаму ж яны так радасна смяяліся, ледзь не дзіцячым, чыстым смехам, чаму так доўга і так светла помніцца мне гэты смех? Не гаснучы ў памяці, не зацёршыся ў безлічы іншых, куды значнейшых падзей. Як момант чыстай чалавечай блізкасці, глыток высокай радасці жыцця, хоць часовага забыцця пра клопаты, беды і сваркі будзённшчыны.

... З тых, што смяяліся тады, многіх ужо няма. Па трох, па двух, па адным-адзіным з хаты — многія не вярнуліся з вайны. З тых, што вярнуліся, адны ўжо спакваля за столькі год паперабіраліся з вёскі на ўзгорак за гасцінцам, дзе ім шумяць маладыя бярозкі і велічны, несмяротны дуб. Жывыя неўпрыцям і даволі растрэсена пастарэлі, хто з выгляду цэлы, а хто без рукі, без нагі.

Я не пытаўся ў нікога з іх, але здаецца мне, верыцца нават, што той наш далёкі перадваенны смех, той наш блазенскі крос за драчамі па пашы не толькі мне аднаму ўспамінаўся ў сумную або нялёгкую часіну, дома ці недзе далёка ад родных мясцін.

1969

ЗМЕСТ

На белорусском языке

ЯНКА БРЫЛЬ
(Иван Антонович Брыль)

В семье

Для детей среднего и старшего школьного возраста

Рэдактар А. П. Чаркасаў. Мастацкі рэдактар В. І. Кліменка. Тэхнічны рэдактар Л. М. Шлапо. Карэктар Я. А. Бебель.

АТ 21051. Здадзена ў набор 25/IX 1975 г. Падп. да друку 7/IV 1976 г. Тыраж 14 000 экз. Фармат $84 \times 108^1/_{32}$. Папера друк. № 1. Ум. друк. арк. 19,32. Ул.-выд. арк. 16,3. Зак. 2700. Цана 89 кап.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура» Дзяржаўнага камітэта Савета Міністраў БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю. Мінск, Савецкая, 19.

Паліграфічны камбінат імя Я. Коласа Дзяржаўнага камітэта Савета Міністраў БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю. Мінск, Чырвоная, 23.